

КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДУКАЧ-ВАСИЛЕНКО НАТАЛІЯ ЮРІЇВНА

УДК 323.15(477):323.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ КОРИННИХ НАРОДІВ УКРАЇНИ
(НА ПРИКЛАДІ КРИМСЬКИХ ТАТАР)**

052 Політологія

05 Соціальні та поведінкові науки

На здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. Ю. Дукач-Василенко

Науковий керівник – Монолатій Іван Сергійович, доктор політичних наук,
професор

Івано-Франківськ - 2026

АНОТАЦІЯ

Дукач-Василенко Н. Ю. Політична участь корінних народів України (на прикладі кримських татар) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю – 052 Політологія. – Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 2026.

У дисертації здійснено комплексний аналіз політичної участі корінних народів України на прикладі кримськотатарського корінного народу. У першому розділі *«Теоретико-методологічні засади дослідження політичної участі»* здійснено комплексний аналіз політичної участі як багатовимірного суспільно-політичного феномену та наукової категорії, а також детально охарактеризовано застосовані методологічні підходи та використані методи наукового дослідження. Зокрема, у підрозділі *«1.1. Політична участь як суспільно-політичний феномен»* розкрито сутність політичної участі як багатовимірного суспільно-політичного явища, що еволюціонувало від перших форм народовладдя та елітарних форм до невід’ємного інституту забезпечення демократії. У підрозділі *«1.2. Особливості визначення політичної участі в сучасній політичній науці»* узагальнено сучасні наукові підходи до визначення політичної участі, що охоплюють широкий спектр форм взаємодії громадян із владою, включаючи громадянську, деліберативну та електронну участь. Своєю чергою, у підрозділі *«1.3. Методологічна база дослідження політичної участі корінних народів України»* проаналізовано методологічну основу дослідження, що ґрунтується на міждисциплінарному підході, який поєднує класичні та сучасні теорії політичної участі, демократії та теорії модернізації. Також охарактеризовано застосування інституційного, біхевіористського та соціокультурного підходів, а також концепції індигенної демократії, що дозволило дослідити як індивідуальні, так і колективні виміри політичної участі корінних народів. Також здійснюється аналіз комплексу використаних

загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема порівняльного, історичного, кейс-стаді та якісного контент-аналізу, а також проведеного соціологічного опитування серед корінних народів та етнонаціональних спільнот України, що забезпечило всебічний аналіз предмета дослідження.

У другому розділі дисертації *«Корінні народи: поняття, світовий досвід та український контекст»* проведено комплексне дослідження сучасного розуміння категорії «корінні народи» у міжнародному праві, українському політико-правовому полі, а також у зарубіжній і вітчизняній науці. Також, проаналізовано сучасні моделі забезпечення політичної участі корінних народів світу, які можуть слугувати прикладом для України. Зокрема, у підрозділі *«2.1. Проблема визначення поняття «корінний народ» у науковому дискурсі»* розкрито сутність поняття «корінний народ» у сучасному науковому та правовому дискурсі. В рамках підрозділу встановлено відсутність універсального визначення цього поняття у міжнародному праві та окреслено ключові характеристики корінних народів, серед яких самоідентифікація, історична спадковість, зв'язок із традиційними територіями, наявність самобутніх інституцій і невідомі становище у державі. У наступному підрозділі *«2.2. Міжнародний досвід забезпечення інституційних механізмів політичної участі корінних народів світу»* досліджується міжнародний досвід забезпечення політичної участі корінних народів, зокрема моделі скандинавських країн, новозеландська модель, модель США та Канади, а також індійська та австралійська моделі. Виявлено, що ефективність політичної участі залежить від рівня інституціоналізації, політичної волі політичних акторів та здатності корінних народів інтегруватись у політичну систему. У підрозділі *«2.3. Корінні народи України: політико-правовий статус та місце в міжетнічних відносинах»* досліджено сучасний політико-правовий статус корінних народів України та їх місце у системі міжетнічних відносин в умовах поліетнічної держави. Встановлено, що формування державної політики щодо корінних народів

активізувалося відносно нещодавно та у зв'язку із окупацією Криму та початком російсько-української війни набуло безпекового значення для всієї країни. Акцентується увага на ухваленні ЗУ «Про корінні народи України», що стало важливим етапом у становленні національної моделі індигенної демократії, водночас виявлено розрив між нормативно-правовим закріпленням прав корінних народів та їх імплементацією.

У третьому розділі *«Політична участь кримськотатарського корінного народу України»* здійснюється комплексний аналіз еволюції політичної участі кримськотатарського корінного народу в різні періоди незалежності України. У підрозділі *«3.1. Інституційні та суспільно-політичні передумови формування політичної участі кримськотатарського народу в період репатріації(1987-1991 рр.)»* визначено, що у період репатріації політична участь мала переважно мобілізаційно-протестний характер із поступовим переходом до перших форм інституціоналізованого представництва. У наступному підрозділі *«3.2. Особливості політичної участі кримських татар у незалежній Україні (1991–2014 рр.)»* визначено, що у період 1991-2014 рр. політична участь кримських татар поєднувала громадянську, електоральну та інституціоналізовану форми участі, зокрема через діяльність лідерів кримських татар та представницьких органів. Водночас зазначається, що участь корінного народу залишалася обмеженою через відсутність ефективних механізмів впливу, а також офіційного визнання корінних народів і, відповідно, їх представницьких органів у національній політичній системі. У підрозділі *«3.3. Трансформація політичної участі кримськотатарського народу в умовах тимчасової окупації Криму та війни за Незалежність України (2014–2025 рр.)»* встановлено, що після 2014 р. політична участь кримськотатарського корінного народу зазнала суттєвої трансформації під впливом окупації Криму та російсько-української війни. Виявлено зміщення політичної участі з регіонального рівня на національний і міжнародний рівні, а також аналізується розширення форм політичної участі

корінного народу через правозахисну діяльність, інформаційну адвокацію та мирний спротив на території окупованого Криму. Доведено, що в умовах обмеження інституційних можливостей на окупованій території кримськотатарський корінний народ став важливим актором формування подальших стратегій державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Криму.

Також, рамках дисертаційного дослідження, на основі результатів проведеного соціологічного опитування, встановлено, що політична участь корінних народів України має виражений ідентифікаційний та правозахисний характер, водночас функціонує в умовах загальносуспільних бар'єрів, таких як недовіра до політичних інститутів, економічні труднощі та недостатній рівень поінформованості тощо. На основі результатів опитування було сформульовано практичні рекомендації щодо вдосконалення державної політики у сфері забезпечення політичної участі корінних народів України, зокрема необхідність посилення інституційних механізмів представництва, розширення консультативних практик, підвищення рівня довіри до політичних інститутів та розвитку інформаційно-просвітницьких програм, націлених на комунікації із корінними народами України. Також, обґрунтовано, що підвищення ефективності політичної участі корінних народів потребує комплексного поєднання правових, інституційних і соціокультурних заходів, спрямованих на реалізацію принципів індигенної демократії на національному рівні.

Ключові слова: політична участь, громадянська участь, корінні народи, корінні народи України, права людини, російсько-українська війна, анексія Криму, етнополітика, демократія, індигенна демократія, міжетнічні відносини, громадянське суспільство, національна ідентичність, етнонаціональна політика, Україна.

SUMMARY

Dukach-Vasylenko, N. Y. Political Participation of the Indigenous Peoples of Ukraine (The Case of the Crimean Tatar People) – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty - 052 Political Science. - Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivano-Frankivsk, 2026.

This dissertation provides a comprehensive analysis of the political participation of Ukraine's indigenous peoples, using the Crimean Tatar indigenous people as a case study. In the first chapter, «*Theoretical and Methodological Foundations of the Study of Political Participation*», a comprehensive analysis of political participation as a multidimensional socio-political phenomenon and scientific category is conducted, and the methodological approaches and research methods employed are described in detail. In particular, subsection «*1.1. Political Participation as a Socio-Political Phenomenon*» explores the essence of political participation as a multidimensional socio-political phenomenon that has evolved from the earliest forms of popular rule and elitist forms into an indispensable institution for ensuring democracy. Subsection «*1.2. Features of Defining Political Participation in Contemporary Political Science*» summarizes contemporary scientific approaches to defining political participation, covering a wide range of forms of citizen interaction with the government, including civic, deliberative, and e-participation. In turn, Section «*1.3. Methodological Framework for the Study of Political Participation of Indigenous Peoples of Ukraine*», analyzes the methodological foundation of the study, which is based on an interdisciplinary approach that combines classical and contemporary theories of political participation, democracy, and modernization. It also describes the application of institutional, behavioral, and sociocultural approaches, as well as the concept of

indigenous democracy, which allowed for the examination of both individual and collective dimensions of political participation among indigenous peoples. The study also analyzes the range of general and specialized methods employed, including comparative, historical, case-study, and content analysis, as well as a sociological survey conducted among indigenous peoples and ethno-national communities in Ukraine, which ensured a comprehensive analysis of the research subject.

Chapter 2 of the dissertation, titled «*Indigenous Peoples: Concepts, Global Experience, and the Ukrainian Context*», presents a comprehensive study of the contemporary understanding of the category “indigenous peoples” in international law, the Ukrainian political and legal sphere, as well as in foreign and domestic scholarship. It also analyzes contemporary models for ensuring the political participation of the world’s indigenous peoples, which can serve as examples for Ukraine. In particular, subsection «*2.1. The Problem of Defining the Concept of «Indigenous People» in Academic Discussion*» explores the essence of the concept of «indigenous people» in contemporary academic and legal discourse. This section establishes the absence of a universal definition of this concept in international law and outlines the key characteristics of indigenous peoples, including self-identification, historical continuity, connection to traditional territories, the existence of distinct institutions, and a non-dominant position within the state. The following subsection, «*2.2. International Experience in Ensuring Institutional Mechanisms for the Political Participation of Indigenous Peoples Worldwide*», examines international experience in ensuring the political participation of indigenous peoples, specifically the models of the Scandinavian countries, the New Zealand model, the U.S. and Canadian models, as well as the Indian and Australian models. It is found that the effectiveness of political participation depends on the level of institutionalization, the political will of political actors, and the ability of indigenous peoples to integrate into the political system. In the «*2.3. Indigenous Peoples of Ukraine: Political and Legal Status and Place in Interethnic Relations*» examines the current political and legal status of Ukraine’s

indigenous peoples and their place in the system of interethnic relations within a multi-ethnic state. It has been established that the formulation of state policy regarding indigenous peoples has intensified relatively recently, in connection with the occupation of Crimea and the onset of the Russian-Ukrainian war, and has taken on security significance for the entire country. Attention is focused on the adoption of the Law of Ukraine «On the Indigenous Peoples of Ukraine», which became an important step in the development of a national model of indigenous democracy; at the same time, a gap was identified between the legal enshrinement of the rights of indigenous peoples and their implementation.

Chapter 3, «*Political Participation of the Crimean Tatar Indigenous People of Ukraine*», provides a comprehensive analysis of the evolution of political participation among the Crimean Tatar indigenous people during various periods of Ukraine's independence. Subsection «*3.1. Institutional and Socio-Political Prerequisites for the Formation of Political Participation of the Crimean Tatar People During the Repatriation Period (1987-1991)*» establishes that during the repatriation period, political participation was predominantly of a mobilization-protest nature, with a gradual transition to the first forms of institutionalized representation. The following subsection, «*3.2. Features of the Political Participation of Crimean Tatars in Independent Ukraine (1991–2014)*» it is noted that during the period 1991–2014, the political participation of Crimean Tatars combined civic, electoral, and institutionalized forms of participation, particularly through the activities of Crimean Tatar leaders and representative bodies. At the same time, it is noted that the participation of the indigenous people remained limited due to the lack of effective mechanisms of influence, as well as the lack of official recognition of indigenous peoples and, accordingly, their representative bodies within the national political system. In subsection «*3.3. The Transformation of the Crimean Tatar People's Political Participation Amid the Temporary Occupation of Crimea and the War for Ukraine's Independence (2014-2025)*» establishes that after 2014, the political

participation of the Crimean Tatar indigenous people underwent a significant transformation under the influence of the occupation of Crimea and the Russian-Ukrainian war. A shift in political participation from the regional level to the national and international levels is identified, and the expansion of forms of political participation by the indigenous people through human rights activities, informational advocacy, and peaceful resistance in the territory of occupied Crimea is analyzed. It is demonstrated that, given the limited institutional capacity in the occupied territory, the Crimean Tatar indigenous people have become a key actor in shaping Ukraine's future state policy strategies regarding the de-occupation and reintegration of Crimea.

Also, as part of the dissertation research, based on the results of a sociological survey, it was established that the political participation of Ukraine's indigenous peoples has a distinct identity-based and rights-based character, while operating under conditions of societal barriers such as distrust of political institutions, economic difficulties, and a lack of awareness, among others. Based on the survey results, practical recommendations were formulated to improve state policy regarding the political participation of Ukraine's indigenous peoples, specifically the need to strengthen institutional mechanisms of representation, expand consultative practices, increase trust in political institutions, and develop informational and educational programs aimed at communicating with Ukraine's indigenous peoples. It was also argued that enhancing the effectiveness of indigenous peoples' political participation requires a comprehensive combination of legal, institutional, and sociocultural measures aimed at implementing the principles of indigenous democracy at the national level.

Keywords: political participation, civic participation, indigenous peoples, indigenous peoples of Ukraine, human rights, the Russian-Ukrainian war, the annexation of Crimea, ethnic politics, democracy, indigenous democracy, interethnic relations, civil society, national identity, ethno-national politics, Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, що опубліковані у наукових фахових виданнях України категорії «Б»:

1. Дукач Н. Політична участь кримськотатарського народу в контексті російської окупації Криму: український суспільно-політичний вимір. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2023. Т. 47. 360 с. С. 206-218. URL: <https://mhpi.chnu.edu.ua/mhpi/article/view/73>

DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.206-218>

2. Дукач Н. Захист прав кримських татар як корінного народу України на міжнародній арені. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2023. № 13. С. 245-269. URL: <https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/524>

DOI: <https://doi.org/10.31861/emediаforum.2023.13.245-269>

3. Дукач Н. Спротив кримськотатарського народу російській анексії Криму (лютий – березень 2014 року). *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2024. Випуск 53. С. 154-162. URL: <https://doi.org/10.30970/ppс.2024.53.18>

DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.53.18>

4. Дукач-Василенко Н. Представницька участь кримськотатарського корінного народу у Верховній Раді України: досвід, проблеми, перспективи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2024. Т. 50. С. 107-119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ippss_2024_50_11

DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2024.50.107-119>

5. Дукач-Василенко Н. Жінки в кримськотатарському русі: гендерні виміри політичної участі в умовах боротьби за права корінного народу. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2025. №8(2). С.167-179.

DOI: <https://doi.org/10.15421/342554>

Статті, що опубліковані в наукових періодичних виданнях інших держав:

6. Dukach N. Political Participation of the Crimean Tatars – the Indigenous People of Ukraine (1989-2022). *Wschodnioznawstwo*, 2024, Tom 18, P. 87 - 106

URL: <https://ejournals.eu/en/journal/wschodnioznawstwo/article/political-participation-of-the-crimean-tatars-the-indigenous-people-of-ukraine-1989-2022-peculiarities-of-development-and-functioning>

DOI: <https://doi.org/10.4467/20827695WSC.24.007.20622>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Дукач Н. Кримськотатарський корінний народ у російсько-українській війні. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 27-28 жовтня 2022 року) II частина*. Івано-Франківськ. 2022. С. 225-243. URL: <https://kpol.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/102/2024/12/zbirnyk-materialiv-v-mizhnarodnoi-naukovo-praktychnoi-konferentsii-politychni-protsesy-suchasnosti-hlobalnyj-ta-rehionalnyj-vymiry-2024r.pdf>

8. Дукач Н. Політична участь кримських татар: супротив окупаційній владі. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції : матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу (м. Одеса, 24 лютого 2023 року)*. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 322 с. С. 54-58.

9. Дукач Н. Політична участь кримськотатарського корінного народу як чинник захисту української державності в умовах окупації Криму. *Теоретичні та практичні аспекти політичного розвитку в Україні і світі в умовах повномасштабної російсько-української війни: зб. ст. і тез за результатами наукової конференції «Теоретичні та практичні аспекти політичного розвитку в Україні і світі в умовах повномасштабної російсько-української війни» (пам'яті Любомири Степанівни Мандзій) від 9–10 травня 2023 року*. Львів: ЛНУ ім. Івана

Франка, 2023. С. 18-23. URL:https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/05/Conf_Memory_L_Mandziy.pdf

10. Дукач Н. Роль кримськотатарського корінного народу у боротьбі України за АР Крим на міжнародній арені. *Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених, Чернівці, 30 листопада 2023 р.* Чернівці, 2023. 312 с. С. 141-144.

11. Дукач Н. Представництво кримськотатарського корінного народу у політичних партіях України: на прикладі парламентських виборів 2019 року та місцевих виборів 2020 року. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики. Випуск 8 за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Інституційні, партійні та виборчі чинники політичного процесу в Україні й інших країнах Європи в умовах війни і невизначеності: національний, наднаціональний і субнаціональний рівні» – восьмої у рамках серії міжнародних конференцій кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 24–25 листопада 2023 року.* Львів. С. 241-246. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/09/Parties_Vol_8.pdf

12. Матвієнків С. М., Дукач Н.Ю. Проблема представництва національних меншин в органах державної влади. *Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2023 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 1–5 квітня 2024 р., м. Івано-Франківськ.* Електронне видання. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. С. 78-80. URL <https://nauka.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/122/2024/07/zbirnyk-tez-vykladachiv.pdf>

13. Дукач-Василенко Н. Меджліс як інституційний механізм реалізації політичної участі кримськотатарського корінного народу України. *IV міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені*

в. І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету. Кримський форум. Крим та чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період 17–18 жовтня 2024 року м. Київ, Україна. С.51-54. URL:https://www.researchgate.net/publication/387325297_Medzlis_ak_institucijnij_mehanizm_realizacii_politicnoi_ucasti_krimskotatarskogo_korinnogo_narodu_Ukraini DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-444-6-12>

14. Дукач-Василенко Н. Участь етнонаціональних меншин і корінних народів у виборчих процесах: міжнародний та національний досвід. *Партійно-виборчі процеси та політико-інституційні відносини в умовах російсько-української війни та кризи світового розвитку: український, європейський і світовий виміри, 15–16 листопада 2024 року Львів, Україна*. С. 176-181. URL:https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/06/Parties_Vol_9.pdf

15. Дукач-Василенко Н. Жіночі обличчя спротиву: репресії проти кримськотатарських активісток у сучасному Криму. *VI Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 107-ї річниці від дня заснування університету : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 107-ї річниці від дня заснування університету, 16 жовтня 2025 р., м. Київ.– Львів-Торунь: Liha-Pres, 2025. 468 с.* DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-570-2-87>

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

16. Дукач Н. Участь кримськотатарського корінного народу у виборах до Верховної Ради України (1994–2019 роки). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. Том 1 № 16. URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/56> DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-2-2>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ.....	28
1.1. Політична участь як суспільно-політичний феномен.....	28
1.2. Особливості визначення політичної участі в сучасній політичній науці.....	48
1.3. Методологічна база дослідження політичної участі корінних народів України.....	73
РОЗДІЛ 2. КОРИННІ НАРОДИ: ПОНЯТТЯ, СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ.....	87
2.1. Проблема визначення поняття «корінний народ» у науковому дискурсі.....	87
2.2. Міжнародний досвід забезпечення інституційних механізмів політичної участі корінних народів світу.....	107
2.3. Корінні народи України: політико-правовий статус та місце в міжетнічних відносинах.....	132
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО КОРИННОГО НАРОДУ УКРАЇНИ.....	159
3.1. Інституційні та суспільно-політичні передумови формування політичної участі кримськотатарського народу в період репатріації (1987–1991 рр.).....	159
3.2. Особливості політичної участі кримських татар у незалежній Україні (1991– 2014 рр.).....	173
3.3. Трансформація політичної участі кримськотатарського народу в умовах тимчасової окупації Криму та війни за Незалежність України (2014– 2025 рр.).....	197
ВИСНОВКИ.....	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	232
ДОДАТКИ.....	270

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АР Крим – Автономна Республіка Крим

ВМС – Військово-морські сили

ВПО – внутрішньо переміщені особи

ВР АР Крим – Верховна Рада Автономної Республіки Крим

ВРУ – Верховна Рада України

ГО – громадська організація

ДЕСС – Державна служба України з етнополітики та свободи совісті

ЄП – Європейський парламент

ЄС – Європейський Союз

ЗСУ – Збройні Сили України

ЗУ – Закон України

КМІС – Київський міжнародний інститут соціології

Кримська АРСР – Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка

КРЦ – Кримськотатарський Ресурсний Центр

МВС – Міністерство внутрішніх справ України

МОП – Міжнародна організація праці

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

НРУ – Народний Рух України

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ОІС – Організація ісламської співпраці

ОКНР – Організація кримськотатарського національного руху

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОЧЕС – Організація Чорноморського економічного співробітництва

ПАРЄ – Парламентська асамблея Ради Європи

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

TAPC – Телеграфне агентство Радянського Союзу

TНК – транснаціональні корпорації

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК КПРС – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

AIATSIS – Австралійський інститут досліджень аборигенів та мешканців островів Торресової протоки

ATSIC – Комісія у справах аборигенів і мешканців островів Торресової протоки

CID – Порівняльні дані Інтернету

CIO – Конгрес промислових організацій

CNAY – Коаліція національної молоді корінних народів

FPIC – Принцип вільної, попередньої та інформованої згоди

IWGIA – Міжнародна робоча група з питань корінних народів

IYLC – Коаліція лідерів молоді корінних народів

SPC – Парламентська рада саамів

ST – Зареєстровані племена Індії

UNDRIP (DOTROIP) – Декларація ООН «Про права корінних народів»

UNHCR – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців

ICC – Координаційні центри корінних народів

ВСТУП

Актуальність дослідження політичної участі корінних народів України, зокрема кримськотатарського народу, зумовлена комплексом сучасних політичних, правових і безпекових викликів, що постали перед українською державою у зв'язку з анексією Криму у 2014 р. російсько-українською війною та повномасштабним вторгненням росії. У цих умовах питання забезпечення прав корінних народів набуває не лише внутрішньодержавного, але й міжнародного та безпекового значення, оскільки пов'язане з проблемами територіальної цілісності, прав людини, дотримання норм міжнародного права та відповідальності та порушення міжнародних норм агресором.

Особливої актуальності дослідження набуває у зв'язку з тим, що кримськотатарський корінний народ, поруч з караїмами та кримчаками, опинився в умовах тимчасової окупації своєї історичної Батьківщини, що суттєво обмежило можливості участі у політичних процесах корінного народу. Репресивна політика окупаційної влади, заборона представницьких інституцій, переслідування представників корінного та системні порушення прав людини актуалізують необхідність наукового осмислення трансформацій політичної участі в умовах війни та вже майже 12-річного життя в окупації. Водночас актуальність дослідження зумовлюється потребою розвитку національного наукового дискурсу щодо державної етнополітики у сфері корінних народів, яка тривалий час залишалася недостатньо дослідженою у вітчизняній політичній науці. Як наслідок, багаторічна неврегульованість кримськотатарського питання, а також відсутність належно налагодженої комунікації між державою та корінним народом часто зумовлювали переважно формалізований характер його політичної участі або ж робили її обмеженою, а подекуди фактично неможливою через відсутність чітко визначених і врегульованих механізмів.

У міжнародному науковому контексті це дослідження набуває особливої актуальності з огляду на розвиток етнополітології, сучасних досліджень корінних народів світу, а також теорій політичної участі й індигенної демократії, як концепту про включення корінних народів саме як політичних акторів. Сучасний міжнародний науковий дискурс дедалі більше акцентує увагу на порівняльному аналізі різних моделей політичної участі корінних народів у різних політичних системах, вивченні їхнього становища за різних політичних режимів, а також на пошуку ефективних механізмів їхнього політичного представництва. Особливого значення набуває дослідження процесів формування, розвитку та імплементації норм міжнародного права у сфері забезпечення та захисту прав корінних народів до національного законодавства різних країн. Таким чином, дослідження політичної участі корінних народів України сприяє не лише поглибленню національного наукового дискурсу, але й інтеграції українського досвіду у ширший міжнародний контекст, збагачуючи сучасні теоретичні підходи та емпіричні дослідження у сфері індигенної демократії.

Актуальність дисертаційного дослідження також зумовлена необхідністю критичного аналізу процесу імплементації чинного законодавства України у сфері прав корінних народів. Адже попри ухвалення ЗУ «Про корінні народи України» та інших нормативно-правових актів, залишається низка невирішених проблем, пов'язаних із практичним забезпеченням прав корінних народів України, в тому числі і політичних. Важливим аспектом є те, що недосконалість механізмів реалізації законодавчих норм безпосередньо впливає на рівень і якість політичної участі корінних народів. Відсутність чітко визначених процедур взаємодії державних органів із представницькими інституціями корінних народів, стримують повноцінну інтеграцію корінних народів, в тому числі кримських татар, у політичну систему України. У зв'язку з цим виникає необхідність вдосконалення цілісної національної стратегії державної політики

у сфері корінних народів, а також вироблення ефективної політики деокупації та реінтеграції Криму із обов'язковим залученням корінних народів як важливих акторів забезпечення української державності на території півострова. У цьому контексті кримськотатарський народ виступає не лише об'єктом політики, а й ключовим суб'єктом, участь якого є визначальною для забезпечення стабільності та легітимності майбутніх політичних рішень щодо півострова. Крім того, актуальність теми підсилюється зростанням ролі міжнародних інституцій і правозахисних механізмів у захисті прав корінних народів. Досвід кримських татар демонструє важливість міжнародної адвокації, співпраці з міжурядовими організаціями та використання інструментів міжнародного права для протидії порушенням прав людини в умовах окупації.

Отже, дослідження політичної участі корінних народів України (на прикладі кримських татар) є актуальним як для національної, так і для міжнародної науки, оскільки воно поєднує аналіз трансформацій політичної участі в умовах війни, проблем імплементації законодавства та розвитку індигенної демократії, формуючи теоретичне й практичне підґрунтя для вдосконалення державної політики у сфері прав корінних народів України.

Стан теоретичної розробки. Теоретичною основою дослідження стали праці зарубіжних науковців, що спеціалізуються на вивченні політичної участі та її особливостей, серед яких С. Гантінгтон, Ф. Тьонісом, Ф. Міллар, М. Фуко, К. Маннгейма, Л. Мілбарт, М. Гоел, С.Верба, Н. Най, А. Марш, Дж. Нагель, С. Барнз, М. Каазе, А. Марш, Г. Брейді, .Я. Теорелл, М. Торкаль та Х. Р. Монтеро, С. Фокс та ін. Серед українських дослідників політичної участі варто виділити таких вчених як І. Монолатій, Н. Ротар, В. Климончук, Г. Куц, О. Косілова, А. Бучинська, В. Бортніков Ф. Семенченко, А. Янченко.

Важливою теоретичною базою стали дослідження корінних народів, їх етногенезу, політико-парового становища, в тому числі і політичної участі, сюди можна віднести праці В. Кімлік, Ч. Кукатас, Г.-Ш. Коултхард, Е. Саріваар, К.

Маатта, С. Уусяутті, З. Вісснер, У. Госарт, А. Вайваде, А. Іоріс, Б. Клавера, М. Девіса, Дж. Гілберта Л. Грема, Дж. Гендерсон. Серед українських дослідників проблеми визначення корінних народів, та їх місце в міжетнічних взаєминах українського суспільства є предметом праць Н. Беліцер, К. Вітмана, Є. Реньова, М. Бабіна, М. Гетьманчука, Л. Корнат, І. Орехової, Е. Зайтдінова, Л. Тимченко, В. Євтуха, В. Орлика,, О. Газізової, Ю. Попович, Ю. Зінченко, Є. Ткаченко, І. Дахової, З. Зазуляк, Ю. Кобець, Т. Мадриги.

Також варто виокремити праці самих представників кримськотатарського корінного народу, які є важливими джерелами дослідження. Це роботи таких авторів, як Г. Юксель, Г. Бекірова, Г. Абдулаєва, О. Аріфмететов.

Варто також виокремити законодавчі акти України, міжнародні документи, зокрема акти таких організацій, як ООН, ЄС та Міжнародний суд ООН, а також конституційні й нормативно-правові акти інших держав, досвід яких щодо забезпечення політичної участі корінних народів був досліджений. Важливими джерелами є також заяви Меджлісу та Курултаю кримськотатарського народу, виступи та заяви лідерів кримських татар, а також статистичні й соціологічні дані.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 09 від 01 листопада 2022 р.). Дисертаційне дослідження здійснене на кафедрі політичних наук у рамках наукової теми кафедри «Трансформація сучасної політичної системи України: внутрішньополітичні виклики та зовнішні впливи» (номер державної реєстрації 0117U004396). Внесок автора полягає в обґрунтуванні теоретичних засад і формуванні практичних підходів до політичної участі корінних народів України, спрямованих на поглиблення наукового розуміння цього феномену, удосконалення механізмів їхнього політичного представництва та підвищення ефективності державної політики у сфері забезпечення прав

корінних народів України в умовах сучасних суспільно-політичних та безпекових викликів.

Метою дисертаційного дослідження є комплексний аналіз політичної участі корінних народів України на прикладі кримських татар.

Також, у відповідності до поставленої мети, сформульовано наступні **завдання дослідження:**

- дослідити теоретико-методологічні засади вивчення політичної участі, зокрема охарактеризувати політичну участь як суспільно політичний феномен та особливості визначення політичної участі в сучасній політичній науці;
- описати методологічну базу дослідження політичної участі корінних народів України;
- розкрити сутність поняття «корінний народ» у сучасному науковому та правовому дискурсі, а також проаналізувати міжнародний досвід забезпечення інституційних механізмів політичної участі корінних народів світу;
- дослідити політико-правовий статус корінних народів України та їхнє місце у системі міжетнічних відносин;
- здійснити аналіз особливостей політичної участі кримськотатарського корінного народу України, описавши інституційні та суспільно-політичні передумови формування політичної участі кримськотатарського народу в період репатріації (1987-1991 рр.);
- виокремити особливості політичної участі кримських татар у незалежній Україні (1991–2014 рр.) до початку російсько-української війни та висвітлити сутнісні характеристики трансформації політичної участі кримськотатарського народу в умовах тимчасової окупації Криму та війни за Незалежність України (2014-2025 рр.).

Об'єктом дослідження є політична участь корінних народів України, як акторів політичної системи.

Предметом дослідження є генеза та особливості політичної участі корінних народів України на прикладі кримських татар та їх сучасне політико-правове становище в умовах тимчасової окупації Криму та війни за Незалежність України.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід, що поєднує класичні та сучасні теорії політичної участі, демократії та етнополітологічні дослідження з метою комплексного аналізу форм, механізмів і чинників залучення корінних народів України до політичного процесу. Теоретичну базу дослідження формують інституційний, біхевіористський, соціокультурний підходи, а також концепції індигенної демократії, які дозволяють розкрити як індивідуальні, так і колективні виміри політичної участі. У дослідженні використано положення теорії поліархії та демократичної участі, що дають змогу оцінити рівень інституційної відкритості політичної системи щодо включення корінних народів, а також положення теорії модернізації, яка пояснює взаємозв'язок між соціально-політичними трансформаціями та зростанням ролі політичної участі в сучасному суспільстві. Важливе місце посідають підходи індигенної демократії, що акцентують увагу на необхідності врахування колективних прав, самоврядування та особливих форм представництва корінних народів. Для досягнення мети дослідження застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. Зокрема, *методи аналізу та синтезу* використано для узагальнення теоретичних підходів і наукових джерел; індукції та дедукції для формування та перевірки узагальнень, своєю чергою *історичний та хронологічний методи* використано для дослідження еволюції політичної участі кримськотатарського корінного народу. *Інституційний метод* застосовано для аналізу механізмів представництва корінного народу та взаємодії з органами влади тощо. *Порівняльний метод* дав

змогу зіставити український досвід із міжнародними моделями забезпечення політичної участі корінних народів. *Метод кейс-стаді* дозволив поглиблено проаналізувати комплексно приклад кримськотатарських татар, як одного з корінних народів України. *Якісний контент-аналіз* застосовано для дослідження міжнародних та національних нормативно-правових актів, а також публічних заяв і комунікаційних меседжів представників кримськотатарського корінного народу, зокрема в цифровому середовищі. Емпіричну основу дослідження доповнено використанням *статистичних і соціологічних методів*, зокрема аналізом кількісних показників політичної участі та результатів авторського соціологічного опитування, що дозволило виявити рівень залученості, основні бар'єри та особливості сприйняття власної політичної участі корінними народами України в сучасних умовах. Застосування зазначених підходів і методів дозволило забезпечити комплексний, багатовимірний аналіз політичної участі корінних народів України (на прикладі кримських татар), а також дозволило виявити структурні обмеження їхньої участі та оцінити рівень інституціоналізації їх участі, на основі чого сформулювати науково обґрунтовані рекомендації.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що авторкою здійснено аналіз політичної участі корінних народів України (на прикладі кримських татар).

Уперше:

- здійснено комплексну концептуалізацію політичної участі корінних народів України; як самостійного напрямку сучасних етнополітологічних досліджень, що поєднує інституційний, правовий та ідентифікаційний виміри. Обґрунтовано, що політична участь корінних народів набуває ознак індигенної демократії;
- розроблено інтегративну модель аналізу політичної участі корінних народів України (на прикладі кримськотатарського народу), яка враховує поєднання

історичного досвіду, інституційного розвитку, етнополітичних чинників і впливу безпекових та зовнішньополітичних загроз, зокрема окупації Криму та російсько-української війни;

- доведено трансформаційний характер політичної участі кримськотатарського корінного народу в умовах російської агресії, що проявляється у зміні просторових (перехід з регіонального на національний і міжнародний рівні) та функціональних (поєднання політичної, правозахисної та інформаційної діяльності) параметрів участі.

Уточнено та доповнено:

- теоретичні підходи до розуміння поняття політичної участі шляхом розширення його змісту у контексті участі корінних народів, як колективного актора політичних процесів та відносин, для якого визначальними є питання самовизначення, захисту прав і збереження ідентичності;
- аналіз еволюції політичної участі кримськотатарського корінного народу в Україні, зокрема виокремлено етапи від мобілізаційно-протестної участі до інституціоналізованого представництва та подальшої трансформації до мирного спротиву в умовах окупації Криму;
- оцінку ефективності державної політики України щодо корінних народів, виявивши розрив між нормативно-правовим закріпленням прав і реальними механізмами їх реалізації, а також диференційований рівень інституціоналізації, а отже і інструментального забезпечення політичної участі корінних народів України.

Набули подальшого розвитку:

- визначення ключових чинників і бар'єрів політичної участі корінних народів України, серед яких інституційна слабкість механізмів представництва, недостатній рівень довіри до політичних інститутів, соціально-економічні обмеження та вплив зовнішньополітичних факторів;

- обґрунтування ролі міжнародних стандартів і практик у формуванні національної моделі індигенної демократії, з урахуванням необхідності їх адаптації до українського політико-правового та безпекового контексту;
- визначення основних тенденцій розвитку політичної участі корінних народів України, зокрема посилення їхньої політичної суб'єктності, розширення форм участі та зростання ролі у процесах деокупації і реінтеграції АР Крим.

Теоретичне та практичне значення дослідження отриманих результатів полягає в тому, що викладені у дослідженні положення можуть бути використані:

- *у науково-дослідницькій роботі* – з метою подальшого вивчення політичної участі корінних народів України та світу, розвитку теоретичних підходів до аналізу індигенної демократії, етнополітологічних досліджень, а також аналізу тенденцій і особливостей залучення корінних народів до політичних процесів;
- *на практиці* матеріали дослідження можуть бути використані органами державної влади та місцевого самоврядування, політичними партіями та громадськими організаціями, зокрема тими, що представляють інтереси кримськотатарського та інших корінних народів України, у процесі розробки та вдосконалення програм захисту прав корінних народів, розширення механізмів їх політичної участі, а також формування й реалізації державної етнонаціональної політики України;
- *у навчальному процесі* результати дослідження можуть бути використані для підготовки теоретичних і емпіричних матеріалів до навчальних курсів і спецкурсів, що входять в нормативні та вибіркові освітні компоненти спеціальності «Політологія» («Теорія демократії», «Порівняльна політологія», «Етнонаціональні проблеми сучасного світу», «Політичні партії та громадські організації»), а також при підготовці наукових публікацій і виступів на наукових конференціях.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження апробовано на міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, зокрема: всеукраїнській науково-практичній конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри» (м. Івано-Франківськ, 27-28 жовтня 2022 р.); міжнародному науково-практичному круглому столі «Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції» (м. Одеса, 24 лютого 2023 р.); науковій конференції «Теоретичні та практичні аспекти політичного розвитку в Україні і світі в умовах повномасштабної російсько-української війни (пам'яті Любомири Степанівни Мандзій» (м. Львів, 9–10 травня 2023 р.); XVII-й міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми зовнішньої політики України» (м. Чернівці, 30 листопада 2023 р.); міжнародній науковій конференції «Інституційні, партійні та виборчі чинники політичного процесу в Україні й інших країнах Європи в умовах війни і невизначеності: національний, наднаціональний і субнаціональний рівні» у рамках серії міжнародних конференцій кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) (м. Львів, 24–25 листопада 2023 р.); звітній науковій конференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2023 р. Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 1–5 квітня 2024 р.); IV-й міжнародній науково-практичній конференції Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету «Кримський форум. Крим та чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період» (м. Київ, 17–18 жовтня 2024 р.); науковій конференції «Партійно-виборчі процеси та політико-інституційні відносини в умовах російсько-української війни та кризи світового розвитку: український, європейський і світовий виміри» (м. Львів, 15–16 листопада 2024 р.); міжнародній науковій конференції «Decentralizacja w

praktyce oraz teorii współczesnego państwa i prawa» (м. Плоцк, Академія Мазовецька, Республіка Польща, 3 czerwca 2025); міжнародній науково-практичній конференції «Соціокультурні детермінанти міжпоколіннєвої синергії: політико-психологічний вимір» (м. Львів, 26 березня 2026 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені у 16 наукових публікаціях, у т. ч. 5 статей у наукових фахових виданнях України категорії «Б» з політичних наук, 1 стаття у наукових періодичних виданнях інших держав, 9 тез наукових конференцій та 1 стаття у періодичному виданні України.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження, що впливає з його мети і основних завдань. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 293 сторінки, основний зміст – 216 сторінок. Список використаних джерел містить 287 найменувань, з яких 71 – іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

1.1. Політична участь як суспільно-політичний феномен

Розуміння феномену політичної участі як суспільно-політичного явища дає змогу виокремити його базові риси та виявити закономірності й механізми дії, тяглість яких простежується від перших, відомих нам, форм політичної самоорганізації людських спільнот до сьогодення. Водночас таке розуміння створює підґрунтя для інтерпретації сучасних тенденцій політичної участі, зокрема в умовах інформаційної доби та глобальних викликів. Аналіз джерельної бази та наукових праць показав, що витoki та перші прояви явища, котре в сучасній науці ми розуміємо під «політичною участю» бере свої початки ще від Стародавнього світу та Античності. В цьому контексті доцільно згадати класичний підхід Ф. Тьоніса – німецького соціолога та філософа, відповідно до якого соціальне буття або «соціальність» людства у своєму розвитку проходить дві послідовні стадії – «добу спільноти» (нім. *Gemeinschaft*) і «добу суспільства» (нім. *Gesellschaft*).

Ф. Тьоніс підкреслює, що його теорія стосується насамперед суспільних відносин взаємоствердження, які сприяють виникненню та розвитку різноманітних відносин та зв'язків між людьми. Ці зв'язки можуть набувати двох форм: реальної, органічної, як вияв життєвої сутності людської спільноти, та ідеальної, механічної – як основи уявлення про суспільство. Для спільноти він виділяє такі ключові поняття, як кровна спорідненість, духовна єдність, сусідство, дружба, гідність і служіння – тобто ті, що ґрунтуються на безпосередніх і емоційних зв'язках. Натомість суспільство характеризується відносинами, опосередкованими економічними категоріями, наприклад товаром, грошима, ринком, капіталом і робочою силою тощо. Таким чином,

традиційні патерналістські зв'язки спільноти протиставляються раціоналізованому міському устрою, у якому послаблюються первісні соціальні зв'язки й формується новий тип соціального буття людини – індивідуалістичний і політично організований.

Таким чином, перша доба, що відповідає традиційному суспільству, характеризується формулою: «сільське життя – звичай», де головним суб'єктом є громада. Друга доба «національне життя – політика» відображає становлення державності та панування раціонально-правових форм соціальної організації. Оскільки, за Ф. Тьонісом, «звичай переходить у норму, у закон», можна стверджувати, що досвід політичної участі виникав із попередніх форм колективної взаємодії – участі в ритуалах, звичаєвих і морально-релігійних практиках, перших традиціях та звичаях полісів, перших прадержав, які з часом еволюціонували в інституційні та нормативно-політичні механізми співжиття й самоуправління, характерні сучасним суспільствам [190].

Зокрема, як підкреслює політолог та соціолог Р. Макайвер, що навіть в первісних спільнотах, наводячи приклади індіанців-юрків чи анаманів, відсутність держави не обов'язково заперечує політичного начала. Адже, як зазначає автор, тенденції, які в минулих традиційних суспільствах залишаються «розчиненими» у соціальній тканині, у суспільствах модерних набувають форми чітко структурованих інститутів [92]. Подібну логіку простежує й американський антрополог К. Гірц, аналізуючи політичну організацію традиційних суспільств (зокрема Нігерії та Індонезії). На його думку, придворний церемоніал у таких суспільствах виступав не лише атрибутом, а й сутністю політичного життя: «участь у церемонії була не формою політики, а її змістом». К. Гірц окреслював цю модель як «державу-театр», де королі й князі виконували функції імпресаріо, жерці відповідно ролі режисерів, а селяни, в силу свого статусу та походження, були не лише глядачами, але й акторами та працівниками. У цьому контексті традиційне суспільство можна

охарактеризувати більше, як об'єкт політичних процесів, якому в силу його природи не властива зацікавленість у політико-владних процесах [38, с. 262–263]. Водночас, як зауважує дослідник, навіть ритуальні дійства (наводячи в приклад, поховальні церемонії) нерідко ставали простором політичного протистояння, де релігійні символи проникали у сферу політики, а політичні відповідно у сферу духовного, сакрального [38, с. 197–200]. Таку думку можна пояснити власне специфікою тогочасних суспільно-політичних відносин та, відповідно, обмеженістю інструментарію витоків «політичної участі».

Окрім наведених прикладів, на нашу думку, перші прояви колективної політичної участі можна простежити ще у найдавніших цивілізаціях Давнього Сходу. Так, у шумерських містах-державих Месопотамії початку III тис. до н.е. вже існували органи колективного ухвалення рішень, що поєднували елементи дорадчої та народної участі. Влада ранніх правителів «енсі» або «лугаль» не була абсолютною й обмежувалася радою старійшин та народними зборами вільних общинників. Ця форма політичної організації отримала назву «військова демократія», оскільки найважливіші питання, зокрема питання війни й миру, вирішувалися на зборах воїнів-громадян. Показово, що вже у шумерському епосі про Гільгамеша згадується звичай обговорення важливих питань правителем спочатку з радою старійшин, а потім вже безпосередньо із загальними зборами містян перед ухваленням важливих рішень [268].

Стародавні Ацени є найвідомішим історичним прикладом ранньої форми прямої демократії, у якій громадяни брали безпосередню участь в ухваленні політичних рішень. Афіни були найвпливовішим грецьким полісом (поруч із Спартою), що виник на території Балканського півострова, а саме на південно-східній його частині – Атиці. Після реформ Солона, котрі проводились в кінці VI ст. до н.е. та реформ Клісфена початку VI ст. до н.е., в Аценах сформувалася система громадянського самоврядування, що заклала основу класичної демократичної моделі (від грец. *demokratia* – «влада демосу»). Варто зауважити,

що громадянином вважався вільний чоловік-афінець, який походив з афінського роду і не був рабом чи метеком (іноземцем). Лише те населення, яке вважалось громадянами, мало повноцінні політичні права, серед яких право голосу, участі в управлінні тощо. Центральним інститутом влади була Еклесія (грец. *ekklesia*) – це народні збори, що ухвалювали закони, вирішували питання війни й миру, контролювали діяльність представників влади. Засідання Еклесії проводилися регулярно (приблизно 40 разів на рік), рішення ухвалювалися простою більшістю голосів присутніх громадян, кожен з яких мав рівне право голосу та виступу (грец. *isegoria*). Також, Солон за свого правління залучив до управління державою багатих людей простого походження, таким чином скасувавши родовий принцип формування знаті, замінивши його майновим. Вищим джерелом влади та сувереном права за реформами Соломона бум демос – весь народ, волю якого відображали народні збори, про які вже загадано вище (Еклесія). Поруч з цим Солон створив Раду 400-сот, представники якої обирались серед родових філ (кожна з 4-х філ делегувала до ради по 100 своїх представників). На той час Рада 400-сот було стала основним дорадчим органом в Стародавніх Атонах, яких займався підготовкою різноманітних рішень та законів, після чого пропонував їх для затвердження Еклесією [83, с. 33, 34,].

Своєю чергу, реформи Клісфена були покликані не лише зміцнити афінську демократію, але й обмежити вплив родової аристократії, що поклали початок становленню афінської демократії. Рада 400-сот була замінена на Раду 500-сот (буле), по 50 представників від кожної філи. Народні збори залишались центральним органом. Рада 500-сот обирала спеціальну колегію (своєрідну президію), до складу якої входили 9 осіб. Під час засідання Ради 500-сот, в обговоренні питань могли брати участь всі громадяни, які виявили таке бажання. Виступаючий вставав на відведене місце й одягав миртовий вінок, як це знак його державної функції та недоторканості на момент виступу. З метою боротьби з прихильниками тиранії та збереження демократії Клісфен запровадив ostracism

– механізм політичного вигнання, що дозволяв громадянам усунути потенційно небезпечного політика, зберігаючи його громадянські права. Остракізм (або «суд черепків») відбувався щорічно, здебільшого навесні. Якщо спеціальні зібрання віщували про прояви людської діяльності, яка небезпечна для існування держави, то скликались збори за участі мінімум 6000 громадян. Кожен громадян писав на черепку ім'я того, кого вважав небезпечним для держави та свою думку. Відповідно, той, кого більшість засудила виганявся на 10 років з держави із збереженням громадянських прав (першим, кого піддали остракізму, був Гіппарх – родич вигнаного тирана Гіппія) [83, с. 158–163].

Наступним, в контексті нашого дослідження, варто виділити і період правління Перикла (роки правління – 443–429 рр. до н.е.). Саме в цей період остаточно сформувалися інститути народовладдя, конституційне законодавство та правовий статус громадян. Цей період увійшов в історію як «золотий вік» Стародавніх Атен. Ключовим здобутком Перикла стали демократичні реформи, які забезпечили рівність громадян у політичних правах, незалежно від їх майнового стану. З метою забезпечення реальної участі бідніших верств у державному управлінні, було впроваджено оплату за виконання державних функцій, зокрема за участь у народних зборах, судових засіданнях і військовій службі (2 оболи, як розмір денного середнього заробітку ремісника). Такий механізм сприяв залученню до політичного процесу ширшого кола громадян. Більшість державних посад обирали шляхом жеребкування, з метою рівноправ'я усіх кандидатів та, задля того, щоб ніхто, особливо знать, не могли скористатися своїм впливом, розгортати закулісну діяльність [83, с. 43]. Отже, спадщина Афінської демократії полягає не тільки у введенні таких інститутів, як народні збори чи виборність, а в утвердженні самої ідеї, що громадяни здатні спільно керувати своїми справами на засадах рівності та закону. Це надбання, закріплене у творах класиків, зокрема Арістотеля та Платона, і переосмислене в багатьох сучасних філософських, політологічних дослідженнях, продовжує жити

дискусії про природу демократії і тогочасні форми та види, здебільшого як показав аналіз, громадянської участі у владно-політичних процесах окресленого міста-держави.

Якщо наводити приклад Стародавнього Риму, то варто звернутись до праці давньогрецького історика Полібія «Загальна історія. Книга VI», в якій автор детально аналізує конституцію Римської республіки (509–27 до н.е.). Він описує Римську республіку як змішану систему, де поєднано елементи монархії, аристократії та демократії. Особливу увагу Полібій приділяє ролі народних зборів і народних трибунів, які стали своєрідними інститутами забезпечення участі громадян в ухваленні законів, вирішенні питань війни та миру тощо [270]. Як показує аналіз джерел, структура римського управління спиралася на три головні компоненти: виборні магістрати, сенат та народні збори. Консули, як два найвищі посадовці, обиралися щорічно і мали повноваження з управління армією та реалізації рішень зборів. Хоча голосування здійснювалося у куріях, центуріях або трибах, деякі з цих форм забезпечували переваги аристократії, інші ж сприяли залученню ширших верств населення. Спочатку лише патриції мали політичні права, тоді як плебеї були позбавлені реального впливу. Протистояння між цими станами вилилося у тривалу «боротьбу станів», результатом якої стало поступове розширення політичних прав плебеїв. Важливим здобутком стало створення інституту народного трибунату у 494 р. до н. е., що забезпечив плебеям власне представництво і право вето. Завершальним етапом стало ухвалення Закону Гортензія (287 р. до н. е.), який прирівняв правову силу рішень плебейських зборів до загальнодержавних. Таким чином, до кінця періоду республіки всі вільні чоловіки-римляни набули формального права брати участь у виборах, затвердженні законів та обійманні посад [83]. Отже, політична система Римської республіки ґрунтувалася на ідеї народного суверенітету, але зберігала вплив нобілітету (від лат. *nobilitas* – шляхетність, знать). Проте участь громадян у виборах, народних зборах та діяльності інститутів народного представництва

свідчить про формування розвиненої культури політичної участі в межах античної держави.

Варто зазначити, що сучасне переосмислення витоків участі у політичних процесах в Стародавньому Римі представлено у монографії історика Ф. Міллара «The Crowd in Rome in the Late Republic» 998 р. Дослідник в своїй праці обґрунтовує, що наприкінці періоду Римської республіки фактична влада у багатьох аспектах залежала від народного волевиявлення, адже жоден закон чи обрання магістрату не набували чинності без ухвалення через народні збори. Попри політичну вагу сенату, законодавчий процес реалізовувався лише за посередництва коміцій (інша назва народних зборів), де римські громадяни особисто голосували. Хоча право участі мало до мільйона громадян, реальний вплив забезпечували ті, хто з'являвся на голосування саме в м. Римі. Таким чином, Ф. Міллар трактує народні збори, як платформу політичної мобілізації й ораторського змагання, що дестабілізувало традиційну аристократичну гегемонію та стало майданчиком громадянської участі. Його аналіз ставить під сумнів твердження про суто олігархічний характер пізньої Римської республіки, натомість демонструючи риси «нестабільної демократії» [252].

Таким чином, аналіз перших проявів політичної участі (або ж громадянської участі) показує еволюцію ранніх форм участі громадян в управлінні прадержав, котрі в подальшому вплинули на формування політичної думки, а отже і практики у всьому світі. Адже вже в умовах ранніх цивілізацій сформувалися різні форми залучення людей до влади. Хоча ці форми важко назвати в повній мірі демократичними у сучасному розумінні, вони стали першим кроком людства на шляху до ідеї, що непривілейовані громадяни можуть і повинні впливати на управління державою. Саме цей фундаментальний принцип, народжений у глибоку давнину, визначив подальший розвиток політичних систем і продовжує залишатися актуальним дотепер.

Середньовіччя – історичний період, що датується від V століття (від падіння Римської імперії і Великого переселення народів) до XV століття – початку XVI ст. (епохи Відродження та Реформації). Ця епоха відома розквітом монархій та теологічних вчень. Відповідно, вважалось, що королі та князі правлять за «божою милістю», а піддані мають їм коритися. Основні важелі влади належали аристократії та вищому духовенству, які за становим правом формували королівські ради та зібрання. З часом магдебурзьке право розширило політичні права в містах розвинених регіонів Західної Європи, започаткувавши місцеве самоврядування. Також, в середньовічній Європі відбувається зародження перших парламентів (наприклад, в Англії перший парламент сформувався 1295 р. за короля Едуарда I [250], у Франції король Філіп IV Красивий у 1302 р. вперше скликав Генеральні штати. Проте ці органи не були репрезентативними в сучасному розумінні. Селянство й нижче шляхетство тоді не мали прямих представників

Попри обмеженість участі «третього стану», суспільство шукало інших шляхів висловити свою волю, зокрема через протести та їх радикалізовані форми, як наприклад, повстання, котрі ми сьогодні називаємо інструментами неформальної політичної участі. Наприклад, можна навести повстання Селянське повстання (Уота Тайлера) в Англії 1381 р. та Жакерія у Франції 1358 р.. Хоча подібні рухи жорстоко придушувалися владою, сам факт їхнього виникнення був виразом народного голосу, сигналом правлячим колам про глибоке невдоволення. Окрім цього, вважається, що саме в епоху Середньовіччя було започатковано перші звернення та петиції до влади. Так як в пізньому Середньовіччі усталилась практика, за якою королі вважалися джерелом справедливості і, принаймні формально, вітали петиції підданих з різних станів. Подання письмових петицій зі скаргами або проханнями про милість було одним зі способів, яким «простолюд» або нижча шляхта намагалися вплинути на ті чи інші рішення влади.

У деяких середньовічних містах існували традиції народних віче (місцевих рад, народних зборів). Як приклад, можемо навести Київську Русь (IX–XIII ст.), в якій система віче була активно розвинута. Зокрема, в таких містах як Київ, Навгород, Чернігів віча мали вплив нарівні з князем чи боярами. Часто віча скликалися і в малих містах, з метою вирішення місцевих питань. Після смерті Ярослава Мудрого в середині XI ст., розпочався процес децентралізації Київської Русі. Як наслідок віче стало відігравати ще більш значущу роль. Можна навести випадки, коли віче або скидали з престолу, або ж обирали князів. Зокрема, у 1068 р. київське віче позбавило влади князя Ізяслава Ярославича, обравши на його місце князя Всеслава Брючиславича. У 1146 р., після смерті Всеволода Ольговича, віче обрало князем його брата Ігоря, однак уже через кілька днів скасувало власне рішення на користь Ізяслава Мстиславовича. Аналогічним чином у 1113 р. народне віче обрало за правителя Володимира Мономаха. Ці приклади яскраво показують віче як форму безпосереднього народовладдя.

Українські дослідниці Ю. Кондратюк та О. Гордійчук, досліджуючи роль запровадження магдебурзького права, як чинника формування демократичних засад в українській політичній традиції, зазначають, що запровадження цього права сприяло формуванню активної громадянської позиції через залучення міщан до управлінських відносин. Таким чином, заохочуючи їх до активності участі в суспільно-політичному житті. Вчені пропонують розглядати впровадження магдебурзького права в містах України логічним продовженням місцевих традицій народного віче Київської Русі та політики литовських князів [99]. До того ж в XV-XVI ст. на територіях сучасної України з'явилися товариства при церквах, які фактично функціонували як сучасні громадські організації. У містах з магдебурзьким правом «різні суспільні групи організовувалися, щоб лобіювати свої інтереси». В цьому контексті П. Гобл наводить приклад Львівського Успенського братства, заснованого 1439 р., котре

займалося просвітництвом та захистом прав православних міщан. Дослідник підкреслює, що такі братства діяли як «релігійні неурядові організації», залучаючись до участі, активізму і відстоювання «прав і свобод громадян» у своїй сфері [231].

Відродження (або Ренесанс), як культурно-філософський рух кінця Середньовіччя початку Нового часу відомий зародженням гуманізму – принципу, який ставив в центр людину. Занепад феодалізму та поширення античних ідей дали поштовх переосмисленню підходів до політики. Адже в той час впровадження магдебурзького права закріпило участь купців і ремісників у міських радах (Гільдіях у Італії, Сеймах у Польщі) та об'єднаннях (цехах). Гільдії та цехи виконували не лише економічні, а й політичні функції, впливаючи на прийняття рішень у громадах. Інтелектуали Відродження вважали, що справедливе управління ґрунтується на чеснотах вільних громадян і їхньому активному залученні до спільної справи. Зокрема Н. Макіавеллі у своїх працях відстоював ідею республіканського устрою з активною участю громадян у справах держави. Він наголошував, що правитель повинен стати на бік народу, бо «його чисельність набагато більша» [267]. Варта уваги праця Г. Барона «The Crisis of the Early Italian Renaissance», в якій вперше було сформовано поняття «громадянського гуманізму». На прикладі тогочасних італійських гуманістів, Г. Барон зазначає, що їх об'єднували вивчення античності з активним громадянським патріотизмом. Його основний аргумент полягав в тому, що гуманізм того часу зливався з мобілізацією населення для захисту незалежності вільних міст, тобто з «assertive defense» суверенітету міст і республік. Варто підкреслити, що поняття «громадянського гуманізму» визначається як бачення політики, де держава – це «спільна справа громадян» [267].

Закономірно, що саме Новий час (XVII–XVIII ст.) став періодом становлення сучасного інституту політичної участі. Адже саме в період Нового часу відбулись ключові політичні трансформації, наприклад проголошення

Боллю про права в Англії 1689 р., Конституції в США 1787 р., Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Ці та інші документи започаткували нову модель легітимації влади, засновану на принципах поділу влад, гарантіях прав людини та громадянина. Вони стали символами нової епохи політичного мислення, що протистояло абсолютизму й феодальним порядкам. Одночасно формувалася сфера громадської думки, яка виходила за межі елітарного політичного дискурсу. Завдяки розвитку друкарства та підвищенню грамотності з'являються газети, памфлети, журнали, які активізували суспільне обговорення політики. Ці зміни породили петиційні кампанії, мирні мітинги, політичні клуби. Французька революція 1789 р. стала кульмінацією масової мобілізації, в якій участь брали широкі верстви населення, зокрема міщани, ремісники та селяни, що засвідчувало народження громадянського суспільства в модерному розумінні. Суспільно-політична думка цієї доби, яскравими представниками якої стали зокрема Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін., сформулювала засади теорії суспільного договору, верховенства права, народного суверенітету та природних прав людини тощо. Ці ідеї стали основою для американської Декларації незалежності 1776 р. та і французької Декларації прав людини і громадянина, проголошеної в 1789 р..

В цьому контексті варто звернутись до ідеї французького філософа та історика М. Фуко про те, що всі сучасні політичні феномени виникли, як результат зміни управління на перетині Просвітництва та XIX ст. Зокрема, в своїх дослідженнях він аргументує цю ідею переходом під репресивного органу, головним інструментом якого виступає примус, де традиційна суверенна влада трансформувалась в сучасний тип – безособову силу, яка «не страчує», а «культивує» життя. Такі зміни, пояснює вчений, стали результатом зміни об'єкта політичного впливу, а саме від окремого індивіда до населення, що набуває характеру маси, внаслідок стрімкого демографічного приросту. А оскільки масу неможливо стратити, зазначає автор, її політика намагається сформувати,

дисциплінувати, через що виникають нові засоби управління, з метою надання «масі» керованих форм. Одним із таких засобів М. Фуко називає політичну участь, як своєрідний спосіб «політичної нормалізації, впорядкування маси» [91, с. 287].

Паралельно з теоретичним осмисленням феномену політичної участі в межах філософії влади, у політичній науці зростає увага до модернізаційного контексту цього процесу. Теорії модернізації, зокрема в інтерпретації американського політолога С. Гантінгтона, трактують політичну участь, як наслідок раціоналізації політичної системи, інституційної диференціації та зростання політичної свідомості серед населення [35, с. 99]. За С. Гантінгтоном політична модернізація розпочалась з XVII-XVIII ст. в країнах Західної Європи та Америки. XVII ст. та її можна описати як заміну заплутаної феодальної системи простішою й більш уніфікованою системою влади. Як пише автор, XVII ст. стало добою великих уніфікаторів і централізаторів, таких як Рішельє у Франції, Густав Адольф у Швеції, які започаткували перехід від середньовічної до модерної політики, що знайшла свій вияв у формуванні націй-держав [35, с. 122]

Порівнюючи процеси зародження політичної участі в Європі та Америці, він приходить до висновку, що в цей час в Європі традиційні моделі влади зазнали непоправної шкоди і зрештою були замінені, тоді як в Америці моделі влади зазнали доповнень та модифікацій. Попри те, що в Америці вперше було впроваджено масову участь населення в політичних процесах серед країн заходу, традиційні політичні структури модернізувались тут останніми. Тому «в Америці тюдоровські (королівські) інститути в поєднанні з масовою участю населення утворили політичну систему. Натомість у Європі раціоналізація влади й диференціація структури передували розширенню політичної участі.» Відмінності у процесах розширення політичної участі між Європою та Америкою, на думку автора, значною мірою зумовлені характером суспільного

консенсусу, що склався в кожному з регіонів. У Європі демократизація політичного життя супроводжувалась радикальним розривом із попередньою політичною моделлю на двох рівнях – інституційному та ідеологічному. На інституційному рівні цей процес означав поступове витіснення монархічної влади на користь народних представницьких зібрань. У країнах, де середньовічні інститути представництва збереглися впродовж доби абсолютизму, зокрема в Англії (XVII ст.), Франції (XVIII ст.) та Німеччині (XIX ст.), парламенти стали основним інструментом утвердження народного суверенітету в опозиції до королівської влади. Відповідно, повноваження монархів поступово обмежувалися або скасовувалися, а парламенти еволюціонували в ключові інститути вираження загальнонародної волі, особливо після розширення виборчого права. Натомість у тих країнах, де традиційні представницькі органи не пережили епохи абсолютизму або були відсутні взагалі, модернізація політичної системи відбувалася ускладнено. Раціоналізація влади та структурна диференціація в таких випадках досягали такого рівня, за якого традиційні механізми не могли забезпечити включення мас у політичний процес. Як наслідок, політична трансформація в цих країнах часто набувала революційного характеру, тобто монархія була усунена, а на її місце приходили нові представницькі органи, створені за принципами народного суверенітету [35, с. 122].

Країни, які першими стали на шлях інституційної модернізації в XVII ст, зокрема Франція, у XX ст. зазнавали значних труднощів у збереженні стабільної демократичної форми правління. Натомість у тих державах, де впровадження абсолютизму зазнало поразки, наприклад, Англія, або не відбулося взагалі, як у США, демократичні інститути поступово зміцнювалися і виявилися більш життєздатними. Збереження середньовічних станово-представницьких і плюралістичних органів влади відіграло важливу роль у формуванні демократичних тенденцій у наступні епохи. Таким чином, підкреслює С.

Гантінгтон, навіть спроби зберегти й відновити станові привілеї у XVIII ст., які мали на меті консервацію традиційної влади, мимоволі стали інституційним підґрунтям для масової політичної участі в майбутніх сторіччях [35, с. 123–124].

Варто додати, що в XIX ст. розширення політичної участі населення в Америці та Європі означало і інституціоналізацію загального виборчого права (поки що серед чоловіків). В Америці станом на 1830-ті р. загальне виборче право серед білих чоловіків було вже нормою. Поруч з цим, про що говорить С. Гантінгтон, в Європі, в той час виборче право почало поступово поширювалось на велику й дрібну буржуазію, селян та міських робітників. Як приклад можна навести англійські виборчі реформи 1832 р., 1867 р., 1884 р. і 1918 р. У Франції загальне виборче право було впроваджено вже після реформ 1848 р. В Німеччині загальне виборче право для чоловіків було запроваджено в 1871 р.. В цих країнах загальне виборче право було запроваджене найраніше в Європі, наприклад в країнах Скандинавії чоловіче населення отримало право голосу лише в кінці XIX – на початку XX століття [35, с. 99-100].

Таку часову різницю у запровадженні загального виборчого права С. Гантінгтон пояснює тим, що в країнах Європи боротьба за надання права голосувати на виборах конкретним соціальним групам була запеклою, почасти з насиллям, в першу чергу через класові протистояння, що не було характерно для Америки, в якій історично не склалось таких класових відмінностей як у Європі. Для американської системи стримувань і противаг, у якій багато інститутів борються за владу, цілком природно, щоб принаймні один із них (зазвичай нижня палата законодавчого зібрання, зауважує автор) обирали на всенародному голосуванні. Проте коли таку процедуру впровадили, конкуренція між суспільними силами й державними інститутами почала стимулювати поступову демократизацію інших інститутів. Таким чином, у США сформувалася особлива ситуація, за якої суспільство та поділена державна влада одночасно ставали об'єктами демократизації [35, с.124].

Варто нагадати, що саме в цей період в Америці також зародились перші політичні партії в сучасному розумінні цього терміну. Після завершення Війни за незалежність США, уже в 1790-х рр. в штатах сформувалися дві головні політичні сили – Федералісти на чолі з А. Гамільтоном, які виступали за сильну централізовану владу, і Демократично-республіканська партія Т. Джефферсона, яка відстоювала права штатів і аграрні інтереси. Як наголошує відомий французький партолог М. Дюверже, саме США стали першою країною, де партії були чітко структурованими і діяли як постійні об'єднання, що забезпечували масову політичну мобілізацію, а відповідно і участь [68].

Наступним важливим етапом у розширенні «народної» участі в політичному житті США стало запровадження принципу виборності на широкий спектр державних посад, а саме губернаторів усіх штатів, обидві палати законодавчих органів штатів, численні адміністративні та колегіальні органи, суддівські посади у багатьох штатах, а також на федеральний Сенат. На відміну від Європи, де розширення політичної участі передбачало надання виборчого права різним суспільним класам лише до окремих інституцій, в Америці це означало забезпечення доступу єдиного суспільного класу до участі у виборах майже всіх органів влади. Такий підхід зумовив поступову, але масштабну інституційну демократизацію американської державної системи. У Європі політична модернізація, навпаки, супроводжувалась централізацією влади, адже рух за демократію був спрямований на знищення застарілих монархічних структур і створення нових форм. В США ж цей процес здійснювався шляхом розосередження влади та збереження історичних політичних інститутів. Масова демократизація не тільки не руйнувала наявні механізми, а й посилювала їхню ефективність через появу нових форм взаємодії між державою і суспільством. Як слушно зазначав Дж. Медісон, найбільшою владою має володіти та гілка, що найтісніше пов'язана з народом. Таким чином, у США інституційний плюралізм, успадкований з колоніального минулого, не лише сприяв демократизації, а й сам

був посилений політичною участю. У той час як у Європі політична трансформація відбувалася як реакція на соціальні кризи й революційні потрясіння [35, с. 127-128].

Таким чином, друга половина XIX ст. стала періодом не лише формування сучасних держав-націй, але й інституціоналізації політичної участі населення, передусім у США та країнах Західної Європи. На тлі індустріалізації, урбанізації та зростання рівня грамотності, політична система зазнала глибоких змін, що відбулися у поширенні принципів народного суверенітету та представницької демократії. Проаналізований досвід США та країн Європи дозволяє виокремити низку ключових тенденцій цього періоду, а саме: інституціоналізація парламентів, поступова демократизація виборчих систем, скасування майнового цензу, розширення інструментів громадянської участі, формування і легалізація сучасних політичних партій. Парламенти, які раніше функціонували як закриті елітарні органи або дорадчі зібрання, поступово трансформувалися у виборні законодавчі установи з дедалі ширшими повноваженнями. Наприклад, у Франції після революції 1848 р. було запроваджено загальне чоловіче виборче право, що дало змогу понад 9 мільйонам громадян брати участь у виборах за умов загальної чисельності населення близько 36 мільйонів осіб. У Великій Британії протягом другої половини століття було прийнято кілька реформ виборчого законодавства (англ. Reform Acts), які поступово розширювали виборче коло. В Німеччині після об'єднання країни у 1871 р. запроваджено вибори до рейхстагу на основі загального чоловічого виборчого права, що мало виняткове значення для мобілізації політичних сил імперії. Саме в цей історичний період закладаються інституційні основи участі громадян у політичному житті, які згодом стали базовими стандартами для сучасних демократій.

В науковому дискурсі до середини XX ст. політична участь трактувалася переважно як участь у виборах і державному управлінні [107]. Ця участь досі залишалась обмеженою для окремих верств населення (зокрема жінок в

більшості країн, темношкірих в Америці тощо), проте загальний вектор «народ як джерело влади» став домінуючим в подальшому розвитку феномену політичної участі. Крім того, етнічні меншини та корінні народи у більшості країн продовжували бути виключеними з політичного процесу, що створювало підґрунтя для майбутніх рухів за рівноправ'я у політичному представництві.

На думку англійського соціолога К. Маннгейма, реальний розвиток політичної участі відбувається в середині ХХ ст, в «добу перетворень». Адже, як аргументує дослідник, в цей період демократія активно розвинулась, зазнаючи динамічних змін, розширення участі різних соціальних груп у політичних процесах, що призвело до фундаментальної демократизації суспільства. Поруч з цим К. Маннгейм наголошує, що лише за умов масової політичної мобілізації демократія набуває справжнього змісту, тоді як попередні форми він пропонує називати псевдодемократіями, оскільки в них політична участь була обмежена незначними за кількістю елітарними колами, котрі було пов'язані з власністю, соціальним статусом чи освітою тощо [91]. В своїй концепції К. Маннгейм підкреслює, що еволюція демократії неминуче пов'язана з якісним зрушенням у самій природі політичної участі – від елітарної до масової.

Отже на початку ХХ століття політична участь населення набула якісно нового виміру. Від формальної участі у виборах вона розширилася до низки неінституційних форм політичної активності, таких як мітинги, демонстрації, страйки, петиції, громадські кампанії. Цей процес відображав зростання політичної свідомості громадян і поступове розширення каналів їхнього впливу на ухвалення державних рішень. Уже наприкінці міжвоєнного періоду помітно зросла увага як дослідників, так і політичних еліт до «неконвенційних» форм участі, які стали вагомим чинником політичної мобілізації. Крім того, більшість демократичних країн Заходу до 1920-х рр. запровадили загальне виборче право, у тому числі з урахуванням гендерної рівності. Розширення електорату відкрило шлях до активного включення широких верств населення у політичний процес,

що, своєю чергою, сприяло трансформації самих політичних інституцій. Як зауважує В. Горбатенко, масове включення нових соціальних груп у політичне життя стимулювало, як запровадження загального виборчого права, так і необхідність цілеспрямованої боротьби за голоси виборців через виборчі кампанії, партійну пропаганду та інші засоби політичної комунікації [42].

Відповідно, в «умовах загального виборчого права політичні партії стали основним механізмом політичної участі громадян». Це означало, що самі партії стали ключовими каналами для вираження громадянських інтересів. Подібні процеси мали місце і в Україні, де наприкінці XIX – на початку XX ст. виникли перші модерні політичні партії, зокрема Українська радикальна партія 1890 р., Революційна українська партія 1900 р. та Українська народна партія 1902 р. тощо. Ці партії не лише формулювали політичні програми, орієнтовані на національне визволення, соціальну справедливість і демократичні права, але й стали важливими інструментами залучення населення до участі в політичному житті через агітацію, просвітницьку діяльність та мобілізацію громадськості. Відтак український політичний рух увійшов у загальноєвропейський контекст демократизації та модернізації, набуваючи рис масового характеру. Хоча існування в умовах імперського тиску обмежувало можливості відкритої політичної діяльності, все ж ці партії стали підґрунтям для формування української політичної культури. У міжвоєнний період країни Заходу мали вже багатопартійні системи з масовими робітничими, християнсько-демократичними, ліберальними та консервативними силами. Партії не лише акумулювали інтереси громадян, а й активно змагалися за електорат, посилюючи конкуренцію в політичному просторі.

Паралельно з розвитком партійної системи активізувалися громадянські рухи, які значно розширили спектр політичної участі. Профспілкові об'єднання, виступаючи за соціальні права, все частіше формували альянси з опозиційними партіями, посилюючи тиск на політичні інститути. Жіночі, селянські та інші

громадські рухи відігравали помітну роль у політичній мобілізації, використовуючи інструменти масової активності, як страйки, мітинги, петиції, як засіб впливу на процеси прийняття рішень. Наприклад, У США у 1930-х р. у відповідь на Велику депресію профспілковий рух набув нової сили, в результаті було створено Конгрес промислових організацій (СІО), який відігравав ключову роль у підтримці «Нового курсу» Рузвельта. В Україні в 1917-1921 р. відбувались події, як ми сьогодні навиваємо Української революцією. В цей час, під хвилею Лютневої революції, активізувалися численні політичні партії (УСДРП, УПСР, УНП), профспілки, кооперативи, а також національні рухи, що пізніше брали участь у формуванні Центральної Ради. Саме тоді відбулося масове залучення селян, робітників і військових до політичного процесу через вибори, з'їзди, мітинги, збройну боротьбу. До того ж у 1917 р. був скликаний I Курултай кримськотатарського народу, який проголосив Кримську народну республіку. Варто зазначити, що це була перша спроба корінного народу реалізувати право на політичне самовизначення в умовах революційного часу. Ці приклади підтверджують, що вже в першій половині ХХ ст. інструменти та різні форми політичної участі відігравали вагомий роль у формуванні новітніх демократичних практик і боротьбі за політичні права поневолених народів.

Підсумовуючи варто зазначити, що аналіз еволюції політичної участі як суспільно-політичного явища засвідчує її глибоку взаємозалежність із соціальними трансформаціями, інституційною модернізацією та демократизацією суспільного життя. Від античних форм народовладдя до сучасних парламентських демократій ця участь перетворилася з елітарного інструменту на ключовий механізм реалізації народного суверенітету. У ХХ ст. відбулося сутнісне переосмислення політичної участі не лише як права, а й засадничого елементу легітимного функціонування демократичної політичної системи.

1.2. Особливості визначення політичної участі в сучасній політичній науці

У сучасній політичній науці політична участь є одним із ключових інститутів, що характеризує рівень демократичності політичної системи, ступінь включення населення у політичний процес та ефективність взаємодії між суспільством і владою. Як зазначає А. Бучинська, сучасне поняття політичної участі виходить за межі суто електоральних форм і включає весь спектр залучення громадян до політичної сфери – від традиційних виборів до протестної та волонтерської активності [21]. Цей підрозділ має на меті проаналізувати концептуальне осмислення політичної участі у сучасній політичній науці, окреслити її ключові дефініції, типології та методологічні підходи до дослідження. Особлива увага приділяється інтерпретації новітніх форм політичної участі, які виникли під впливом глобалізації, цифровізації та інтеграційних процесів, які породили сучасний запит до «окремішності», зокрема в міжнетічних взаємодіях.

Термін «політична участь» увійшов до академічної термінології приблизно в середині ХХ ст. До 1950-х рр. вчені, як правило, досліджували участь опосередковано, в рамках досліджень виборів, громадської думки або участі у управлінні державою, про що вже згадувалось в попередньому підрозділі. Однак в 1950-60-х рр. в політичній науці «політична участь» почала використовуватись як окреме поняття. [138, с. 60]. Зокрема, в рамках біхевіристського підходу, американський дослідники Л. Мілбрет та В. Клейн у 1972 р. опублікували статтю «Особистісні кореляції політичної участі», в яких звернулись до проблеми взаємозв'язку між намірами та мотивами участі особи у політиці та навколишнім соціальним середовищем [255, с. 53-66]. А в 1965 р. Л. Мілбрет видав книгу «Політична участь: як і чому населення залучене в політику?», в якій автор запропонував розглядати політичну участь, враховуючи внутрішні індивідуальні особливості суб'єкта та зовнішні фактори, які впливають на саму участь [253].

Дослідник аналізував участь індивідів у межах ієрархічної моделі політичної активності, що ґрунтується на принципі кумулятивної участі. На її нижньому рівні розташовані активісти-глядачі, чия діяльність обмежується базовими формами політичної участі – участю у виборах, обговоренням політичних питань, переконуванням інших підтримати певну політичну силу тощо. Середній рівень посідають активісти-перехідники, які здійснюють більш інтенсивну взаємодію із владними структурами: контактують із представниками влади, роблять фінансові внески на користь політичних партій, долучаються до організації або участі у політичних мітингах. Вершину ієрархії становлять активісти-гладіатори, котрі беруть безпосередню участь у політичних кампаніях, є членами партійних структур, висувають свої кандидатури на виборні посади або вже обіймають керівні позиції в політичній системі. Пізніше дослідник у співавторстві з М. Гоелем пропонують політичну участь трактувати як «дії приватних осіб, метою яких є вплив або підтримка політиків та представників тих чи інших органів влади» [254, с.18].

Наступним класичним підходом до політичної участі можна виділити підхід С. Верби та Н. Найя, котрий викладений у їх спільній роботі «Участь в Америці. Політична демократія і соціальна рівність». У своїй теорії дослідники розглядають політичну участь у рамках «прямих або опосередкованих дій громадян, які впливають на формування органів державної влади та їх подальшу політику» [21]. У межах своєї концепції вони виокремлюють чотири основні форми політичної участі, серед яких голосування, участь у передвиборчій діяльності, залучення до громадського життя певних соціальних груп і налагодження контактів між громадянами.

При цьому автори не зосереджуються на мотиваційних аспектах участі, тобто не досліджують, чому одні громадяни активно беруть участь у виборах, тоді як інші залишаються пасивними. Їхній інтерес спрямований на аналіз активної частини суспільства та виявлення соціальних змін, що супроводжують

масову політичну залученість. Науковці розглядають політичну участь, як ключовий індикатор рівня демократичного розвитку, наголошуючи, що чим ширше коло громадян бере участь у процесі прийняття суспільно-політичних рішень, тим вищий рівень демократії в суспільстві. Водночас вони підкреслюють, що формальна рівність політичних прав не забезпечує фактичної рівності участі. Вони говорять про те, що хоча кожен має право брати участь у політиці, активність громадян істотно варіює залежно від соціально-економічного становища. Особи з вищим рівнем матеріального добробуту, освіти та соціального статусу виявляють більшу політичну активність, що пояснюється наявністю додаткових ресурсів, професійних навичок і психологічної готовності. Натомість громадяни, які потребують державної допомоги, найчастіше демонструють найнижчий рівень політичної участі. Отже, С. Верба та Н. Най підкреслюють, що політична участь водночас є і проявом демократії, і відображенням соціально-економічної нерівності, що визначає реальні можливості різних груп населення впливати на політичні процеси [281, с. 19]. Як зазначив І. Монолатій такий підхід враховує лише конвенційні форми політичної участі, залишаючи поза увагою політичне невдоволення, яке акумулюється в мітинги вияви неконвенційної політичної участі [138, с. 61]. При цьому хочемо зауважити, що такий підхід до розуміння політичної участі яскраво відображає залежність рівня політичної участі корінних народів України, від їх офіційного статусу та становища в українському суспільстві.

Натомість підхід М. Каазу та А. Марша дозволяє розглядати політичну участь ширше, в контексті впливу громадян на всю політичну систему, а не її частини. Вчені трактують політичну участь як діяльність громадян, яке є добровільною та спрямованою на прямий чи непрямий вплив щодо прийняття політичних рішень на різних рівнях політичної системи [244, с. 28]. Поруч з цим А. Марш в структурі політичної участі пропонує розглядати три основні її форми: 1) ортодоксальну, до якої входять звичайна політика, лобіювання,

голосування, участь у групах формальних інтересів тощо; 2) неортодоксальну, до якої входять політична непокора, бойкотування, групова громадська непокора, неофіційні стайки; 3) політичні злочини, до яких автор відносить незаконні демонстрації, пошкодження власності, насилля, партизанські дії, революції, війни тощо.

Як зазначає українська дослідниця політичної участі Н. Ротар, вихідною передумовою застосування неортодоксальних форм політичної участі, за концепцією А. Марша, є стан відносної депривації, який спонукає громадян до вираження протестних вимог проти урядової політики. Такий підхід пояснює виникнення неконвенційних форм політичної участі як реакцію суспільства на відчуття соціальної несправедливості або відсутності ефективних каналів впливу на владу в межах усталених демократичних процедур [181, с. 25].

Подібну позицію поділяє американський дослідник У. Мілбрайт, який пропонує термінологічне розмежування між ортодоксальною (конвенційною) та неортодоксальною (неконвенційною) політичною участю. За його визначенням, конвенційна політична участь охоплює легальні, регламентовані законом форми громадянської активності, що можуть бути виміряні через чотири основні змінні: участь у виборах, контакти з представниками влади, залучення до місцевих політичних ініціатив і участь у виборчих кампаніях. Натомість неконвенційна участь розглядається як нелегітимна або суспільно несхвалювана форма політичної активності, що виявляється у протестних діях – від петицій і страйків до демонстрацій чи актів громадянської непокори [181, с. 25–26]. Таким чином, у підходах А. Марша та У. Мілбрайта простежується спільна логіка, адже неортодоксальні форми участі постають, як наслідок незадоволеності громадян існуючими політичними механізмами, а їх поява свідчить про прагнення суспільства до відновлення політичної рівноваги та соціальної справедливості.

Досить широке тлумачення поняття політичної участі пропонує американський дослідник Дж. Нагель, який визначає її як «дії, за допомогою

яких члени будь-якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати діяльності цієї системи» [255, с. 1–3]. У межах такого підходу акцент робиться не на мотиваційних чи ціннісних установках індивідів, а на реальних діях, що мають потенціал впливу на політичні процеси. Таким чином, Дж. Нагель розглядає політичну участь передусім як практичну діяльність, спрямовану на взаємодію громадян із владними структурами. На противагу цій діяльнісній концепції формується психологічний підхід до аналізу політичної участі, розроблений Х. Маккласкі, який розглядає участь крізь призму внутрішнього відчуття залученості особи до політичного процесу. У його трактуванні важливим є не стільки факт участі, скільки суб'єктивне усвідомлення власної причетності до політичних подій. Проте, як зауважує Н. Ротар, такий підхід має певні обмеження, оскільки звужує політичну участь до психологічного виміру та не дозволяє повною мірою врахувати ширший суспільно-політичний контекст. У цьому разі інтерес до політики розглядається лише як передумова, а не як складова реальної участі [181, с. 24].

У спільній праці С. Верби, Н. Найя та Дже-он Кіма «Участь та політична рівність: порівняння семи націй» категорія політичної участі визначається як «законні дії окремих громадян, які в більшій чи меншій мірі спрямовані на вплив на відбір урядовців та/або на рішення, що ними ухвалюються» [281, с. 15-17]. Дослідників насамперед цікавить участь, яка передбачає як успішні, так і неуспішні спроби впливу громадян. Такий підхід дозволяє розглядати політичну участь не лише як результативну взаємодію, а й як процес. Спираючись на чотири виміри політичної участі, а саме орієнтацію на досягнення певного результату, наявність або відсутність конфліктності, ступінь кооперації та рівень ініціативності, автори виокремлюють чотири основні форми політичної участі. Відповідно, до їхнього підходу до них належать: 1) участь у політичних кампаніях, спрямована на мобілізацію підтримки та/чи просування політичних сил; 2) електоральна участь, що охоплює процес голосування та інші дії,

пов'язані з виборами; 3) кооперативна участь, яка передбачає взаємодію громадян з урядовцями для розв'язання суспільно значущих проблем; 4) індивідуальна комунікація з представниками влади, спрямована на вирішення особистих питань [281, с. 16-17]. Таким чином, у їхньому підході політична участь постає як багатовимірне явище, що поєднує як колективні, так і індивідуальні форми взаємодій та/чи активності, спрямовані на вплив на політичні процеси в межах політичної системи. Поруч з цим вона обмежується «законом» та громадянством, тому на нашу думку такий підхід дослідників більше відображає сутність конвенційних форм громадянської участі, що не охоплює всього спектру самої політичної участі.

Аналізуючи класичні підходи до розуміння політичної участі та її основних форм А. Бучинська підсумовує, що попри розбіжності у наукових трактуваннях, існує низка спільних характеристик, щодо яких погляди дослідників є узгодженими. На її думку, кожен дослідник, пропонуючи власне визначення політичної участі, акцентує увагу на певних аспектах активності громадян у політичному житті, однак концептуальні засади залишаються спільними. По-перше, суб'єктами політичної участі виступають саме громадяни, а не професійні політики чи державні службовці, що підкреслює її громадянський, а не владний характер. По-друге, політична участь трактується як реальна дія, а не лише намір чи зацікавленість у політичних процесах. По-третє, суттєвим елементом участі є її добровільний намір, що особливо важливо в умовах демократичного устрою, де громадяни мають можливість самостійно вибудовувати ступінь своєї залученості до політичного життя. І, нарешті, політична участь розглядається у широкому контексті політичної системи, виходячи за межі аналізу лише інституційної взаємодії, співпраці з представниками влади чи участі у виборчих процесах тощо [21].

В цьому контексті можна навести приклад визначення політичної участі Н. Ротар, за якою політична участь передбачає дії громадян з делегування

повноважень (представницька участь – авт), суб'єктність громадян у міжвиборчий період, діяльність, спрямовану на підтримку політичних сил та кандидатів у виборчий період, а також безпосередню участь у діяльності політичних партій та групах інтересів тощо [181, с. 33-34]. Як зазначив І. Монолатій, для вченої політична участь виступає одним із найдемократичніших сучасних інститутів, котрий забезпечує реалізацію одних із найважливіших функцій політичної системи – виявлення, формування та вираження інтересів суспільства. Політична участь виступає одним із ключових критеріїв якісної специфіки політичної системи, оскільки відображає результати взаємодії політичних інститутів, соціально-економічних інтересів і сил, національних традицій та типу політичної культури, зазначає авторка. Конкретні форми політичної участі, рівень їх інтенсивності та суспільні наслідки не лише підкреслюють, а й визначають процесуально-функціональні характеристики політичної системи, розкриваючи специфіку політичного режиму та особливості політичної культури суспільства. Вочевидь, існує тісний зв'язок між інституційним дизайном політичної системи та формами участі громадян, адже структура політичних інститутів безпосередньо впливає на можливості, канали та масштаби громадянської залученості. У цьому контексті, продовжує дослідниця, доцільно підтримати динамічне розуміння політичної участі, що ґрунтується на аналізі того, якою мірою інституційні зміни, зумовлені трансформацією політичної, економічної та соціальної систем, модифікують способи, форми та характер участі громадян у політичному процесі. Таким чином, за Н. Ротар, політичну участь можна розглядати, як сукупність дій індивідів або груп, котрі спрямовуються на вираження власних інтересів, з метою впливу на зміст політичних рішень, що ухвалюються на різних рівнях влади [181, с. 33-34].

Український дослідник В. Бортніков пропонує поняття «політична участь» розглядати крізь розмежування між професійною політичною діяльністю,

ззначаючи, що друга відповідає критерію свідомості та має якісний вимір, тоді як політична участь часто набуває стихійного характеру і переважно оцінюється кількісно. Якщо професійна політична діяльність є індивідуалізованою, то політична участь, за В. Бортніковим, постає, як колективна форма діяльності, що здійснюється у форматі співучасті громадян у процесах прийняття політичних рішень. Спираючись на методологію М. Вебера, В. Бортніков вважає, що найповніше критеріям політичної участі відповідають ціле-раціональні та ціннісно-раціональні дії, тоді як традиційні дії відіграють у цьому процесі другорядну роль. Проте дослідник наголошує, що звужувати політичну участь до суто раціонально-інструментальної поведінки недоцільно, адже будь-яка активність людини неминує включати емоційні чинники. На якість політичної участі, за В. Бортніковим, істотно впливають система суспільних цінностей, рівень політичної культури та ступінь демократизму політичної системи. Розуміння природи політичної участі, її внутрішніх мотивацій і форм реалізації, на думку вченого, можливе лише за умови глибокого пізнання як загальних закономірностей суспільного розвитку, так і специфіки поведінки окремих суб'єктів політичних відносин. Тип політичної участі, що формується на такому соціально-психологічному ґрунті, набуває мобілізаційного характеру, а її інституційні прояви безпосередньо залежать від типу національної свідомості, політичної культури та соціальної психології суспільства [20, с. 59-60].

Український дослідник Ф. Семенченко під політичною участю розуміє первинний рівень власне політичної діяльності громадян. Відповідно до його підходу до форм політичної участі доцільно відносити вибори, збори, мітинги, пікети, маніфестації, діяльність у межах альтернативних і громадських рухів тощо. Натомість вищий рівень політичної діяльності автор визначає, як політичне функціонування, під яким розуміє професійну політичну діяльність, що здійснюється керівниками політичних партій, депутатами парламенту, членами уряду, а також керівниками інших політичних інститутів і

організованих рухів. [185]. В. Федеренко, своєю чергою, визначає політичну участь через призму прав і свобод громадян, зазначаючи, що вони є формами політичної участі громадян в управлінні державними справами, котрі встановлені Конституцією України та відповідним законодавством. Зміст цих форм, за дослідником, передбачає об'єднання в політичні партії, громадські організації, інші інститути громадянського суспільства. А до змісту цих форм відносить участь у виборах, референдумах, мирних зібраннях, звернення до органів влади та місцевого самоврядування тощо.

Також, в межах інституційно-правового підходу О. Косілова [107] аналізує нормативне закріплення прав, які забезпечують політичну участь в Україні та доходить висновку, що вона має конституційний характер. Зокрема, наводить у приклад дослідниця, у Ст. 38 Конституції України (абзаци 1–2) визначено, що громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнських і місцевих референдумах, обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також мати рівний доступ до державної служби й служби в органах місцевого самоврядування [101].

Таким чином, конституційні норми формують базову правову основу політичної участі громадян, гарантують можливість реалізації їхнього політичного суверенітету та залучення до процесів прийняття рішень. Водночас О. Косілова підкреслює, що суб'єктами повного обсягу політичних прав є виключно громадяни України, тоді як іноземці, біпатриди та апатриди можуть користуватися лише окремими політичними правами, передбаченими Конституцією України та чинним законодавством. До таких, зокрема, належать право на звернення, свобода думки і слова, право на вільне вираження поглядів та переконань, а також право на створення та членство в об'єднаннях громадян. Іноземцям також гарантується право брати участь у зборах, мітингах і демонстраціях, за умови, що ці дії не переслідують безпосередньо політичних цілей [107].

Ще один український дослідник політичної участі А. Янченко, пропонує розглядати її як дії громадян, що мають вплив на політику. Науковець, розвиваючи підходи П. Конджа, Я. Ван Дета, Я. Теорелла, в своїх роботах пропонує виділити три критерії, що дозволяють віднести певну активність до політичної участі. Перший критерій – свобода дії. Політична участь передбачає добровільну поведінку громадян, яка має зовнішній прояв і не є результатом адміністративного примусу, шантажу, підкупу чи зовнішнього впливу. Водночас до політичної участі не належать наміри, переконання, ідеологічні позиції, обговорення новин чи символічна підтримка режиму. Також із неї виключаються ритуальні або церемоніальні акти, що санкціоновані владою, оскільки вони не є самостійними проявами громадянської волі. Другий критерій – суб'єктність громадянина. Попри те, що межа між приватною і публічною сферами розмивається внаслідок медіатизації та розвитку цифрових комунікацій, А. Янченко наголошує, що політична участь здійснюється не професійними політичними акторами, а звичайними громадянами, які діють поза межами своїх службових обов'язків і без матеріальної винагороди. При цьому кожен учасник керується власним фреймом доступних дій, тобто суб'єктивним уявленням про те, які форми політичної активності є можливими та легітимними в конкретному соціально-політичному контексті або в конкретній політичній системі. Цей фрейм визначається політичною культурою, ресурсами, організаційними можливостями тощо. Третій критерій - втручання у сферу політичного, тобто в систему владних відносин і перерозподіл суспільних ресурсів. Попри розширення меж політики у глобалізованому світі, її сутність, за Янченком, залишається незмінною – це поле, де відбувається боротьба за ресурси, вплив, повноваження – владу. Політична участь має місце лише тоді, коли дії громадян спрямовані на зміну або вплив на владні рішення, структуру політичних можливостей чи баланс сил. Відтак, такі форми активності, як коментування політичних тем у соціальних мережах, волонтерство або участь у благодійних

проектах, не можна розглядати як політичну участь, якщо вони не здійснюють ніякого впливу на політичну владу в загальному. Таким чином, А. Янченко формує чіткі межі політичної участі, виокремлюючи її з категорії громадянської активності. Такий підхід дозволяє не лише уникнути надмірного розширення змісту терміну, а й забезпечує можливість контекстного аналізу кожного акту участі, оцінюючи, чи мав він вплив на політичну систему, чи ні [107].

В політологічному енциклопедичному словнику за ред. проф. В. Мельника, пропонується наступне визначення політичної участі – це поняття, що визначає міру залучення громадян до процесів політичного життя, а також будь-які дії, форми та вияви активності, через які громадяни намагаються здійснювати вплив на владні інститути та результати функціонування політичної системи в загальному [48]. Л. Угрин у визначенні також підкреслює, що політична участь розуміється, як почуття причетності до політичного життя за Х. Мак-Клоск або взаємодія, будь-яка комунікація з політичними лідерами, урядовими або неурядовими інститутами за Дж. Барбером. Також, підкреслюється, що політична участь може мати конфліктний вимір, наприклад, у формах протестного голосування, страйків, голодувань чи навіть протиправних акцій протесту, що зумовлено наявністю суперечливих інтересів у суспільстві та різною мірою відкритості політичних каналів для їхнього виявлення (що сьогодні ми відносимо до неконвекційних або неформальних форм політичної участі) [193].

На нашу думку, доцільним є акцентування уваги на розмежуванні понять політичної участі та громадянської участі, оскільки, як засвідчує аналіз, зазначених вище, підходів до трактування політичної участі, остання часто розглядається крізь призму громадянськості. Така інтерпретація передбачає, що політична участь є похідною від громадянства як такого, а також і від рівня розвитку громадянського суспільства. Втім, подібний підхід, на наш погляд, звужує зміст і вимірність феномена політичної участі, зводячи його лише до інституційних чи нормативно схвалених форм. Політична участь у ширшому

розумінні охоплює не лише громадянські прояви активності, а й різноманітні способи впливу на політичні процеси, зокрема поза межами формальних взаємодій, тому її варто розглядати як самостійне, багатовимірне явище, яке пронизує усіх акторів політичної системи, не обмежуючись їх «громадянськістю». Слід зауважити, що в політичній практиці є випадки, коли і «негромадяни» можуть впливати на політичні процеси та ті чи інші політичні рішення (наприклад, негромадяни в Естонії мають право голосу на місцевих виборах, протести мігрантів в Європі тощо). До того ж і не всі форми політичної участі потребують «громадянства», зокрема мітинги, страйки та інші неконвенційні форми політичної участі. У зв'язку із чим ми пропонуємо розглядати поняття політичної участі ширшим за своїм змістом, порівнюючи із громадянською участю. Такий підхід демонструє, що політична участь набуває транснаціонального та інклюзивного характеру, таким чином відображаючи сучасні суспільно-політичні реалії глобалізованого світу.

Узагальнюючи сучасні наукові підходи, вважаємо, що політичну участь доцільно визначати, як особливий вид суспільної діяльності, основною метою якої є вплив або можливість впливати на формування політичних інститутів, процес ухвалення політичних рішень та розвиток політичних процесів у межах тої чи іншої політичної системи. Водночас політичну участь слід розглядати, як важливий інструмент реалізації принципів демократичності та народовладдя, що забезпечує взаємозв'язок між владою та суспільством, створюючи умови для легітимації політичної системи. Аналіз особливостей інструментального забезпечення політичної участі в різних політичних системах свідчить, що її характер може мати як формальний, так і реальний характер. Найочевидніше це простежується при порівнянні демократичного, авторитарного та тоталітарного політичних режимів. У межах тоталітарних і авторитарних систем політична участь здебільшого набуває формального характеру, виступаючи інструментом легітимації влади та політичного контролю. Натомість у демократичних і

демократично-транзитивних режимах політична участь має практичний/реальний характер, оскільки забезпечує громадянам можливість безпосереднього або опосередкованого впливу на діяльність політичних інститутів. Водночас у перехідних політичних системах може спостерігатися поєднання формальних і реальних ознак участі. Залежність характеру політичної участі від специфіки політичного режиму визначається комплексом чинників. До них належать рівень політичної культури й політичної свідомості суспільства, що розглядається, його історія, політична психологія, відкритість та прозорість влади, ступінь забезпечення соціальної рівності, а також реальний стан дотримання основоположних прав і свобод людини та громадянина. Важливе значення має також співвідношення примусу й переконання у процесі реалізації державної політики, що впливає на добровільність і зміст політичної участі. Суттєвими передумовами її ефективного функціонування є нормативно-правові гарантії, закріплені нормативно, а також визнання державою міжнародних договорів і декларацій, які визначають основоположні політичні права людини. Таким чином, характер і ступінь політичної участі громадян є безпосереднім відображенням типу політичного режиму, рівня демократизації суспільства та якості взаємодії між владою і суспільством [61].

Сьогодні в політичній науці існує широкий спектр підходів до класифікації різновидів і форм політичної участі. Однією з перших у цьому напрямі стала типологія, запропонована С. Вербою та Л. Найєм [181, с. 24]. Вчені виокремили 12 основних типів конвенційної (традиційної, легальної) участі, які стали об'єктом їхнього емпіричного дослідження. До них належать: регулярна участь у голосуванні на президентських виборах; постійна участь у місцевих виборах; активна діяльність у принаймні одній організації, що опікується проблемами місцевої громади; спільна робота з іншими членами громади для вирішення спільних питань; спроби переконати інших виборців голосувати за певного кандидата або партію; активна участь у виборчій кампанії на користь кандидата

чи політичної сили; звернення до представників місцевої влади з певної проблеми; участь хоча б в одному політичному мітингу чи з'їзді протягом останніх трьох років; звернення до представників урядових структур на рівні штату або держави щодо суспільно важливого питання; участь у створенні групи чи організації для вирішення проблем громади; фінансова підтримка політичної партії або кандидата під час виборчої кампанії; членство в політичному клубі чи організації [280, с. 31]. У подальшому автори провели узагальнення цих форм політичної участі і за допомогою методів статистичного аналізу. Вони дійшли висновку, що політичну участь можна систематизувати за чотирма основними модальностями, які відображають певні типи поведінкових моделей громадян, серед яких голосування на виборах, участь у виборчих кампаніях, ініційовані громадянами контакти з політиками чи публічними службовцями для вирішення конкретних проблем, колективна діяльність на користь місцевої громади тощо. [280, с. 46-48]. Таким чином, С. Верба і Л. Най запропонували багаторівневу модель політичної участі, що поєднує як індивідуальні, так і колективні дії, підкреслюючи, що політична участь має різні форми, ступені інституційності та значення [214].

Розглядаючи політичну участь передусім, як активну дію громадян, С. Барнз, М. Каазе та їхні колеги у межах масштабного порівняльного дослідження «Political Action Project», котре проводилось в 1970-х р., значно розширили межі концептуалізації цього явища, увівши до наукового обігу поняття неконвенційної політичної участі. Під нею дослідники розуміли дії, спрямовані на вплив на політичну систему поза межами її формальних і правових механізмів. До таких форм вони віднесли страйки, протести, несанкціоновані мітинги, акції громадянської непокорі, збирання підписів під петиціями та інші форми колективного тиску на владу. На відміну від конвенційних, легітимних форм участі, що регулюються законодавством і визнаються політичними інститутами, неконвенційна участь має характер альтернативного

громадянського впливу, який виникає тоді, коли офіційні канали політичного залучення є обмеженими або неефективними. У такий спосіб С. Барнз і М. Каазе продемонстрували, що політична участь є динамічним і багатовимірним феноменом, який включає не лише традиційні форми участі, як важливий механізм демократичного контролю над владою.

На наш погляд, найбільш системною та аналітично вичерпною є класифікація, запропонована А. Маршем, який поділив форми політичної участі на три основні класи. Ортодоксальна політична участь охоплює традиційні, законні форми активності: електоральну поведінку, участь у звичайних політичних процесах, лобювання, діяльність у групах інтересів тощо. Неортодоксальна політична участь включає дії протестного характеру: акти політичної непокори, неофіційні страйки, бойкотування, акції громадянського невідкорення. Політичні злочини, як радикальні й протиправні форми політичної участі, серед яких Марш називає незаконні демонстрації, пошкодження майна, захоплення приміщень, утримання заручників, революційні виступи, партизанські дії чи навіть вбивства [181, с. 25]. На нашу думку, ця класифікація є цінною тим, що дозволяє простежити характер політичної участі незалежно від її правового статусу та враховує як офіційні, так і неформальні або тіньові форми політичної участі. Вона вказує на те, що політична участь не завжди є результатом наявності законодавчо гарантованих прав, а часто постає, як реакція суспільства на обмеження політичної свободи або нерівність доступу до влади.

Також, в сучасній політичній науці пропонується розрізняти політичну участь за ступенем вмотивованості та автономності суб'єкта цієї участі. Таким чином, виділяють автономну участь, яка розуміється як добровільна участь людей, котрі переслідують власні чи групові інтереси; мобілізовану участь, яка має примусовий характер, а основними стимулами виступають адміністративний примус, традиції, страх та сила; «ангажовану участь», котра характеризується як цілеспрямована участь з метою реалізації групових інтересів (політичних партій,

політичних рухів, окремої команди тощо). Зазначається, що мобілізована участь як привило застосовується в недемократичних політичних режимах, з метою підтримки політичної системи та демонстрації «відданості» правлячій еліті, схвалення чинної політичної влади.

Розвиваючи визначення Г. Брейді, який запропонував мінімалістичне визначення політичної участі, яке стало одним із найуживаніших у сучасній політичній науці, а саме «дії звичайних громадян, спрямовані на здійснення впливу на політичні рішення» [269, с. 336]. Я. Теорелл, М. Торкаль та Х. Р. Монтеро виокремили п'ять основних модальностей політичної участі, спираючись на кластеризацію її 25 різних форм: електоральна участь – участь у голосуванні та виборчих процесах; консюмеристська участь, що охоплює підписання петицій і звернень, пожертви, фінансове спонсорство політичних ініціатив, політичний консюмеризм тощо; партійна участь, пов'язана з членством у партіях і партійним функціонерством; протестна участь, яка включає демонстрації, мітинги, страйки, громадянську непокору; контакти з політичними акторами, зокрема звернення до депутатів, урядовців чи представників місцевої влади для вирішення політичних або соціальних питань [214].

С. Фокс, аналізуючи різновиди політичної участі, пропонує звернути увагу на нові інструменти аналізу політичної активності громадян. Дослідник звертає увагу на глобалізацію, внаслідок якої зросла роль міжнародних і міжурядових організацій, наднаціональних інституцій, ТНК та глобальних громадських рухів, що супроводжується обмеженням суверенних повноважень національних урядів і перерозподілом політичного впливу на наддержавному рівні. По-друге, неоліберальна модель управління, що утвердилася в останні десятиліття, звузила можливості держав щодо ухвалення політичних рішень, оскільки сприяла децентралізації, передачі відповідальності на регіональний і місцевий рівні, приватизації функцій держави та залученню бізнесу й неурядових організацій до

виконання управлінських повноважень. Також, зменшення ролі держави, як головного координатора суспільних процесів призвело до локалізації громадянської активності, зосередження її на проблемах місцевих спільнот і, відповідно, до послаблення традиційних колективних інституцій, як приклад політичних партій і профспілок. Також, він говорить про те, що індивідуалізація та атомізація суспільства, поширення зневіри в політичних інститутах, зростання популізму, а також формування альтернативних ідентичностей і способів життя, зумовлюють появу аполітичних або нетрадиційно політизованих форм поведінки, що часто відхиляються від класичних моделей участі у політичному процесі. І з останнього – медіатизація політичної участі та розвиток новітніх інформаційно-комунікаційних технологій створюють нові можливості для онлайн-активізму, цифрових політичних кампаній, віртуального волонтерства та індивідуалізованих, експресивних форм політичного самовираження у цифровому середовищі. Отже, на думку С. Фокса, сучасна політична участь дедалі більше виходить за межі класичних інституційних форм, набуваючи мережевого, децентралізованого та мультимедійного характеру, що вимагає перегляду традиційних підходів до її аналізу.

Аналізуючи новітні тенденції у сфері політичної активності, Я. Теохаріс та Я. ван Дет на основі результатів опитування громадян Німеччини 2015 р. запропонували сучасну кластеризацію шести модальностей політичної участі, що відображає зміщення акцентів під впливом сучасних суспільних трансформацій та цифровізації. Зокрема, вони виокремили такі модальності політичної участі: голосування – участь у виборчих процесах на різних рівнях; цифрова участь – публікація, коментування та поширення політичного контенту в соціальних мережах, заклики до політичної активності онлайн; інституціалізована участь – робота на користь партії або кандидата, фінансова підтримка політичних організацій, участь у мітингах, комунікація з політиками; протестна активність – підписання петицій, участь у демонстраціях, залучення

до ініціативних груп; громадська участь – волонтерство, громадська робота та підтримка місцевих спільнот; політичний консюмеризм – відмова від купівлі певних товарів або здійснення політично й етично вмотивованих покупок [214]. Ця типологія демонструє, що сучасна політична участь набуває гібридного характеру, що суттєво розширює її традиційні межі.

Також, в науковій літературі за характером розрізняють інструментальну та стихійну політичну участь. Перша – реалізується через певні формалізовані процедури та дає змогу громадянам ефективно впливати на політичні процеси. Своєю чергою, стихійна участь виявляється у спонтанних формах, зумовлених конкретними суспільно-політичними обставинами чи емоційними реакціями громадян (сюди ми можемо віднести протести, страйки, революції тощо). Відповідно, міра, інтенсивність та форми політичної участі залежать від сукупності чинників, серед яких – цінності політичного режиму, наявні канали залучення громадян, суспільно-політична ситуація, а також індивідуальні характеристики особи (наприклад, соціальний статус, стать, вік, рівень освіти, місце проживання, сімейний стан тощо). Важливу роль відіграють в суспільстві установки політичної свідомості та культури, як наприклад, віра в ефективність участі, почуття громадянського обов'язку та відповідальності, довіра до інститутів влади й до інших громадян, а також прагнення самореалізації, суспільного визнання та підвищення соціального статусу.

Як зазначає українська науковиця Л. Угрин, в межах ліберально-демократичної традиції політична участь розглядається як фундаментальна цінність демократії, що забезпечує легітимність влади та участь громадян у процесах ухвалення рішень. Водночас, зазначається що надмірно широка чи неконтрольована участь може призвести до дезорганізації та дестабілізації суспільної системи. На противагу цьому, у тоталітарних політичних режимах політична участь має мобілізований і контрольований характер, адже вона

суворо регламентована владою та спрямована на підтримку чинного політичного порядку, що позбавляє її самостійності й демократичного змісту [48].

Аналізуючи різноманітні підходи до класифікації та виділення різних форм політичної участі, А. Янченко зазначає, що у сучасній політичній науці консенсусу щодо визначення та меж політичної участі досі не досягнуто. Натомість спостерігається тенденція до поступового розширення її змістового наповнення, зумовленого сучасними тенденціями суспільно-політичного розвитку. На переконання дослідника, створення всеохоплюючих нормативних визначень і концептуальне моделювання нових форм політичної участі мають здійснюватися таким чином, щоб не суперечити її базовому розумінню – як сукупності дій громадян, спрямованих на втручання у сферу політичного. Найперспективнішим А. Янченко вважає підхід, який розмежовує соціальну включеність і громадську активність як преполітичні соціальні практики, тобто такі, що створюють передумови для політичної поведінки, та власне політичну участь, яка може проявлятися у трьох основних модальностях: процедурні (інституціалізовані) форми участі; легальний політичний активізм; нелегальні, позаправові форми політичного активізму [214].

Еволюція підходів до розуміння видів та форм політичної участі демонструє рух від вузько інституційного розуміння до мережево-комунікативної концепції та цифрової комунікативної моделі, що враховує вплив глобалізаційних, технологічних і культурних процесів на форми політичної участі. Вважаємо доцільним буде доповнити ці форми політичної участі новітніми різновидами, які забезпечує сучасна електронна демократія, стрижнем якої, за Н. Ротар, є ідея розширення форм політичної участі шляхом застосування громадянами електронних засобів та відповідного звуження можливостей влади у використанні мобілізаційних практик [180, с. 79]. Також, в своїх дослідженнях вчена прослідковує розгортання деліберативної моделі політичної участі, наприклад запровадження Багатовимірної цифрової

платформи в ЄС. Аналіз використання цифрових інструментів політичної участі у практиках деліберативної демократії показав, що було задіяно два базові формати участі. Перший – багатомовна цифрова платформа, яка функціонувала відповідно до моделі цифрової політичної участі; другий – європейські громадянські панелі, що ґрунтувалися на змішаній (гібридній) моделі, яка поєднувала цифрові та очні комунікації в процесі деліберації. Обидва ці формати репрезентують системну трансформацію дискурсивної моделі політичної участі громадян ЄС – від діалогових форм політичної комунікації до деліберативних, заснованих на цифрових технологіях [180, с. 79-80]. Сьогодні це можна назвати електронною політичною участю (е-участю або е-політичною участю), як модерною формою політичної участі, яка включає в себе використання цифрових технологій, інтернету та соціальних мереж для організації акцій, протестів, дебатів та інших форм участі, спрямованих на вплив на політичну сферу. Наприклад, це участь в онлайн-петиціях, онлайн-звернення до органів влади та посадових осіб і депутатів, е-голосування тощо. Сьогоднішні можливості інформаційної епохи дозволяють проваджувати навіть такі види політичної участі, як е-вибори, е-бойкотування, онлайн-партійна діяльність, а також участь у передвиборчих перегонах переносити у віртуальний простір. Таким чином, цифровізація та розвиток е-демократії сформували новий вимір реалізації політичної участі – цифровий та/або віртуальний вимір.

Останні дослідження модерних форм і видів політичної участі засвідчують тенденцію до урізноманітнення її структури як суспільно-політичного феномена та базового інституту демократії. У зв'язку з цим доцільно розглядати політичну участь як багатокомпонентне явище, що охоплює низку взаємопов'язаних елементів. По-перше, суб'єктами політичної участі виступають актори, які безпосередньо здійснюють політичну діяльність або входять до політичної сфери. Вони можуть бути індивідуальними (окремі громадяни), колективними (групи інтересів, громадські організації), груповими (партійні, етнічні,

соціально-професійні об'єднання) або масовими (широкі соціальні спільноти, громадські рухи, електорат, суспільство). По-друге, об'єктом політичної участі є ті інституції або суб'єкти, на яких спрямовано вплив політичної активності громадян. До таких належать політична система в цілому, її структурні елементи, наприклад органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також окремі посадові особи, політичні лідери, депутати та інші представники владних структур. По-третє, важливою складовою є інструментарій політичної участі, який можна поділити на інституціолізований (регламентований законодавством, зокрема вибори, референдуми, петиції, участь у партіях та громадських об'єднаннях) і неформальний (позаправовий, спонтанний, протестний, ортодоксальний), що виявляється у формах громадянської непокори, несанкціонованих мітингів, бойкотів та ін.

У сучасних умовах цифрової трансформації суспільства варто також виокремити електронні інструменти політичної участі, які забезпечують нові канали комунікації між громадянами та владою. До таких належать електронні петиції, онлайн-консультації, цифрові платформи для участі в ухваленні рішень, а також державні сервіси, як-от «Дія», що інтегрують механізми е-демократії у практику політичної взаємодії. Також, на нашу думку, важливою складовою політичної участі є мотив до її здійснення. Розмірковуючи над мотиваційною природою політичної участі, на нашу думку, варто звернутися до класиків сучасної політичної науки. Політична участь у концепції Б. Барбера постає як процес громадянського самоствердження, що відрізняється від масової поведінки своєю свідомістю, рефлексивністю та орієнтацією на спільне благо. Відповідно, більшість дослідників визначають мотиви політичної участі через два базові імпульси – прагнення досягнення власного інтересу (self-interest, benefit) та прагнення до соціального контакту, комунікації й співпричетності. У цьому сенсі мотиви участі охоплюють не лише раціональні стимули, а й емоційні, афективні та ірраціональні мотиви, що спонукають громадян до

колективної дії, навіть коли їхні індивідуальні інтереси не збігаються з інтересами групи загалом.

Значний внесок у розуміння соціально-психологічних мотивів політичної участі, як аналізує І. Монолатій, зробили Д. Мак-Лелланд та Дж. Аткинсон, які класифікували їх за трьома основними ознаками: 1) мотив влади (контролю), тобто прагнення впливати на інших, домінувати або брати участь у процесі ухвалення рішень; 2) мотив досягнення, тобто орієнтація на успіх, реалізацію мети, уникнення поразки та відчуття результативності; 3) мотив афіліації (належності), тобто прагнення до встановлення дружніх і довірчих стосунків, потреба приналежності до тої чи іншої соціальної групи, руху тощо. Саме потреба в афіліації, зауважує В. Бортніков, виступає одним із ключових стимулів членства громадян у політичних партіях і рухах. Участь у таких структурах не лише дозволяє захищати власні інтереси, але й створює відчуття єдності та спільності з іншими учасниками політичного процесу [20, с. 129]. Цей мотив, отже, сприяє консолідації соціально-політичної спільноти та формуванню її як цілісного колективного суб'єкта [138, с. 60].

У своїй праці «Ідентичність. Потреба у гідності й політика скривдженості» Ф. Фукуяма аналізує взаємозв'язок понять ідентичності, гідності, визнання та тимосу, як рушійних чинників сучасних політичних процесів. Ф. Фукуяма, спираючись на ідеї Г. Гегеля, зазначає, що рушійною силою людської історії є боротьба за визнання. Г. Гегель вважав, що єдиним раціональним способом задовольнити людське прагнення бути визнаним є визнання гідності кожної людини, незалежно від її походження, релігії, раси чи гендеру. Ця універсалістська концепція протистоїть частковим формам визнання, які ґрунтуються на приналежності до певної групи чи ідеології [200, с.15]. За Ф. Фукуямою, ідентичність виникає з розмежування між внутрішнім «я», яке є сферою самосвідомості, що визначає власну гідність та зовнішнім світом, який втілює суспільні норми, цінності та правила, часто несумісні з внутрішнім

уявленням людини про власну цінність. Відтак, у сучасному світі сформувалася тенденція до утвердження думки, що саме внутрішнє «я» є носієм справжньої цінності, тоді як суспільство повинно змінюватися, аби визнати цю гідність, а не змушувати індивіда пристосовуватись до зовнішніх стандартів [200, с. 22–23].

Центральною категорією концепції Ф. Фукуяма є тимос – духовний початок у людині, який, за Платоном, є осередком гніву, честолюбства та прагнення до гідності. Саме тимос спонукає людину вимагати визнання своєї вартості, реагувати на приниження або несправедливість. Як зазначає Ч. Тейлор, ідентичність у сучасному світі перетворилася на могутній моральний ідеал, що ґрунтується на універсальній потребі людини у визнанні. Відповідно, політична участь часто постає, як інструмент реалізації потреби людини у визнанні, як засіб підтвердження власної гідності через суспільно значущу діяльність. Прагнення бути почутим і впливати на процеси ухвалення рішень є не лише раціональною дією, а й виявом тимосу, тобто духовної реакції на нерівність, приниження або зневагу. Ф. Фукуяма наголошує, що саме ця потреба у визнанні була іскрою численних народних протестів в історії, зокрема можна навести приклад Французької революції. Усі ці події мали спільне джерело – прагнення до захисту власної гідності. Ліберальна демократія, підкреслює Ф. Фукуяма, ґрунтується саме на визнанні рівної свободи та суб'єктності всіх громадян [200, с. 154]. Таким чином, мотив політичної участі можна розглядати у ціннісно-екзистенційному вимірі, як вияв людського пошуку гідності, самоповаги та визнання. Це дозволяє інтерпретувати політичну участь не лише, як інструмент впливу на політичну систему чи владу, а як механізм самоствердження та утвердження власної ідентичності в рамках того чи іншого суспільства.

У контексті дослідження мотивацій політичної участі доцільно звернутися до класичної концепції ієрархії потреб, запропонованої А. Маслоу. Згідно з А. Маслоу, поведінка людини детермінується домінуванням найнижчої з незадоволених потреб, і лише після її реалізації індивід переходить до

наступного рівня у структурі мотивації. Ієрархія потреб А. Маслоу складається з п'яти основних рівнів: 1) фізіологічні потреби – базові умови виживання (їжа, вода, житло); 2) потреби безпеки – стабільність, порядок, захист від загроз; 3) соціальні потреби – потреба у спілкуванні, любові, соціальної приналежності тощо; 4) потреби у повазі – визнання, статус, престиж, самоповага; 5) потреби самореалізації – прагнення до розвитку потенціалу, творчості, свободи особистості тощо. У політичному контексті дана модель дозволяє пояснити, чому мотиви політичної участі різняться залежно від рівня їхнього життя.

Як зазначав О. Дем'янчук, піраміда А. Маслоу може слугувати методологічною основою для аналізу політичної участі населення України, адже участь громадян у політичному житті значною мірою залежить від умов задоволення їхніх базових потреб. Емпіричні спостереження автора за електоральною участю українців засвідчили, що результати голосування та рівень політичної активності у регіонах України корелюють із соціально-економічним становищем виборців і характером їхньої залежності від економічних та політичних акторів [47].

Таким чином, у суспільствах, де не задоволені базові потреби (фізіологічні та безпекові) політична участь набуває пасивно-залежного характеру, зорієнтованого на пошук матеріальної стабільності чи соціального захисту. Натомість у середовищах, де базові рівні потреб реалізовані, політична участь переходить у площину ціннісно-мотиваційних чинників, зокрема потреби у визнанні, гідності та самореалізації, які знаходяться на вищих щаблях ієрархії А. Маслоу. У цьому контексті концепція А. Маслоу логічно перегукується з ідеями Ф. Фукуями про внутрішню природу політичної участі, адже прагнення до визнання та гідності може розглядатися як вищий рівень мотиваційної ієрархії, що виходить за межі матеріальних потреб.

Подібну логіку взаємозалежності соціального становища й політичної поведінки простежує Д. Делла Порта, виокремлюючи зовнішні та внутрішні

стимули політичної участі. Зовнішні стимули, за вченим, пов'язані з очікуваннями та санкціями, які індивід отримує від соціальної групи, до якої належить. Вони також відображають соціальний тиск, винагороди або санкції за участь чи неучасть у колективних діях. Внутрішні стимули відповідно охоплюють психологічні та моральні мотиви, такі як внутрішнє відчуття обов'язку, нормативну цінність участі, задоволення від залучення до спільної справи чи навіть ефект самореалізації тощо. Рішення про участь у колективних діях в такому разі залежить від очікувань суб'єкта щодо реакції соціального оточення. При цьому здатність до автономного вибору варіюється залежно від соціального класу та обмежується асиметрією у розподілі влади й ресурсів [110].

Отже, політична участь виступає невід'ємним атрибутом демократичної політичної системи, забезпечуючи її стабільність, легітимність та адаптивність. Як ключовий елемент політичного процесу, вона виконує низку важливих функцій, що охоплюють як індивідуальний, так і суспільно-інституційний рівні. Передусім політична участь має інтеграційне значення, виступаючи не лише механізмом реалізації громадянських прав, а й інструментом підтримки та легітимації політичної системи. Завдяки інструментам участі у політичному процесі забезпечується зворотний зв'язок між суспільством і владою, формується довіра до інститутів держави та консолідується політична спільнота.

У найзагальнішому вигляді до основних функцій політичної участі в демократичному суспільстві належать:

- артикуляція інтересів: формулювання та вираження суспільних потреб, вимог і ціннісних орієнтацій громадян у політичному просторі;
- агрегація інтересів: узгодження, систематизація й інтеграція окремих суспільних запитів у цілісні політичні програми та стратегії;
- функція представництва інтересів через забезпечення участі громадян у процесі прийняття політичних рішень через вибори, референдуми, політичні партії, громадські об'єднання та інші інститути демократії;

- легітимація політичної системи та рекрутинг політичної еліти;
- вирішення конфліктів та суперечок, які виникають в суспільства (на різних його рівнях);
- соціальна інтеграція та політична соціалізація населення: сприяння єдності політичної спільноти, формування політичної культури та залучення громадян до активного суспільно-політичного життя;
- боротьба з бюрократизмом та відстороненням суспільства від політичних процесів та управління;
- мобілізація суспільства в кризові моменти тощо;
- контроль за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування та окремими посадовими особами (наприклад міська рада та окремі депутати, міністерства та профільні міністри тощо).

Таким чином, політична участь виступає не лише формою реалізації громадянських та політичних прав, а й системотворчим чинником демократичного розвитку, що забезпечує збалансовану взаємодію між владою та суспільством. Аналіз сучасної політичної науки засвідчує, що поняття політичної участі еволюціонувало від вузького розуміння участі у виборах до широкого спектру форм політичної участі. Сучасні дослідження політичної участі, зокрема в умовах цифрової демократії та деліберативних практик, підтверджують, що політична участь є ключовим індикатором рівня демократизації суспільства. Вона забезпечує інклюзивність політичного процесу, сприяє соціальній інтеграції та розвитку політичної культури. Дослідження політичної участі корінних народів України стає особливо важливим для розуміння потенціалу демократичної інклюзії, відновлення історичної справедливості та вироблення ефективної державної політики у сфері етнополітичних відносин.

1.3. Методологічна база дослідження політичної участі корінних народів України

У контексті вивчення політичної участі корінних народів України, зокрема кримських татар, які є предметом нашого дослідження, особливої значущості набуває вибір необхідної методологічної бази дослідження, що дозволить комплексно охопити структурні, інституційні та соціокультурні чинники, які визначають характер їхньої участі у політичному процесі сучасної України, котра з 2014 р. перебуває у стані фактичного протистояння російській агресії. Політична участь корінних народів постає як багаторівневе й динамічне явище, що формується на перетині історичних контекстів, правових норм, конкретних традицій міжетнічний взаємин, політичних міфів, демократичних трансформацій і сучасних тенденцій індигенної та/або інклюзивної демократії. З огляду на це, методологічний інструментарій має включати не лише класичні та сучасні підходи політичної науки, що зосереджуються на специфіці політичної участі, але й актуальні дослідження, присвячені забезпеченню політичних прав корінних народів як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці. Такий підхід дає змогу розглядати політичну участь кримськотатарського корінного народу не лише як механізм впливу в межах демократичної політичної системи, а й як інструмент боротьби за політико-правове визнання, збереження колективної ідентичності та захист власного народу в умовах війни та тимчасової окупації АР Крим.

Теоретико-методологічною основою дослідження є сукупність класичних і сучасних теорій та підходів до розуміння політичної участі, актуальність яких зумовлена необхідністю комплексного аналізу форм, механізмів і мотивацій залучення корінних народів України до політичного процесу. Застосування цих підходів дає змогу врахувати як індивідуальні, так і колективні виміри участі, а також вплив соціальних, правових, культурних і інституційних чинників на

можливості політичного самовираження в умовах асиметрії влади, ресурсних обмежень і структурної нерівності. Це особливо важливо для дослідження політичної участі корінних народів, для яких участь виступає не лише інструментом демократичного впливу, а й засобом захисту прав, ідентичності та колективного визнання.

У межах дослідження важливим є використання біхевіористського підходу, Л. Мілбрата, В. Клейна, в межах якого політична участь розглядається, як ієрархія активностей, зумовлених психологічними та соціальними характеристиками індивідів, а також емпірично-соціологічний підхід С. Верби та Н. Ная [280, 281], що акцентує увагу на конвенційних формах участі та нерівному доступі до ресурсів. Інституційно-системний підхід, який представлений дослідженнями М. Каазе, А. Марша [244], доповнений класифікацією С. Барнза і М. Каазе, дозволяє охопити як конвенційні, так і неконвенційні форми політичної участі, тоді як діяльнісний підхід Дж. Нагеля [256] зосереджує увагу на практичній спрямованості участі. Також для комплексного аналізу важливим є вивчення «синдрому демократичної участі» Г. Алмонда та С. Верби, а також теорії «співгромадянської демократії» А. Лейпгарта. Концепція модальностей участі, представниками якої є С. Верба, Н. Най, К. Кім [281], а пізніше Я. Теохаріс, Я. ван Дет [279], розкриває багатоманітність сучасних форм політичної участі – від електоральної до цифрової, зумовленої розвитком е-демократії.

В цьому контексті цінними ж напрацювання теорії деліберативної демократії (з лат. «delibero» – обдумувати, обговорювати), представниками якої є Б. Барбер [11], Ю. Габермас, П. Розанвалон та ін. Також, варто згадати елітарні концепції М. Вебера та Р. Міхельса, а яких автори зосредили увагу на аналізі зростання впливу партійної бюрократії та неминучості олігархізації політичних структур [21].

Психологічний підхід Х. Макклоскі дозволяє звернути увагу на суб'єктивному відчутті залученості до політичного життя, що відображає глибший психологічний вимір участі. Концепції Б. Барбера, Ф. Фукуяма [200] та А. Маслоу, а також соціокультурна перспектива П. Бурд'є і Д. Делла [110] підкреслюють значення визнання, гідності, соціальної приналежності й ресурсної нерівності, що є важливим для аналізу політичної участі корінних народів у сучасних умовах.

Водночас системна концепція політичної участі українських дослідниць, серед яких А. Бучинська [21], Н. Ротар [175-183], яку підтримав і І. Монолатій [138], соціально-детермінований підхід В. Бортнікова [19,20] та рівнева концепція Ф. Семенченка [185] дозволяють розглядати участь як форму колективної дії, зумовлену типом політичного режиму, політичною культурою та рівнем соціальної інклюзії. Також варто відзначити, що останні дослідження А. Колодій [22], А. Ковальнової, Н. Ротар, Д. Медведської, присвячені теорії деліберативної демократії, як модерної моделі забезпечення народовладдя. Інституційно-правовий підхід, який представляють зокрема В. Федоренко, О. Косілова [107], акцентують увагу на ролі конституційно гарантованих прав, громадянського статусу, добровільності та реального впливу на владні рішення. Також важливим є дослідження А. Янченка [214], який наголошував на трьох основних критеріях політичної участі, серед яких суб'єктність, добровільність та цілеспрямованість. Вчений також наголошував, що участь має мати вплив на владні рішення, а не лише символічну активність. Узагальнене розуміння політичної участі в українському науковому дискурсі, зокрема в енциклопедичних виданнях, визначає політичну участь, як міру залученості громадян до політичного життя з урахуванням як конвенційних, так і неконвенційних форм впливу на політичні інститути, процеси та ухвалення рішень [48].

Оскільки в сучасних дослідженнях політична участь розглядається як невід'ємний атрибут забезпечення демократичного розвитку політичної системи, важливим є врахування теорії демократії Р. Даля, а також теорії модернізації С. Гантінгтона [35]. Теорія поліархії Р. Даля [224] визначає демократію, як політичний режим, що ґрунтується на плюралізмі, інституціалізованій участі та ефективній конкуренції. На думку дослідника, рівень демократичності суспільства вимірюється за двома ключовими параметрами, а саме рівнем доступу громадян до участі та ступенем конкуренції між політичними акторами (опозиції). У фокусі його досліджень перебувала ідея, що політична участь не лише забезпечує функціонування демократії, а й визначає її якість і стійкість. Р. Даль наголошував на важливості створення інституційних механізмів, які гарантують рівний доступ до політичного процесу для всіх громадян, включно з етнічними, соціальними чи релігійними меншинами. У цьому контексті поліархія розглядається як політичний простір множинних центрів влади, що формують конкурентне, відкрито доступне поле для участі. Таким чином, концепція Р. Даля є фундаментальною для вивчення політичної участі корінних народів. Вона надає теоретичні засади для оцінки здатності політичної системи інтегрувати різні спільноти, як наприклад корінні народи, у процесі прийняття рішень, тим самим забезпечуючи сталість демократичного розвитку та мінімізацію міжетнічної напруги [224].

Зі свого боку, теорія модернізації С. Гантінгтона акцентує на тому, що розвиток політичної участі є наслідком соціально-економічних трансформацій і супроводжується зростанням політичної мобілізації населення. Учений звертає увагу на можливий «розрив» між зростаючими очікуваннями суспільства та інституційною неспроможністю політичної системи адекватно реагувати на ці запити, що нерідко призводить до політичної нестабільності. Зокрема, вчений говорив про те, що соціальне розчарування породжує вимоги до держави, а розширення політичної участі їх підкріплює. На його думку, політична

відсталість країни за рівнем політичної інституціалізації ускладнює процес, ба навіть не дає змоги виражати вимоги до держави через легітимні канали, оформлювати й агрегувати їх у політичній системі. Тому різке зростання політичної участі породжує політичну нестабільність [35, с. 128].

У випадку корінних народів, можна помітити як модернізаційні процеси ХХ ст. стимулювали посилення вимог корінних народів щодо юридичного та політичного визнання, історичної справедливості, розширення їхніх прав, відповідно і активної політичної участі. Застосування зазначених підходів до вивчення політичної участі кримськотатарського народу дозволяє комплексно оцінити, як наявні бар'єри залучення до політичного процесу, так і потенційні траєкторії покращення інтеграції в демократичну політичну систему України, в тому числі з урахуванням успішного досвіду інших країн.

Важливим блоком є аналіз досвіду забезпечення політичної участі в розвинутих країнах, як наприклад США, Канада, Австралія, Фінляндія, Нова Зеландія та ін. Практики цих держав демонструють не лише різноманітні формати інституційного представництва, як-от створення саамських парламентів у країнах Скандинавії чи племінних рад у США, але й забезпечення прав на самоврядування, мовну та культурну автономію, юридичний захист прав на землю тощо. Вивчення зазначених моделей дозволяє ідентифікувати ключові фактори інституційної ефективності, від правових механізмів самовизначення до стратегій деліберативної взаємодії з урядами. Такі приклади є надзвичайно цінними для порівняння з національною політикою щодо корінних народів в Україні.

Окрім міжнародних досліджень, вагомим підґрунтям для проведення дисертаційного дослідження стали праці українських науковців, які репрезентують різні галузі. Зокрема, у сфері юриспруденції важливими є напрацювання Н. Беліцер [14], Є. Реньова [172], О. Газізової [32-35], Б. Бабіна, В. Котигоренка, М. Панчука [108] та інших. Значний внесок у розвиток

проблематики політичної участі та етнополітичних процесів зробили представники політичної науки, зокрема К. Вітман [27,28], Є. Назарова, Д. Ткачук [188], О. Щерба [207], П. Черник [208], І. Монолатій [138,139], В. Климончук [87-90], Ю. Кобець [94,95,128], Т. Мадрига [126,127,128, 285] та інші дослідники. Окрему групу джерел становлять праці у сфері медіа, серед яких праці Г. Юксель [89, 90, 210, 211, 237, 242], Є. Генової, О. Яремчук, І. Березницької та А. Левкової також історичні дослідження, присвячені кримськотатарському народу та його історії, серед яких варто виділити роботи Г. Абдулаєва [1, 2], Г. Бекірова [13], С. Громенко та ін. Застосування міждисциплінарного підходу дозволило комплексно проаналізувати історичні особливості та сучасний стан політичної участі кримськотатарського корінного народу України, визначити її ключові характеристики, а також порівняти український досвід із міжнародним.

Важливою складовою методологічної бази дослідження є міжнародні та національні нормативно-правові акти, спрямовані на забезпечення прав корінних народів України та їх імплементацію у чинне законодавство. Зокрема, до міжнародних документів належать Декларація ООН «Про права корінних народів» 2007 р. [46], Конвенція МОП №169 про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя 1989 р. [97], а також положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та Європейської конвенції з прав людини 1950 р. [98] та інші. На національному рівні ключовими актами є Конституція України[101], Декларація прав національностей України 1991 р., Закон України «Про корінні народи України» 2021 р. [164], а також нормативні положення щодо статусу тимчасово окупованих територій, зокрема Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» 2014 р. [162] та ін. Окрім цього, специфіка дослідження зумовлює необхідність аналізу нормативного регулювання прав корінних народів у правовому полі держави-окупанта. Це

пов'язано з тим, що з 2014 р. значна частина корінного населення України, передусім кримські татари, перебуває під умовами російської окупації на території тимчасово окупованої АР Крим, що супроводжується системними порушеннями їхніх прав та загрожує їхньому життю.

Також варто звернути увагу, що дослідження зосереджене на вивченні політичної участі корінних народів України в часових межах від 1987 до 2025 рр. включно. Науковий інтерес становить дослідження політичної участі кримськотатарського корінного народу, як у межах українського політичного простору, так і на міжнародній арені. Крім того, дослідження враховує специфіку форм політичної участі кримських татар в умовах тимчасової російської окупації Криму, що суттєво впливає на становище корінного народу.

Якісний контент-аналіз нормативно-правових актів у межах дослідження використовується з метою системного вивчення правових засад політичної участі корінних народів України. Зокрема, цей метод дозволяє проаналізувати зміст міжнародних і національних документів, що визначають політико-правовий статус корінних народів, механізми їх представництва та гарантії реалізації політичних прав. До таких джерел належать Конституція України, Закон України «Про корінні народи України», а також міжнародні акти, зокрема Декларація ООН «Про права корінних народів» та інші нормативні стандарти у сфері захисту прав меншин. Застосування якісного контент-аналізу дозволяє вивчити, яким чином у законодавстві закріплюються норми, що гарантують участь корінних народів у процесах прийняття політичних рішень, що їх стосуються. Крім того, цей метод сприяє визначенню наявних прогалин і суперечностей у нормативному регулюванні, а також оцінці ефективності імплементації правових норм в умовах сучасних викликів.

Також, метод якісного контент-аналізу було застосовано для систематичного вивчення публічних виступів, заяв та інформаційних повідомлень представників кримськотатарського народу. Аналіз охоплював як

офіційні документи, пресрелізи та інтерв'ю представників Меджлису кримськотатарського народу, так і виступи у Верховній Раді України, звернення до органів влади, а також участь у міжнародних форумах. Метою якісного контент-аналізу було виявлення ключових наративів, акцентів і змістовних пріоритетів у публічному дискурсі щодо прав корінних народів, механізмів їхнього представництва та взаємодії з державними структурами. Окремий напрям дослідження становив аналіз активності кримськотатарських лідерів та організацій у соціальних мережах (зокрема Facebook, Instagram, YouTube), що виступають сучасними майданчиками політичної комунікації та мобілізації. Такий підхід забезпечив розуміння нових форм публічної репрезентації корінного народу в умовах цифрової демократії.

Історичний метод у межах дослідження застосовується для аналізу еволюції політичної участі корінних народів України в різні історичні періоди, зокрема після повернення кримськотатарського народу на Батьківщину наприкінці радянського часу, у період становлення незалежної України після 1991 р. до початку окупації Автономної Республіки Крим у 2014 р., а також у сучасних умовах російської окупації півострова. Застосування цього методу дозволяє простежити процес становлення та трансформації форм політичної участі кримськотатарського народу від моменту відновлення незалежності України до сучасного етапу, з урахуванням ключових політичних трансформацій, зокрема змін у державній етнополітиці та впливу зовнішніх факторів, в першу чергу окупації АР Крим росією. Використання цього методу забезпечує розуміння причинно-наслідкових зв'язків між історико-політичними умовами та станом політичної участі кримських татар.

Інституційний підхід використовувався для вивчення ролі формальних політичних і правових інституцій у забезпеченні участі корінних народів у процесах ухвалення рішень. Зокрема, аналізувалися механізми парламентського представництва, діяльність органів державної влади, консультативних структур,

а також взаємодія держави з представницькими інституціями кримськотатарського народу. Наприклад, в межах цього підходу увага зосереджувалася на структурах державної влади (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій тощо), а також на інституціях АР Крим, таких як Верховна Рада АР Крим та Рада міністрів Криму. Окреме місце в дослідженні посів аналіз статусу і функціонування представницьких органів кримськотатарського народу Курултаю та Меджлісу [131]. Вивчалися також діяльність Представництва Президента в АР Крим, Ради з питань етнополітики при Президентові України, ДЕСС [51] та інших дорадчих органів. Застосування інституційного підходу дозволило комплексно оцінити як рівень залученості корінного народу до політичних процесів, так і наявні обмеження впливу. Цей аналіз підтвердив, що інституційні механізми, попри певний прогрес, досі потребують удосконалення задля повноцінної політичної інтеграції кримськотатарського народу в політичну систему України.

Біхевіористський підхід у межах даного дослідження застосовувався для аналізу політичної участі корінних народів України через вивчення реальної політичної поведінки суб'єктів участі. На відміну від інституційного підходу, цей метод зосереджується не лише на формальних правах чи інституційних механізмах, а передусім на практичних формах залучення корінних народів до політичних процесів, як наприклад участі у виборах, громадянських кампаніях, протестних рухах тощо. Використання біхевіористського підходу дозволило простежити, як кримськотатарський народ використовує інструменти політичної участі в умовах демократичного розвитку України, а також у ситуації зовнішнього тиску та окупації, що формує специфічні моделі поведінки, спротиву та адвокації прав на міжнародному рівні.

Системний підхід, характерний політичній науці, було застосовано в межах дослідження для інтерпретації політичної участі корінних народів як

структурно-функціонального елементу політичної системи України. Адже в межах концепції поліетнічної держави, яка передбачає визнання етнокультурної різноманітності як ресурсу соціальної інтеграції, корінні народи України виступають як легітимні та рівноправні суб'єкти суспільно-політичних зносин. Їхня участь у суспільно-політичному житті визначається не лише крізь призму етнополітичної репрезентації, але й як чинник зміцнення ідентичності держави в умовах внутрішньої та зовнішньої політичної турбулентності. З огляду на це, політична участь корінних народів має інституційне, культурне й символічне значення для консолідації українського суспільства та гармонізації міжетнічних відносин у рамках єдиної політичної нації. В цьому контекст системний підхід дозволяє розглядати політичну участь у взаємозв'язку з такими підсистемами, як інституційна (державні органи влади, політичні партії), нормативно-правова (законодавча база, міжнародно-правові акти), культурна (політична культура, цінності, ідентичність), а також комунікативна (інститути громадянського суспільства, медіа, соціальні мережі). Така аналітична перспектива дає змогу виявити механізми формування політичної суб'єктності корінних народів і простежити вплив участі кримських татар на політичну систему нашої країни.

Метод кейс-стаді (англ. case study) був застосований для поглибленого аналізу специфіки політичної участі кримськотатарського корінного народу як найбільш репрезентативного прикладу корінної спільноти України. Використання цього підходу дало змогу простежити еволюцію форм політичної активності, трансформацію інституційного представництва та зміну правового статусу кримських татар у динаміці суспільно-політичних процесів – від періоду відновлення незалежності України до сучасних умов війни та тимчасової окупації Крим. Зокрема, кейс кримськотатарського народу дозволив проаналізувати унікальні інституційні практики самоорганізації та представництва, корінного народу, які відображаються у активній діяльності Курултаю і Меджлису, а також міжнародну адвокацію прав корінних народів на

рівні ООН, ОБСЄ, ЄП та ін. Особливу увагу було приділено механізмам політичної мобілізації в умовах окупації, репресій та заборони діяльності Меджлісу з боку РФ. Вивчення участі кримських татар у конституційних процесах, розвитку правозахисних організацій, а також діяльності національних лідерів у структурах державної влади засвідчило високий рівень політичної самосвідомості та здатність до мирного спротиву.

Метод порівняння використовувався для системного зіставлення різних моделей політичного представництва корінних народів у демократичних державах, окрема в Канаді, США, Австралії, Новій Зеландії, країнах Скандинавії тощо. Зокрема, аналізувалися нормативні акти забезпечення участі корінних спільнот у політичному процесі через механізми парламентського представництва, інститути автономії, спеціальні квоти, консультативно-дорадчі органи, а також форми участі у прийнятті рішень на місцевому та національному рівнях. Такий підхід дозволив виявити спільні риси й відмінності між моделями інтеграції корінних народів у політичні системи різних країн та порівняти його їх вітчизняним досвідом. Окрім цього, порівняльний метод використовувався для аналізу міжнародного досвіду представництва корінних народів у політичних інститутах, зокрема в умовах багатокультурних і поліетнічних країн. Це дозволило оцінити ефективність різних інституційних механізмів залучення, визначити фактори, що сприяють або перешкоджають політичній участі корінних народів. У результаті порівняльний аналіз став основою для формування висновків щодо перспектив удосконалення механізмів забезпечення участі кримськотатарського народу в демократичній політичній системі України.

Статистичні методи відіграють важливу роль у дослідженні політичної участі корінних народів, оскільки забезпечують можливість кількісного вимірювання предмету дослідження. Застосування методів математичного обчислення та статистичних підрахунків дозволяє аналізувати емпіричні показники, зокрема чисельність представників кримськотатарського корінного

народу у ВРУ [143] в різні каденції, їхню участь у парламентських комітетах, міжфракційних об'єднаннях, а також залучення до діяльності консультативно-дорадчих органів. Окрім цього, кількісний аналіз використовується для дослідження виборчої активності, участі у політичних партіях, громадських рухах тощо. Водночас статистичні методи дають змогу оцінити ефективність політичної участі кримських татар. Через співвідношення інституційних можливостей та фактичних результатів політичного впливу можна виявити ступінь доступу корінних народів до процесів ухвалення державних рішень, а також наявні структурні диспропорції у системі політичної інтеграції. Зокрема, статистичні підрахунки дозволяють порівняти українські практики із міжнародними стандартами, а також із досвідом демократичних держав. Таким чином, використання статистичних методів виступає необхідним інструментом для комплексного аналізу політичної участі корінних народів України та оцінки її ефективності.

Соціологічні методи є важливою складовою дослідження політичної участі корінних народів України, оскільки дозволяють виявити суб'єктивні виміри їхньої участі, наприклад, рівень громадянської залученості, домінуючі політичні орієнтації, форми участі у виборчих і громадських процесах, а також оцінку державної політики у сфері забезпечення прав корінних народів. Зокрема, в межах дисертаційного дослідження було проведено експертне соціологічне опитування, спрямоване на порівняння політичної участі етнонаціональних спільнот та корінних народів України. Опитування проводилося у період з 3 жовтня 2024 р. по 16 жовтня 2025 р. із залученням респондентів з різних регіонів України, включно з Києвом, Одеською обл., Івано-Франківською обл., Хмельницькою обл., Закарпатською обл., а також АР Крим (з урахуванням досвіду внутрішньо переміщених осіб). Загалом у дослідженні взяли участь 71 респондент різного віку (від неповнолітніх до осіб старше 56 років), з різним рівнем та місцем проживання. До опитування були залучені як представники

титульної нації, так і представники кримських татар, а також інші етнонаціональні групи (угорці, поляки, роми, болгари, палестинці тощо). Це дозволило здійснити порівняльний аналіз сприйняття політичної участі та інтеграційних процесів в умовах поліетнічного суспільства.

Анкета охоплювала кілька змістових блоків питань. Зокрема, респондентам пропонувалося оцінити власний рівень політичної поінформованості, досвід участі у виборах, діяльність у політичних партіях чи громадських організаціях, а також ставлення до механізмів представництва корінних народів у системі державного управління. Окремий акцент було зроблено на визначенні пріоритетних проблем кримськотатарського народу, серед яких найчастіше називалися захист культурних і релігійних прав, підтримка освіти і мови, доступ до політичних процесів, деокупація Криму та питання автономії. Детальна аналітика по проведеному опитуванні представлена в *Додатку Б*. Отримані результати свідчать, що більшість опитаних позитивно оцінюють необхідність забезпечення політичної участі корінних народів та підтримують посилення їхнього представництва у владних інституціях. Водночас серед основних бар'єрів участі респонденти найчастіше зазначали недостатню поінформованість, недовіру до політичних інститутів, дискримінаційні практики, економічні труднощі, а також вплив умов війни й окупації, що знижують рівень громадянської активності та зміщують фокус на базові потреби. Таким чином, проведене опитування було спробою отримати емпіричні дані щодо реального стану політичної участі кримськотатарського корінного народу України, у порівнянні з іншими етнонаціональними спільнотами та виявити ключові проблеми їхньої інтеграції у політичний процес.

Таким чином, методологічна основа дослідження політичної участі корінних народів України, зокрема кримськотатарського народу, була сформована на базі міждисциплінарного підходу, що забезпечує комплексний аналіз предмету дослідження. Концептуальні рамки дослідження склали

класичні та сучасні теорії політичної участі, демократизації, інституціоналізму, деліберативної та індігенної демократії тощо. Емпіричну частину дослідження забезпечило застосування біхевіористських, інституційних, порівняльних, історичних і статистичних методів, якісного контент-аналізу, кейс-стаді та соціологічного опитування, що забезпечили глибокий аналіз різних аспектів участі. Таким чином, сформована методологічна база не лише забезпечила високий рівень обґрунтованості отриманих результатів, але й сформулювати змістовні рекомендації щодо вдосконалення державної політики в сфері забезпечення та реалізації прав корінних народів України, що в результаті дозволить розширити механізми їх політичної участі.

Узагальнюючи теоретико-методологічні засади дослідження політичної участі, варто зазначити, що в сучасній політичній науці категорія політичної участі є не лише базовим інститутом демократії, який є водночас індикатором демократичності політичної системи, але й багатовимірним динамічним феноменом, що постійно змінюється від впливом модернізаційних процесів. Специфіка політичної участі відображає характер взаємодії між населенням та владою, а також ступінь залученості різних соціальних і етнонаціональних груп до процесів прийняття політичних рішень. Політична участь у сучасному розумінні виходить за межі суто електоральних практик і охоплює широкий спектр форм – від інституційної участі до громадянської участі, електронної участі, неформальних її форм, а також деліберативних практик. Такий підхід дозволяє розглядати її як багатовимірний феномен. З огляду на це, дослідження політичної участі корінних народів потребує комплексного міждисциплінарного підходу, який поєднує положення теорій демократії, модернізації, інституціоналізму, етнополітології та індігенної демократії. Це дає змогу не лише глибше осмислити специфіку участі корінних народів, а й визначити ефективні механізми їх інтеграції у політичну систему тої чи іншої держави.

РОЗДІЛ 2. КОРИННІ НАРОДИ: ПОНЯТТЯ, СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

2.1. Проблема визначення поняття «корінний народ» у науковому дискурсі

За підрахунками міжнародних організацій, в сучасному світі налічується приблизно близько 476 млн. представників корінних народів, які проживають у 90 країнах світу. Вони складають близько 5% від загального населення планети. Представники цих спільнот використовують понад 5 тис. мов і переважно проживають у регіонах із високим рівнем біорізноманіття. Водночас саме корінні народи належать до найуразливіших етнічних груп, через те, що здебільшого їхнє існування, як окремих етнокультурних спільнот, знаходиться під загрозою внаслідок процесів модернізації, урбанізації та глобалізації, що призвели до втрати традиційних способів життя та асиміляції (часто здійсненої під тиском) [243].

Проблема чіткого окреслення поняття «корінного народу», як показав аналіз, залишається відкритою для сучасної науки та є предметом досліджень не лише політичних студій, але і соціальних, етнологічних, правових та антропологічних галузей тощо. Так, серед зарубіжних науковців досвідченням корінних народів активно займались В. Кімліка, Ч. Кукатас, Г.-Ш. Коултхард, Е. Саріваара, К. Маатта, С. Уусяутті, З. Вісснер, У. Госарт, А. Вайваде, А. Іоріс, Б. Клавера [221], М. Девіс [226], Дж. Гілберт [230], Л. Грем [233, 234], Дж. Гендерсон [236] та інші. Серед українських дослідників проблеми визначення корінних народів, та їх місце в міжетнічних взаєминах українського суспільства є предметом праць Н. Беліцер [14], К.Вітмана [27, 28], Є.Реньова [172], О. Бажана [7, 8], М. Гетьманчука [37], Л. Корнат [105, 106], І. Орехової [145], В. Бакальчук [9], В. Євтуха [74, 75], І. Завгородньої [76], Г. Юксель [89, 90, 210, 211], О.

Газізової [32-34], Ю. Гаркавенко [36], О. Голублова [40], Н. Драпушко [58], К. Кирилової [84], Ю. Кобець [94], Т. Мадриги [126].

Гносеологічні витоки юридичного поняття «корінні народи» простежуються у колоніальній політиці кінця ХІХ ст. і, як зазначають низка теоретиків, це поняття є передусім продуктом саме колоніального правового мислення. Перші згадки про права «тубільців» або «аборигенів» – терміни, що використовувалися для позначення корінних спільнот, виникли в межах доктрини опіки (піклування). Ця доктрина закріплювала за європейськими державами право та «цивілізаційний обов'язок» опікуватися «нецивілізованими» народами, вбачаючи в цьому «священне доручення цивілізації». Вона легітимізувала «подвійний мандат» метрополій на здійснення політичного контролю та економічного управління колоніальними територіями, а самі корінні спільноти трактувалися як об'єкти опіки, позбавлені повноцінної суб'єктності.

У міжнародно-правовий обіг термін «корінний» увійшов у 1930-х рр. під час розроблення стандартів регулювання колоніальної робочої сили в межах Міжнародної організації праці. У статті 2 Конвенції МОП про наймання корінних робітників 1936 р. вперше було закріплено визначення «корінних робітників», що охоплювало не лише колоніальних підданих, а й населення самоврядних держав, яке перебувало у залежному становищі (наприклад, корінні американці у США). Як зазначають Л. Родрігес-Піньєро та І. Браунлі, вибір терміну *indigene* («корінний») замість *native* («тубільний») був зумовлений прагненням позбутися відверто принизливих конотацій останнього [14]. Втім, запропоновані тоді визначення спиралися на еволюціоністські соціальні теорії та виконували чітко колоніальну функцію, а саме слугували інструментом регулювання відносин між колонізаторами та колонізованими народами, а також легітимізували колонізацію як «гуманітарну та філантропічну місію» європейських держав [14].

Другим етапом, що вплинув на формування юридичного поняття «корінні народи», був період після Другої світової війни, а саме події, що призвели до укладення першої Конвенції, присвяченої правам корінних народів у 1957 р. під егідою МОП. Р. Піньєро характеризує цей період як час, протягом якого «проблема корінних народів» набула міжнародного виміру, як проблема розвитку. Він вбачає конкретний зв'язок між метою Конвенції щодо впровадження програм розвитку в Еквадорі, Перу та Болівії в рамках «Програми для індіанців Анд» 1952-1962 рр. та інтересами цих держав в асиміляції їх корінного населення. У своєму аналізі Конвенції МОП 1957 р. Р. Піньєро зазначає, що у післявоєнний період поселення корінних народів вважалися територіями, політично та соціально інтегрованими в їхні відповідні держави. Сприймаючись як території, що «належать» їхнім державам, корінні народи стали «технічною категорією», на яку міжнародні проекти розвитку були спрямовані. Тому в міжнародному праві враховувались лише їхні права як громадян нових держав. Їхні культурні традиції та унікальні соціальні й політичні організації мали значення лише в тому, як вони сприяли (або перешкоджали) цілям і процесам асиміляції. У постколоніальному контексті корінність залишалася характеристикою, яка по суті позначала нижчий і тимчасовий соціальний стан народів, які тепер розглядалися як частини, що належали відповідним державам [14].

В сучасному міжнародному праві проблема визначення «корінного народу» особливо загострилася під час підготовки Декларації ООН про права корінних народів [46]. У процесі роботи над документом провідні експерти ООН, а також представники самих корінних народів у складі Робочої групи з питань корінних народів (англ. Working Group on Indigenous Populations), створеної у 1982 р.[243], дійшли висновку, що така широка різноманітність історичних, культурних, соціальних і політичних обставин існування корінних народів у світі унеможливорює формулювання єдиного універсального визначення цього

поняття. Водночас опоненти ідеї надання окремого статусу корінним народам, передусім урядові експерти деяких держав, наполягали на необхідності вироблення узагальненої, уніфікованої дефініції, якою могли б користуватися всі держави-члени Організації під час визначення приналежності тої чи іншої етнічної групи до категорії «корінних народів» [222].

Досліджуючи особливості визначення поняття «корінний народ», Н. Беліцер здійснила ґрунтовний аналіз концептуальних підходів до окреслення критеріїв належності до цієї категорії. Вона відзначає, що одним із перших системних міжнародних документів, який запропонував робоче визначення цього поняття, стало дослідження спеціального доповідача ООН Х. М. Кобо «Study of the Problem of Discrimination against Indigenous Populations» 1986 р. У своїй доповіді він сформулював наступну дефініцію: «Корінні спільноти, народи та нації – це ті, які мають історичний зв'язок із суспільствами, що існували на їхній території до завоювання або колонізації, і які вважають себе окремішніми від інших секторів суспільства, що нині домінують на цій території або її частині. Сьогодні вони належать до недомінантних верств суспільства і сповнені рішучості зберегти, розвинути та передати своїм нащадкам предковичні території та етнічну самобутність як основу подальшого існування у ролі народу, що послуговується власними культурними традиціями, суспільними інститутами та правовими системами» [222]. Ця робоча дефініція, яку згодом було взято за основу в діяльності Робочої групи ООН з питань корінних народів, стала відправною точкою для подальших міжнародних дискусій щодо правового статусу, критеріїв і самоідентифікації корінних народів у глобальному контексті.

У межах свого дослідження Х. М. Кобо не лише сформулював робочу дефініцію поняття «корінні народи», але й визначив базові чинники, наявність яких може полегшити визнання певної групи як корінного народу. До таких критеріїв він відніс: проживання на землях предків або принаймні на частині цих територій; наявність спільного родоводу, що веде початок від первісного

населення даної території; збереження специфічної культури у широкому розумінні цього слова або в окремих її проявах; використання власної мови та/або її діалектних форм; проживання у певних регіонах країни чи світу, що історично асоціюються з даним народом; інші подібні соціокультурні або історичні ознаки [222]. Центральним елементом запропонованої дефініції М. Кобо визначає принцип самоідентифікації. На його думку, приналежність особи до корінного народу має визначатися передусім самоідентифікацією (self-identification) і визнанням з боку спільноти (group acceptance). Інакше кажучи, представником корінного народу є та особа, яка вважає себе частиною цього народу і водночас визнається такою самою спільнотою.

Також, Н. Беліцер аналізує підхід, яке сформувала професорка Е.-І. Даес, головна експертка і багаторічна голова Робочої групи ООН з питань корінних народів, котра підтримала позицію про неможливість формулювання універсальної дефініції поняття «корінний народ». Перед чотирнадцятою сесією Робочої групи вона підготувала ґрунтовний аналітичний документ «Working Paper on the Concept of «Indigenous People» 1996 р., який і сьогодні залишається ключовим міжнародним орієнтиром при розгляді означень корінних народів. У документі Е.-І. Даес сформулювала систему базових критеріїв, що можуть бути використані як ключові риси при визначенні статусу корінних народів: а) першість у часі щодо заселення та використання певної території; б) добровільне збереження окремої культурної ідентичності, що виявляється у збереженні мови, системи соціальної організації, релігії, духовних цінностей, традиційного способу виробництва, норм права та власних інститутів; в) усвідомлення себе окремішньою спільнотою, яка має власну ідентичність і відчуття спільності долі; г) досвід історичного поневолення або дискримінації, що призвів до усунення від участі в політичному чи економічному житті, незалежно від того, чи триває це нині. На думку проф. Е.-І. Даес, як підкреслила Н. Беліцер, їхнє призначення виражається не у встановленні формальної дефініції, а у створенні практичного

методологічного орієнтиру для міжнародних і національних інституцій при розробленні політик у сфері впровадження та реалізації прав корінних народів [14].

Аналізуючи різноманітні підходи, критерії та дефініції, Б. Кінгсбері у своїй праці «Корінні народи в міжнародному праві: конструктивістський підхід до азійської суперечки» [14] запропонував класифікацію ознак корінності, поділивши їх на «істотні умови» та «додаткові індикатори». До істотних умов, необхідних для віднесення групи до категорії корінних народів, учений відніс самоідентифікацію, як окремішньої етнічної або культурної спільноти; історичний досвід або вразливість до насильницького розпорошення, примусового переселення чи експлуатації; тривалі зв'язки з певним регіоном проживання, що мають культурно-історичне або духовне значення; прагнення зберегти власну ідентичність, мову, традиції та соціальні інститути. Інші ознаки Б.Кінгсбері відносить до додаткових індикаторів, які можуть підтверджувати або уточнювати ідентифікацію спільноти як корінної: невідомі становище в національному чи регіональному суспільстві; тісні культурні зв'язки з певними територіями; історичну спадковість і походження від попередніх мешканців цих земель; соціально-економічні та культурні відмінності від основного населення; об'єктивні відмінності у мові, культурі; визнання групи як корінної з боку держави або суспільства через правові норми чи адміністративну практику. Таким чином, запропонована Б. Кінгсбері типологія критеріїв дозволяє гнучко застосовувати поняття «корінний народ» у різних регіональних контекстах.

В підсумку, МОП, визнаючи неможливість вироблення універсального визначення поняття «корінні народи», запропонувала прагматичний підхід до їх ідентифікації, що передбачає застосування суб'єктивних, так і об'єктивних критеріїв. Основним суб'єктивним критерієм є самовизначення народу як корінного, тобто усвідомлення ним власної окремоті. Водночас до об'єктивних критеріїв належать історичне походження від населення, яке проживало на

певній території або в конкретному географічному регіоні в період поневолення, колонізації чи формування сучасних державних кордонів, а також збереження – повне або часткове – власних соціальних, економічних, культурних і політичних інституцій, незалежно від наявного офіційного правового статусу.

Такий підхід, відповідно був закріплений у Конвенції МОП № 169 «Про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах» 1989 р. [97], яка згодом стала важливим орієнтиром визнання та захисту прав корінних народів. Згідно з положеннями Конвенції МОП № 169 «Про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах», її дія поширюється на народи в незалежних державах, які вважаються корінними як нащадки тих спільнот, що населяли відповідну країну або регіон у період завоювання, колонізації чи встановлення сучасних державних кордонів, і які, незалежно від свого правового статусу, зберегли деякі або всі власні економічні, культурні та політичні інституції [97]. У пункті 2 статті 1 Конвенції наголошується, що самоідентифікація народу як корінного або племінного повинна вважатися фундаментальним критерієм для визначення його належності до сфери дії цього міжнародного акту. Водночас пункт 3 статті 1 застерігає, що використання терміна «народи» у тексті Конвенції не означає визнання за ними прав, які в міжнародному праві асоціюються з поняттям «народи», зокрема права на зовнішнє самовизначення, тобто створення власної суверенної держави [14].

Декларація ООН «Про права корінних народів», прийнята 2007 р. містить 46 статей [46], у яких закріплено основоположні права та свободи корінних народів світу, а також визначено відповідні зобов'язання держав щодо їх реалізації. Ратифікація цього документа передбачає необхідність виконання державою комплексу заходів, спрямованих на забезпечення самобутнього розвитку корінних народів на основі принципів рівності, толерантності та недискримінації. Водночас у п. 1 Ст. 46 наголошується, що жодне положення Декларації не може бути витлумачене як таке, що допускає діяльність держави,

народу, окремої особи чи групи осіб, спрямовану на роз'єднання або повне чи часткове порушення територіальної цілісності та політичної єдності незалежних і суверенних держав. Україна ратифікувала цю Декларацію у 2014 р. у Заяві ВРУ щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави, визнавши кримських татар корінним народом України. Також, в п. 9 цієї заяви йшлося про засудження Україною будь-яких спроб обмеження політичних та соціальних прав, громадянських свобод громадян України, які проживають в АР Крим, різної етнічної приналежності, зокрема, караїмів та кримчаків, які також пізніше були визнані корінним народами України [152]. На сьогодні ця Декларація є основним міжнародним актом, яких захищає права та свободи корінних народів світу.

Прийняття Декларації ознаменувало новий етап у міжнародно-правовому підході до корінних народів – від визнання лише індивідуальних до утвердження колективних прав корінних народів та їх власного самовизначення, без втручання зовнішніх суб'єктів, в першу чергу держав, на території яких ці корінні народи проживають. Це самовизначення розглядається не лише як політична незалежність, а як право зберігати, збагачувати й передавати власну культуру наступним поколінням. Завдяки цьому документу сучасне розуміння прав та свобод корінних народів, а також їх самовизначення було переосмислене у бік колективного володіння матеріальними й нематеріальними цінностями.

В науковій літературі, при аналізі походження категорії «корінний народ», вчені дійшли до консенсусу, що це поняття є політичним конструктом, створеним для міжнародних угод. Зокрема, йдеться мова про те, що це поняття є узагальненим та застосовується до певних груп населення та спільнот у певних регіонах, однак воно не є універсальною дефініцією. Як зазначають фінські дослідники Е. Саріваара, К. Маатта, С. Уусяутті, це поняття також пов'язане з ідентичністю та її процесами. Вони зазначають, що Доповідь спеціального доповідача ООН Х.-М. Кобо 1986 р. охоплює рівні цієї ідентичності корінних

народів, а саме індивідуальний та груповий рівень [265]. Згідно з визначенням на рівні групи, корінними є ті спільноти та народи, які все ще мають безперервний історичний зв'язок із суспільствами, що існували до колонізації, які розвивалися на територіях, заселених цими народами, і які вважають себе чітко відокремленими від інших суспільних структур, що переважають у даний час на цій території. Їхня етнічна ідентичність формує існування народу як єдиного, унітарного населення, що живе в гармонії зі своїми власними культурними традиціями, соціальними інститутами та правовими системами [222].

Аналізуючи індивідуальний рівень, Х.-М. Кобо також дає загальну відповідь на питання, хто з окремих осіб може вважатися членом корінного народу. Він зазначив, що людина повинна ідентифікувати себе членом корінного народу (він називає це суб'єктивним визначенням), поруч з цим сама група, що в сукупності утворює корінний народ, повинна визнати та прийняти цю особу як свого члена (об'єктивне визначення) Автор таким способом підкреслив владу групи в цьому питанні, адже за його підходом прийняття групою включає суверенне право вирішувати, хто належить до групи, без втручання сторонніх осіб.

Загальновідомо, що корінні народи становлять унікальні спільноти, які мають власну мову, культуру, соціально-політичні інститути, що нерідко суттєво відрізняються від домінантних у межах національних держав. Хоча вони стикаються з проблемами, подібними до викликів інших етнічних меншин, зокрема дискримінацією, втратою мови, культурною асиміляцією, між цими групами існує принципова відмінність у підходах до правового статусу та ідентичності. Як наголошують дослідники, етнічні меншини здебільшого зосереджуються на захисті індивідуальних прав, тоді як корінні народи у своїй боротьбі акцентують на колективному вимірі, тобто на праві корінного народу, як цілісної спільноти, зберігати й розвивати власну землю, мову, культуру та традиційні форми самоврядування. Саме тому UNDRIP визнає колективні права

основою їхнього правового статусу в системі міжнародного права. Визначальною ознакою корінної ідентичності виступає самоідентифікація як на рівні спільноти, так і окремої особи. Визнання людини членом корінного народу з боку самої спільноти є не лише формальним, а й культурно-емоційним процесом, що забезпечує відчуття належності та внутрішньої єдності [222].

Водночас, як зазначає А. Йоона, визначення групової та індивідуальної ідентичності взаємопов'язані. Прийняття своєї корінної ідентичності як члена корінного народу може бути складним і бюрократичним процесом. Коли прийняття індивідуальної ідентичності не вдається, це може призвести до серйозних психологічних проблем. Корінна ідентичність є важливою частиною індивідуальної ідентичності людини і громадянина. Парадоксально, але в окремих випадках внутрішній дискурс корінних народів може створювати бар'єри для цієї самоідентифікації, зокрема через явища, які дослідники називають дискурсом «занадто білих» або культурної загрози, коли носії частково втраченої мови чи традицій стигматизуються власною спільнотою [265].

Різноманітність визначень та підходів до розуміння «корінних народів», залишає відкритим питання про те, які уніфікувати поняття «корінний народ» у різних галузях досліджень та наукових сферах. Необхідність комплексного визначення поняття «корінні народи» у більш-менш узгодженому вигляді постійно визнається низкою авторів та організацій. У тематичній літературі можна виділити три основні підходи або, як зазначає американська дослідниця корінних народів У. Госарт, перспективи для розуміння та аналізу корінних народів та їх характерних рис. Зокрема вчена пропонує виділити наступні «перспективи»:

- перспектива соціальних наук, що дозволяє інтерпретувати становище корінних народів у контексті соціальних структур, нерівності, процесів ідентичності та культурної взаємодії. Сюди ми можемо віднести дослідження

культури, мови, способів життя, традицій, соціальної організації корінних народів, їх взаємодії з носіями інших культур тощо.

- юридична або правова перспектива ґрунтується на уявленні про корінні народи з позицій міжнародного та національного права. Її фокус зосереджений на врегулюванні проблем, що виникають у суспільно-політичних відносинах між корінними спільнотами та державами, в межах яких вони проживають. У цьому контексті право виступає ключовим інструментом забезпечення колективних прав, захисту від дискримінації та формування механізмів самоврядування корінних народів.
- політична перспектива впливає з досвіду опору корінних спільноти. Вона акцентує увагу на боротьбі проти правових і соціальних уявлень про корінні народи, що були історично нав'язані державними структурами або домінантними політичними режимами. У межах цієї перспективи корінність постає як політична категорія, пов'язана з вимогами самовизначення, представництва та відновлення історичної справедливості [232].

Перспектива соціальних наук зосереджується на соціально-історичних реаліях корінного народу. Цей підхід зустрічається в різних дисциплінах, найчастіше в антропології, але також у постколоніальних дослідженнях, історії, політичних науках (особливо в дослідженнях політичного опору), соціології та, певною мірою, в геології, археології та регіональних дослідженнях. Серед низки запропонованих способів характеристики «корінних народів» у цих дисциплінах переважають дві тенденції: схильність визначати ці групи як нащадків «первісних мешканців регіону» (тобто перших поселенців певної землі) та схильність трактувати значення корінності в ширшому контексті дихотомії між сучасністю та традицією. Опис корінних жителів відображає значення поняття «корінність», як приналежності до певної місцевості та/або автохтонності часто з акцентом на історичній пріоритетності заселення певної території. Отже в цій парадигмі корінний народ трактується, як автохтонна етнічна спільнота, що

історично сформувалася на певній території, зберігає самобутню культуру і мову та не має зовнішньої державності, на яку могла б спиратися. В рамках цієї перспективи варто зазначити, що українська наука дещо еволюціонувала від ототожнення корінних народів із етнонаціональними меншинами до усвідомлення специфіки «корінних народів» як окремих етнічних категорій.

Український етносоціолог В. Євтух одним із перших у національному дискурсі розмежував поняття автохтонного населення, аборигенів і корінного народу, наголошуючи, що корінні народи характеризуються автохтонністю, самобутньою культурою та відсутністю власної державності поза межами країни проживання. На його думку, такими рисами в Україні передусім володіють кримські татари, а також караїми й кримчаки [74]. Водночас дослідник зауважував, що питання «корінності» кримських татар певний час залишалося дискусійним через депортацію 1944 р. і вимушений розрив із територією, хоча історичне формування цього етносу в Криму є очевидним [75].

Автохтонність кримських татар, караїмів і кримчаків підтверджується також результатами історичних, археологічних та культурологічних досліджень. Зокрема, В. Крисаченко підкреслює історичну неперервність етногенезу кримських татар на території Кримського півострова, аргументуючи спадкоємність їхнього розвитку від середньовіччя до сучасності [119]. Історикиня Г. Абдулаєва аналізує формування кримськотатарської спільноти та роль Кримського ханства як політичного й цивілізаційного осередку народу [2]. Археологічні дані також засвідчують багатовікову присутність корінних спільнот у Криму, зокрема через матеріальні залишки культових об'єктів і поселень ранньої залізної доби [247]. Матеріальним свідченням тяглості кримськотатарської культурної спадщини є також пам'ятки Криму, наприклад Бахчисарая та Чуфут-Кале, що мають міжнародне визнання й включені до Попереднього списку ЮНЕСКО. Хоча окупаційна влада сьогодні свідомо знищує історичну пам'ять на півострові. Щодо караїмів і кримчаків, їхня

присутність у Криму датується в середньовічних джерелах, епіграфічних пам'ятках та релігійній архітектурі (кенаси), що підтверджує глибокі історико-культурні корені цих спільнот з Кримом вже з XIII–XV ст. [13]. Таким чином, корпус історичних, археологічних і культурологічних праць переконливо засвідчує автохтонний характер кримських татар, караїмів і кримчаків та їхній безперервний зв'язок із територією Кримського півострова.

Правова перспектива виражається в конкретних юридичних документах, які складають міжнародне право (якщо розглядати його як галузь професійних знань), а також у юрисдикціях окремих держав. На відміну від соціально-наукової перспективи, термін «корінний народ», який використовується в сучасному міжнародному праві, походить від французької колоніальної категорії, що мала на меті уникнути конотацій, пов'язаних з дискримінацією. Як зазначає П. Торнберрі, цей термін загалом використовувався як «евфемізм» для опису неєвропейців, які підпадали під колоніальні режими. У своїх спробах визначити поняття «корінне населення» правники використовували теорії соціальних наук, які були поширені на той час, де зміст конкретної правової проблеми визначав тип соціальної теорії, що мала бути використана. Таким чином, сучасний підхід до питання корінних народів у міжнародному праві базується на Конвенції МОП ООН №107 1957 р., Конвенції МОП ООН №169 1989 р. та Декларації ООН «Про права корінних народів» 2007 р. На додаток до міжнародних правових стандартів, зміст яких, як зазначає Е. Анґхі, слід розглядати як відповідь на питання порядку серед різних соціальних (культурних) утворень, норми, зосереджені на ставленні до корінних груп, були встановлені в межах юрисдикції окремих національних держав. Ці норми відрізняються від держави до держави і часом можуть суперечити міжнародним принципам ставлення до груп, що розуміються як «корінні народи».

Вагомий внесок у розвиток національної правової перспективи дослідження корінних народів здійснили українські науковці, які аналізують

становлення законодавчої моделі України та її відповідність міжнародним стандартам. Зокрема, Б. Бабін розглядає співвідношення міжнародно-правових норм і національних механізмів гарантування прав корінних народів, тоді як О. Газізова акцентує на проблемах правового захисту кримських татар в умовах окупації Криму [33]. Є. Реньов аналізує інституційні аспекти реалізації прав корінних народів [172], а Н. Беліцер досліджує українську модель визнання представницьких органів корінного народу, зокрема Меджлісу кримськотатарського народу [14].

Національна правова перспектива формується насамперед у межах конституційних норм та чинного законодавства. Базовою гарантією виступає Ст. 11 Конституції України, яка зобов'язує державу сприяти розвитку самобутності корінних народів [101], хоча переліку корінних народів не додається. Особливістю українського досвіду є зв'язок правового визнання корінних народів із наслідками окупації Криму у 2014 р. Зокрема мова йде про Постанову ВРУ щодо гарантій прав кримськотатарського народу 2014 р. [152] та Постанову ВРУ про визнання геноциду кримськотатарського народу [149] тощо. Визначальним етапом стало ухвалення ЗУ «Про корінні народи України» від 23 липня 2021 р. [164], який офіційно визнав кримських татар, караїмів і кримчаків корінними народами України. Прийняття цього закону ознаменувало ключовий етап у державному визнанні корінних народів та забезпеченні їхніх прав. По-перше, закон закріпив офіційне визначення поняття «корінний народ України» згідно з сучасними міжнародними підходами. Згідно зі Ст. 1 цього закону, корінним народом України визнається автохтонна етнічна спільнота, що сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні соціальні чи представницькі інститути, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі населення і не має власної держави за межами України. Відсутність зовнішньої державності є

саме тією визначальною ознакою, що відрізняє корінний народ від національної меншини.

У законі міститься детальний опис прав корінних народів та відповідний обсяг обов'язків держави. Зокрема, гарантується право на самовизначення в межах держави, право на внутрішню самоорганізацію, представництво в органах влади тощо. Декларуються мовні, освітні, культурні права. Закон гарантує корінним народам України право зберігати і розвивати свою культуру, традиції, звичаї та релігію. Зазначається, що на територіях компактного проживання корінних народів держава повинна забезпечувати можливість навчання рідною мовою на рівні дошкільної та шкільної освіти. Також гарантується право створювати власні мас-медіа рідною мовою. Держава зі свого боку а може підтримувати такі проєкти фінансово та/або інформаційно [164].

Наступним, принциповим для корінних народів, особливо кримських татар, є право на землю і збереження територіального зв'язку. Міжнародні стандарти особливо увагу приділяють праву корінних народів на традиційні землі та ресурси. Український закон не містить прямої норми про земельну реституцію, проте декларує, що держава визнає зв'язок корінних народів з їхньою історичною Батьківщиною. Зокрема, кримськотатарський народ має право на відновлення топонімів Криму мовою оригіналу, на повернення на свою землю після деокупації та участь у вирішенні питань землеволодіння на півострові тощо. У законі зазначено, що будь-яке виселення або примусове переміщення корінних народів із місць їхнього компактного проживання забороняється. Це особливо важливо в контексті історичної депортації кримських татар 1944 р. і сучасних загроз повторного витіснення з Криму з боку російської окупаційної влади. Закон прямо забороняє будь-які дії, спрямовані на примусову асиміляцію корінних народів або підрив їхньої етнокультурної самобутності. Держава гарантує захист корінних народів від актів насильства, геноциду, примусового позбавлення культурної чи етнічної ідентичності, а

також забороняє розпалювання етнічної ворожнечі. Окремо підкреслюється неприпустимість заперечення етнічної приналежності та самобутності корінного народу, як протиправної практики. Водночас закон закріплює право корінних народів на рівний доступ до всіх сфер суспільного життя та користування правами і свободами нарівні з іншими громадянами України. Документ також передбачає впровадження спеціальних заходів (англ. affirmative action) на підтримку корінних народів.

Важливою нормою закону є механізми залучення корінних народів до ухвалення рішень, що стосуються їх безпосередньо. Передбачено, що корінні народи можуть мати своє представництво в парламенті АР Крим, а також в органах місцевого самоврядування Криму та м. Севастополя. Крім того, держава повинна консультиватися з представницькими органами корінних народів при розробці законів, державних програм, стратегій, що стосуються прав корінних народів або інтеграції цих спільнот [164]. Ця норма імплементує принцип «вільної, попередньої та поінформованої згоди» (FPIC), закріплений в Декларації ООН, коли мова йде про заходи, які можуть вплинути на корінні народи. Поруч з цим держава зобов'язує звітувати представницькі органи про фінансування їхньої діяльності на офіційних сторінках органку, або у відповідних органах влади. Окрім цього, закон гарантує право корінних народів на міжнародну участь, наприклад, за погодженням з представницькими органами, представники корінного народу можуть включатися до складу офіційних делегацій України для роботи в міжнародних організаціях, брати участь у міжнародних конференціях і переговорах з питань, що стосуються захисту прав корінних народів. Крім того, представницькі органи корінних народів України мають право делегувати своїх представників до участі в діяльності міжнародних організацій, їхніх органів або міжнародних конференцій за умови, що правила відповідних інституцій передбачають можливість самостійної участі представників корінних народів [164].

Закон складається з невеликої кількості статей, але він побудований таким чином, щоб максимально охопити різні аспекти життя корінних народів і забезпечити їм правовий захист. Ухвалення цього закону стало лише першим кроком в розбудові сталої етнонаціональної політики в сфері забезпечення прав корінних народів України. Наступним етапом є практична реалізація його положень, тому важливо на цьому етапі проаналізувати міжнародний досвід, аби уникнути помилок. Від успішності імплементації закону значною мірою залежить довіра самих корінних спільнот до української держави, а також підтримка міжнародної спільноти в питаннях деокупації українських територій. Інакше кажучи, захист прав корінних народів став для України не лише внутрішнім питанням, а й фактором національної безпеки та державної цілісності [164].

При розгляді корінних народів у політичній перспективі, наголошується саме на самоідентифікації осіб та їх груп, які усвідомлюють та ідентифікують себе не лише «корінними», а саме тими, хто представляє інтереси корінних груп на політичних платформах, зокрема тематичних форумах ООН. Як зазначає, У. Госарт, цей підхід дозволяє тлумачити поняття корінності через призму внутрішньої самоідентифікації, відповідно до якої статус корінного народу визначається самими спільнотами на державному або регіональному чи місцевому рівнях. У межах цієї парадигми до представників корінного населення належать політики або громадські активісти корінного походження, які публічно заявляють про свою ідентичність та діють від імені відповідних організацій, інститутів внутрішнього самоврядування корінного народу, або ж були делеговані спільнотою для представлення її інтересів на національному чи міжнародному рівні [232]. Такі групи можуть формуватись у різних внутрішньополітичних і геополітичних умовах, мати неоднакове соціально-економічне становище, а отже, держави можуть визнавати або не визнавати ці групи як легітимних представників, що відповідно впливає на визнання самих

корінних народів. Частина таких лідерів отримує підтримку від урядів своїх країн, інші ж апелюють до міжнародних інституцій, використовуючи міжнародне право, як інструмент для висвітлення системної несправедливості, якої зазнали їхні народи внаслідок дій політичної влади держав, у складі яких вони перебувають. В такому випадку, рушійною силою формування та використання категорії «корінності» є прагнення досягти практичних результатів, яких очікують від її визнання, передусім створення політичних можливостей для корінних народів. Йдеться, з одного боку, про політичні умови, у яких корінні спільноти виборюють право брати участь у контролі над політикою та її творенням, а з іншого про теоретичні засади, що визначають сучасну легітимність їхнього політичного статусу.

Соціальне позиціонування корінних політичних акторів як носіїв унікального знання, що істотно відрізняється від академічного чи нормативно-правового дискурсу, ґрунтується на їхньому життєвому досвіді як автономних суб'єктів, глибоко вкорінених у власну соціокультурну реальність. Корінні політики не лише здатні продукувати знання про власні форми життя, але й самі стають об'єктом зовнішніх досліджень і правотворчих процесів. Це їхнє специфічне становище формує певний тип політичної свідомості, який знаходить вираз у колективних заявах, адресованих міжнародним організаціям та урядам тих чи інших державах. Головною метою корінних політичних акторів є формування нового бачення власної реальності, здатного ефективно служити інтересам їхніх спільнот і сприяти посиленню їхнього політичного та правового становища [232].

Вважаємо, що таке виокремлення соціально-наукової, правової та політичної перспектив дозволяє розглядати корінні народи як складний і багатовимірний феномен, що формується на перетині ідентичності, нормативно-правового визнання та практик політичного представництва. Такий підхід забезпечує комплексне теоретичне підґрунтя для дослідження політичної участі

корінних народів, оскільки враховує як внутрішні процеси самоідентифікації та мобілізації, так і зовнішні механізми взаємодії з державними та міжнародними інституціями.

Саме ця політична перспектива здебільшого є предметом нашого дослідження. Адже кримськотатарський корінний народ України є показовим прикладом її практичної реалізації, яка розкривається через політичну участь корінного народу. Кримські татари сформували власні представницькі інституції, а саме Курултай та Меджліс кримськотатарського народу, які виступають механізмами політичної мобілізації, внутрішнього самоврядування та артикуляції колективних інтересів у відносинах із державою. Особливої ваги політична перспектива набула після окупації Криму РФ, коли кримськотатарський народ опинився в умовах репресій, переслідувань та заборони Меджлісу окупаційною владою. Соціальне позиціонування кримськотатарських політичних акторів ґрунтується на історичному досвіді депортації 1944 р., репатріації та тривалої боротьби за відновлення прав на автохтонній території [13]. Зокрема, сьогодні відомими політичними акторами кримськотатарського народу можемо назвати М. Джемілева, Р. Чубарова, А. Чийгоза, Т. Ташеву, Л. Буджурову, Е. Джемпарову, С. Мамутова, Л. Зудієву, Б. Мамутова, І. Акаєва, Л. Іслямова, А. Рустємова. Такий підхід забезпечує теоретичне підґрунтя для аналізу політичної участі кримських татар, враховуючи як внутрішні процеси самоорганізації, в першу чергу через інститути Курултаю і Меджлісу, так і зовнішні механізми взаємодії з державними та міжнародними інституціями.

Таким чином, з огляду на значну різноманітність корінних народів світу, у міжнародному праві досі не сформовано універсального визначення терміну «корінний народ». Водночас міжнародна практика виробила узгоджене робоче розуміння цього поняття, яке ґрунтується на сукупності ключових характеристик. До них належать самоідентифікація та визнання спільнотою

власної корінності, історична спадковість із доколоніальними або доіндустріальними суспільствами, тривалий зв'язок із традиційними територіями та природними ресурсами, наявність самобутніх соціальних, економічних і політичних інститутів, а також невідомі становище в межах держави і відсутність власної державності. Важливими ознаками виступають також мова, культура, духовні практики та прагнення до збереження й передачі власної спадщини наступним поколінням. Саме такий комплексний підхід дозволяє міжнародним інституціям ефективно ідентифікувати корінні народи та забезпечувати захист їхніх прав навіть за відсутності єдиної дефініції [240]. У цьому контексті поняття «корінного народу» в сучасному науковому дискурсі постає як складна міждисциплінарна категорія, що розкривається крізь соціокультурну, правову та політичну перспективи. Українська наука, спираючись на міжнародні стандарти, поступово відійшла від ототожнення корінних народів із етнонаціональними меншинами. Водночас варто розуміти, що ефективна державна політика щодо корінних народів потребує не лише формального визнання їхнього правового статусу, але й практичної імплементації національного законодавства, із врахуванням міжнародних норм. Тому для України важливим є вивчення міжнародного досвіду забезпечення механізмів представництва, розвитку та захисту корінної самобутності, з яких випливають і можливості політичної участі корінних народів.

2.2. Міжнародний досвід забезпечення інституційних механізмів політичної участі корінних народів світу

Вивчення міжнародного досвіду щодо інституційного забезпечення політичної участі корінних народів є важливим кроком у формуванні ефективної етнонаціональної політики в Україні. Світова практика пропонує різноманітні моделі залучення корінних народів до прийняття рішень, включаючи механізми

парламентського представництва, участь у місцевому самоврядуванні, створення консультативних та автономних органів, які забезпечують вплив корінних народів на політичні процеси. Аналіз міжнародного досвіду з урахуванням культурної самобутності, історичного досвіду та правового статусу корінних народів, становить особливу наукову цінність для української політичної науки. Він дозволяє адаптувати найкращі міжнародні практики до українських умов, зокрема в контексті реалізації прав кримськотатарського корінного народу.

У 1994 р. Генеральною Асамблеєю ООН було започатковано відзначення Міжнародного дня корінних народів щорічно 9 серпня, з метою проявити солідарність з корінними народами. Проте, корінні народи майже втричі частіше живуть в умовах крайньої бідності, ніж титульні нації чи інші етнонаціональні спільноти. Мови корінних народів є складними та розгалуженими та відіграють одну з найважливіших ролей у формуванні ідентичності корінних народів, збереженні їхньої культури та світогляду, а також у вираженні самовизначення. Щонайменше 40% із 7000 мов світу знаходяться під загрозою зникнення. За оцінками, кожні два тижні зникає одна корінна мова. У зв'язку з цим ООН оголосила Десятиліття корінних мов на 2022-2032 рр., акцентуючи на необхідності збереження мовної спадщини як чинника культурної стійкості [272].

Право на землю є фундаментальним для корінних народів, проте в багатьох випадках вони залишаються позбавленими юридичного контролю над автохтонними територіями. Незважаючи на це, численні приклади, як от від Ірокезів або народів Гауденосауні (англ. Haudenosaunee – «люди довгого будинку», група корінних народів Північної Америки, що складалася з шестиспоріднених племен: могоавки, онейда, оондага, кайюга сенека та тускарора) [235] у Північній Америці до Національного агентства корінних австралійців [257], демонструють ефективність самоврядних моделей у сфері збереження довкілля, управління ресурсами та сталого розвитку. Корінні народи

також є ключовими учасниками глобальної стратегії сталого розвитку ООН до 2030 р., зокрема у сферах екології, боротьби з бідністю, забезпечення рівності та миру. ГА ООН закликає держави не лише визнавати, але й реалізовувати права корінних народів на всіх етапах втілення Цілей сталого розвитку [203].

Ухвалена в 2007 р. Декларація ООН «Про права корінних народів» стала визначним кроком до офіційного міжнародного визнання їхніх прав. Хоча окремі держави, особливо в Європі, Північній Америці та Латинській Америці, почали вживати кроків у напрямі визнання прав і потреб корінних спільнот, цей процес вимагає подальшого системного розвитку. Успіх глобальних ініціатив залежить від підтримки не лише урядів, але й міжнародної громадськості, наукової спільноти та самих корінних народів [216].

Міжнародна робоча група з питань корінних народів (IWGIA) [243] уже 39 років поспіль систематично видає щорічну доповідь «Світ корінних народів» (англ. «The Indigenous World»), яка готується у співпраці з представниками корінних народів та фахівцями з різних регіонів світу. В цьому розділі ми будемо аналізувати видання 2025 р., що охоплює ключові події, що мали місце у 2024 р., та акцентує увагу на становищі молоді серед корінних спільнот. Загалом публікація містить 75 звітів національного, регіонального й міжнародного рівнів, які надають актуальний огляд стану дотримання прав корінних народів у глобальному вимірі [272].

У зв'язку зі стрімким розвитком досліджень, в тому числі політичної участі корінних народів світу, в науковій літературі все частіше зустрічається термін «індигенна демократія» (англ. *indigenous democracy*). Як зазначають українські дослідниці Т. Краснопольська та І. Милосердна, лише «культурно-складним» суспільствам характерна індигенна демократія, адже таким суспільствам притаманне етнічне та культурне протиставлення локальних громад відповідно до домінуючого культурного простору тієї чи іншої держави. Також наголошується, що цей тип демократії є характерним для локального рівня та

покликаний враховувати етнічні й культурні фактори таких спільнот, як корінні народи [109]. Так як ця демократія виходить із громадянського суспільства, то вона передбачає повну політизацію корінного народу, з метою захисту прав, характерним корінним народам (наприклад, вже згадане право на землю). Як зазначають Г. Гантінгтон і Ш. Фокс визнання цих особливих колективних прав корінних народів отримало наукову назву «індигенна перспектива» (англ. *indigenous perspectives*), що охоплює комплексне бачення правового, політичного та культурного захисту автохтонних спільнот. У свою чергу, Р. Ніцен підкреслює, що підтримка індигенного руху міжнародною спільнотою стала важливим інструментом протистояння політиці асиміляції корінних народів. Він акцентує, що індигеннізм відрізняється від етнічного націоналізму, тим, що базується на концепції самовизначення в межах держави, на території якої проживає корінний народ, а не поза нею. Варто розуміти, що боротьба корінного народу за власні права реалізуються за рахунок різних форм. З одного боку, виникають етноцентристські організації, які можуть вдаватися до радикальних гасел та дій, апелюючи до необхідності негайного відновлення соціальної справедливості. З іншого боку, зростає участь корінних народів у ширших коаліціях, спрямованих на боротьбу з расизмом і дискримінацією та на досягнення рівноправного партнерства у багатонаціональних державах. У результаті, посилення політичної самосвідомості корінних народів дедалі більше впливає на політичну стабільність, демократичний розвиток і соціальну інтеграцію в середині держав [109]. У цьому підході індигенна демократія постає як модель, що поєднує універсальні принципи демократичного устрою з урахуванням специфічного статусу корінних народів, їхніх історичних прав та інституцій самоврядування. Відтак політична участь корінних народів розглядається не лише як елемент захисту їхніх прав, а як важливий компонент сучасних демократичних трансформацій, спрямованих на забезпечення рівності та справедливості в багатонаціональних державах.

У цьому розділі здійснено спробу комплексного аналізу світових моделей та прикладів індигенної демократії у сучасних державах. Особливу увагу буде приділено кейсам, які мають спільні риси з українським досвідом утвердження прав корінних народів та їх подальшої інтеграції в суспільно-політичний простір України. Отож, одним із найяскравіших прикладів практичного втілення індигенної перспективи є кейс корінного народу саамі (стара назва – лапландці), котрі проживають на територіях сучасної Фінляндії, Швеції, Норвегії, росії та частково Гренландії. Саамі є єдиним визнаним корінним народом, що проживає на території ЄС. Землю проживання саамі називають Сапмі (Лапландія). Загальна чисельність саамів становить приблизно 100 тис. осіб, за останніми даними, з яких близько 40 тис. саамів проживають у Норвегії, 15-25 тис. осіб у Швеції та біля 10 тис. осіб у Фінляндії, а також 2 тис. на території росії. Саами стали першим корінним народом у світі, котрий офіційно досяг визнаних законом виборних представницьких органів в рамках прав культурної автономії. Саамські парламенти (саам. *Samediggi*) функціонують у Фінляндії з 1995 р. (є правонаступником Саамської делегації, яка функціонувала з 1973 р.) [229], у Норвегії з 1989 р. [258] та Швеції з 1993 р. [263]. Ці парламенти мають повноваження розглядати будь-які питання, що стосуються інтересів корінного народу, а також їхні рекомендації та пропозиції мають обов'язково розглядатись парламентом та урядом відповідної країни.

Наприклад, Саамський парламент Норвегії є виборним представницьким органом корінного саамського народу, що функціонує на засадах пропорційного представництва з відкритими списками. Він складається з 39 депутатів, які обираються кожні 4 роки прямим голосуванням у 7 виборчих округах, що охоплюють усю територію країни, на відміну від Фінляндії. Право голосу мають зареєстровані саами, які або ідентифікують себе як саами, або використовують саамську мову. Наразі президенткою парламенту є Сільє Каріне Муотка, представниця Норвезької асоціації саамів. Внутрішня структура парламенту

передбачає Раду керуючих (коаліцію), до складу якої входить 20 депутатів від Норвезької асоціації саамів (16 осіб), а також Центристської партії (3 особи) і Списку переселених саамів Авйоварі (1 особа). Опозиція налічує 19 депутатів, представлених партіями Нордкалоттфолкет (9 осіб), Лейбористською партією (6 осіб), Саамською народною партією (3 особи) та Партією прогресу (1 особа). Рішення та рекомендації парламенту мають обов'язковий для розгляду характер у національному парламенті та уряді Норвегії, що свідчить про високий рівень інституціалізації саамського самоврядування в державі [258].

У Швеції Саамський парламент складається з 31 депутата, яких обирають шляхом загального голосування раз на 4 роки. Наразі парламент очолює Самі Маріанна Грейк, яка офіційно призначається урядом Швеції за поданням президії парламенту. Право участі у виборах мають особи, які ідентифікують себе як саами за культурною або етнічною ознакою, а також ті, хто володіє саамською мовою або має пряме мовне походження через батьків чи дідусів/бабусь. Особливістю шведської моделі є те, що Саамський парламент поєднує функції виборного представницького органу та урядової установи. Відповідно до Закону про Саамський парламент, цей орган здійснює моніторинг інтересів саамів у процесах просторового планування, розвитку сільських територій та землекористування. Важливим напрямом його діяльності є підтримка та розвиток саамської мови, зокрема через роботу мовних центрів і стандартизацію топонімів. До компетенцій парламенту також належить розподіл державних грантів і фінансування культурних ініціатив, підтримка саамських організацій, а також міжнародна діяльність, спрямована на посилення захисту прав саамського народу та розвиток співпраці з іншими корінними народами [263].

Окрему увагу парламент приділяє питанням оленярства, як традиційної економічної основи саамської спільноти, а також оцінює державну політику щодо корінних народів та національних меншин тощо. Серед питань, над якими

працює цей орган, визначальними є землекористування, міське планування, охорона довкілля та кліматична політика, збереження біорізноманіття, розвиток традиційних знань, культурна спадщина, репатріація культурних цінностей, мовні консультації та забезпечення прав людини. У діяльності парламенту також інтегрується принцип гендерної рівності, що передбачає врахування потреб жінок і чоловіків у процесі ухвалення рішень. Вищим органом Саамського парламенту є пленум, який складається з 31 виборного члена. Пленум формує президію та низку спеціалізованих комітетів, зокрема з питань культури, мови, оленярства, охорони здоров'я, молодіжної політики та соціального розвитку та ін. Виконавчим органом виступає рада парламенту, яка відповідає за загальне управління діяльністю, тоді як щоденну адміністративну роботу забезпечує керівник апарату. Голова парламенту (спікер) є посадовою особою, яка офіційно призначається урядом, що підкреслює подвійний – представницько-адміністративний характер цього інституту [263].

Саамський парламент Фінляндії складається з 21 депутата та 4 заступників, яких обирають кожні чотири роки шляхом поштового голосування. Виборча система передбачає територіальний принцип представництва – 4 муніципалітети саамського регіону проживання, а саме Енонтекіо, Утсйокі, Інарі та Соданкюля, обирають по три члени та одного заступника, тоді як решта 9 депутатів визначаються за кількістю отриманих голосів незалежно від місця проживання кандидатів, у тому числі й поза межами саамської території. Інституційно парламент функціонує під адміністративним управлінням Міністерства юстиції Фінляндії, однак є незалежним від органів державної виконавчої влади. Його діяльність фінансується з державного бюджету. Наприклад, у 2023 р. на загальне забезпечення роботи Саамського парламенту було передбачено 2 539 000 євро. Через цей орган також спрямовується фінансування на розвиток дошкільної освіти саамськими мовами, підтримку соціальних і медичних послуг, культурних програм, діяльності саамських

організацій та виробництво навчальних матеріалів. Окрім національних ресурсів, парламент реалізує окремі проєкти за підтримки урядових програм та фондів ЄС. Важливим кроком у розвитку саамського самоврядування стали поправки 2025 р., які розв'язали тривалу проблему виборчих прав, розширивши можливість участі у виборах для осіб, чия рідна мова належить до саамських мов, або які мають саамське походження через батьків чи дідусів і бабусь [229].

Головним завданням Саамського парламенту є здійснення конституційно гарантованого культурного самоврядування у сферах мови та культури, а також забезпечення збереження й розвитку ідентичності корінного народу саамів. Культурна автономія поширюється на офіційно визначений Саамський регіон, закріплений Законом про Саамський парламент, який охоплює муніципалітети Енонтекіо, Інарі, Утсйокі та оленярський район Вуотсо в межах муніципалітету Соданкюля [229].

Закон про Саамський парламент у Фінляндії від 1995 р. також містить юридично закріплене визначення того, хто може вважатися саамом і належати до корінного народу. Відповідно до закону, поняття «саам» поєднує два взаємопов'язані елементи: суб'єктивний, тобто самоідентифікацію особи, та об'єктивний - юридичні критерії, які слугують підставою для групового визнання з боку Саамського парламенту. У подальших змінах до законодавства це визначення було розширено шляхом включення додаткових об'єктивних умов, що відображає еволюцію підходів до правового регулювання корінності у фінській державі. Згідно з чинним законодавством Фінляндії, особа може бути офіційно визнана саамом за умови, що вона ідентифікує себе як представника саамського народу та водночас відповідає принаймні одному з установлених правових критеріїв. До таких критеріїв належить, зокрема, факт володіння саамською мовою як рідною самою особою або її найближчими родичами, наявність походження від осіб, зареєстрованих у державних реєстрах як гірські, лісові чи рибальські саами, а також виборчий зв'язок із представницькими

інституціями, якщо один із батьків був або міг бути внесений до списків виборців Саамської делегації чи Саамського парламенту [229]. Таким чином, фінська модель офіційного визнання саамського статусу базується на поєднанні особистої самоідентифікації та відповідності об'єктивним юридичним критеріям, що підтверджують мовну, родову або інституційну приналежність до корінного народу. Такий підхід забезпечує баланс між індивідуальним правом на самовизначення та необхідністю правової визначеності у сфері реалізації колективних прав саамів.

Перший об'єктивний критерій у законодавчому визначенні саамів базується на мовному чиннику та передбачає, що хоча б один із батьків або дідусів/бабусь особи мав саамську мову як рідну. Водночас цей підхід критикується через обмеженість, адже він не враховує втрату мови попередніми поколіннями внаслідок тривалих асиміляційних політик. Другий критерій стосується походження і охоплює осіб, які є нащадками тих, хто був зареєстрований у державних реєстрах як гірські, лісові або рибальські саами. Однак закон не встановлює чітких часових меж такого зв'язку, що створює можливість надто широкого і подекуди спірного тлумачення саамської ідентичності. Третій критерій пов'язаний із виборчим правом і передбачає визнання саамом у разі, якщо один із батьків був або міг бути внесений до реєстру виборців Саамського парламенту. Важливо, що закон формулює ці критерії через «або», тобто для офіційного визнання статусу саама достатньо відповідати одному з них за умови самоідентифікації. Це породжує дискусії щодо балансу між культурною приналежністю та юридичним статусом. Зокрема, Т. Минтті зазначає, що чинна модель більше спирається на мовну спадщину в родоводі, ніж на фактичне знання мови. Він запропонував оновити мовний критерій таким чином, щоб він спирався на фактичне знання саамської мови. Такий підхід, на його думку, краще відображав би реальний культурний зв'язок з народом саамі [265].

Варто зазначити, що саамські парламенти об'єднались в Саамську парламентську раду (SPC) [264], яка виступає міжнародним органом міжпарламентської співпраці саамів у Північній Європі. SPC була заснована 2 березня 2000 р. Саамський парламент Швеції приєднався до ради у квітні 2002 р. Перша спільна конференція саамських парламентарів була організована в Йоккмоку 24 лютого 2005 р. У конференції взяли участь представники саамських парламентів Норвегії, Швеції та Фінляндії, а також представники російських саамів. Конференція стала історичною подією. Вона схвалила декларацію Йоккмоку, згідно з якою наголошується на самовизначенні саамів та роботі над досягненням північного саамського договору. У Йоккмоку було вирішено, що спільна конференція саамських парламентарів повинна проводитися кожні три роки. Зокрема, шоста конференція SPC відбулася 19 травня 2022 р. в м. Інарі (Фінляндія), що підтверджує сталість і розвиток цього формату міжнародного представництва саамського народу, хоча в організації визнають, що повномасштабне вторгнення рф вплинуло і на їхню діяльність, зокрема через посилення авторитарної політики рф та ускладнення взаємодії з представниками саамів, які проживають на території росії [264].

Підсумувавши досвід саамів, можна підмітити, що форми політичної участі саамського народу у Норвегії, Швеції та Фінляндії мають спільну інституційну основу у вигляді саамських парламентів, однак відрізняються за рівнем повноважень, ступенем інтеграції в державну систему та механізмами впливу на ухвалення рішень. До прикладу, у Норвегії Саамський парламент характеризується найвищим рівнем інституціоналізації, оскільки його рішення мають обов'язковий для розгляду характер у взаємодії з урядом і національним парламентом, що забезпечує реальні механізми консультацій та впливу на державну політику. Своєю чергою, у Швеції Саамський парламент поєднує функції виборного представницького органу та державної адміністративної установи, що з одного боку розширює його компетенції у сфері культури й

мовної політики, але з іншого обмежує автономність через підпорядкованість урядовим структурам. У Фінляндії модель участі зосереджена переважно на культурному самоврядуванні та юридично визначених критеріях членства, а парламент діє під адміністративним управлінням Міністерства юстиції, зберігаючи формальну незалежність, однак маючи більш вузький політичний вплив порівняно з норвезькою моделлю.

Цікавим у контексті аналізу досвіду різних моделей індигенної демократії є також аналіз статусу корінних народів США, які належать до автохтонного населення Американського континенту та проживали на його території ще у доколумбійську епоху. У сучасній американській практиці корінні народи позначаються терміном *Native Americans* (корінні американці), а також відомі як *American Indians* або *Indigenous Peoples*, і проживають переважно на території 48 нижніх штатів та Аляски. Згідно з американським законодавством, до цієї категорії можуть належати особи, походження яких пов'язане з будь-яким корінним народом Північної або Південної Америки. Бюро перепису населення США використовує офіційну категорію «*American Indians and Alaska Natives*», визначаючи її як осіб, чиє походження бере початок від корінних народів Америки та які зберігають племінну приналежність або зв'язок із відповідною спільнотою. Водночас термін «корінні американці» у ширшому розумінні може охоплювати й інші групи, зокрема корінних гавайців, яких перепис враховує окремо. За сучасними оцінками, чисельність корінного населення США становить від 3,3 до 8,8 млн. осіб, причому близько 20 % проживають у спеціальних резерваціях або поселеннях корінних жителів Аляски. Найбільша кількість представників корінних народів зафіксована у штаті Каліфорнія, тоді як найбільша міська концентрація спостерігається у Нью-Йорку. Відповідно до даних перепису населення США 2020 р., загальна чисельність населення країни становила 331,4 мільйона осіб. З них 3,7 мільйона (1,1 %) зазначили виключно індіанське або аляскинське корінне походження, а ще 5,9 мільйона осіб (1,8 %)

вказали таке походження у поєднанні з однією або кількома іншими расовими категоріями [271].

Незважаючи на те, що основна увага у статистичних дослідженнях зосереджена на корінних народах континентальної частини США, Бюро перепису населення США класифікує як «корінних жителів Америки» ширший спектр етнічних груп. До цієї категорії входять, зокрема, народи Мезоамерики (наприклад, майя), а також корінні народи Канади та Південної Америки. За даними перепису 2022 р., 634 503 особи у США ідентифікували себе з центральноамериканськими корінними групами, 875 183 з корінними народами Мексики, а ще 47 518 осіб – із канадськими першими націями. Серед офіційно визнаних племен США найчисельнішими за показниками самоідентифікації є народи черокі (1 449 888 осіб), навахо (434 910), чокто (295 373), чорноногі (288 255), сіу (220 739) та апачі (191 823). Окрему категорію становлять корінні жителі Аляски – у 2022 р. їх кількість становила 205 954 особи. Корінні гавайці або канак маолі (гав. *Kānaka Maoli*) у статистичному обліку США класифікуються окремо від корінних народів материкової частини та належать до категорії «жителів тихоокеанських островів». За оцінками перепису населення 2022 р., 714 847 американців вказали на наявність гавайського корінного походження. Поняття «корінний гаваець» було юридично визначене у 1921 р. рішенням Конгресу США, відповідно до якого до корінним гавайцем вважається особа з принаймні 50% гавайської крові. Такий критерій, заснований на принципі *jus sanguinis*, викликає критику науковців як форма біополітичного контролю, що обмежує права на самовизначення та суверенітет спільноти. З огляду на зростання рівня змішаних шлюбів та асиміляцію, сьогодні практично відсутні особи із виключно гавайським походженням, а після 2000 року не було зафіксовано жодного випадку народження дитини з 100% гавайським генеалогічним походженням [282].

У січні 2024 р. Сполучені Штати визнали 574 корінні народи, як племена американських індіанців або корінних жителів Аляски, і більшість з них мають визнані корінні території. Федерально визнані корінні народи є за своєю суттю суверенними народами, але їх суверенітет юридично обмежений тим, що вони односторонньо підпорядковуються федеральному уряду. За даними Бюро індіанських справ, ці племена, які мають формалізовані відносини з урядом, також мають «непорушні права самоврядування» (tribal sovereignty) (US Department of the Interior, 2023). Федеральне право гарантує цим племенам фінансування та послуги (освіта, охорона здоров'я тощо) і визнає їхнє право на самостійне врядування. Натомість повноваження штатів на їхніх землях суворо обмежені, за винятком випадків, чітко передбачених законом [272].

Офіційно визнані племена корінних народів Сполучених Штатів Америки визнаються федеральним урядом як суверенні урядові утворення, що мають обмежену, але юридично гарантовану автономію. Згідно з визначенням Управління з контролю за грошовими установами США (Office of the Comptroller of the Currency), федерально визнані племена мають статус «внутрішньозалежних народів», які здійснюють суверенні повноваження на своїх територіях та щодо своїх членів. У практичному вимірі це означає, що більшість племінних урядів функціонують на підставі власних конституцій та обраних рад правителів (tribal councils). Вони мають повноваження встановлювати внутрішньоплемінне законодавство, визначати умови членства, організувати правоохоронні органи та суди, збирати податки, а також ліцензувати комерційну діяльність на племінних землях. Така модель внутрішнього самоврядування забезпечує правову та адміністративну автономію у межах племінних територій. Юриспруденція Верховного суду США неодноразово підтверджувала право племен на самовизначення у внутрішніх справах. Зокрема, в рішенні *United States v. Wheeler* 1978 р. суд визнав, що «племена зберігають усі невідібрані повноваження самоуправління, включаючи

право встановлювати форму свого уряду, визначати членство, підтримувати правопорядок, здійснювати судочинство, оподатковувати та регулювати господарську діяльність на своїй території» [278]. Однак повноваження племен мають обмеження, обумовлені «всеохопною» владою Конгресу США, який, згідно з доктриною довірчої відповідальності (*trust responsibility*), зберігає остаточну компетенцію в питаннях, що стосуються цих корінних народів. Ця відповідальність передбачає юридичні й політичні зобов'язання федерального уряду щодо захисту прав, земель і добробуту корінних народів тощо. Таким чином, племінне самоврядування у США є формою делегованого суверенітету, що визнається та підтримується у межах складної системи федерально-племінних взаємин. Ця модель поєднує елементи автономії з правовим підпорядкуванням Конгресу та федеральним структурам управління.

Корінні американці обираються до федеральних і місцевих органів влади, хоча, як показує аналіз, це відбувається не без труднощів, через розташування дільниць, проблемами із списками виборців тощо. Наприклад, у 2021 р. представниця племені Лагуна-Пуебло Д. Хааланд стала першою в історії корінною американкою на посаді міністра внутрішніх справ США. Крім того, у Конгресі США обираються депутати з числа корінних народів, які організують тематичні міжпартійні групи й об'єднання, як то *Native American Caucus*, хоча окремих гарантій представництва племен у палатах Конгресу немає. Одним із основних каналів впливу племен на федеральну політику є механізми консультацій та координації. Зокрема, за розпорядженням президента Обами у 2013 р. створено Раду з питань корінних американців при Білому Домі (англ. *White House Council on Native American Affairs*) [282], що координує міжвідомчу роботу з підтримки корінних народів. Ці інституційні механізми взаємодії базуються на доктрині «уряд-до-уряду» (*government-to-government*), що визнає юридичний статус корінних народів, як суверенних утворень у межах федеративної системи США. Така практика консультацій покликана забезпечити

участь племен у прийнятті рішень щодо політик, які стосуються їхніх прав та природних ресурсів. Проте, фактична реалізація права на участь часто залежить від політичної волі виконавчої влади держави та фінансової спроможності племінних урядів брати участь у таких консультаціях [282].

Водночас, незважаючи на формальне визнання та інституційну присутність, участь корінних народів у політичному житті США не обмежується офіційними племінними структурами. Особливу роль відіграє молодь, яка дедалі активніше долучається до глобального політичного діалогу. Однією з ключових ініціатив, спрямованих на розширення політичної участі молодих представників індігенних громад, стала Коаліція молодіжних лідерів корінних народів (IYLC) [283]. IYLC – це проєкт, ініційований Державним департаментом США у співпраці зі Спеціальним представником з питань расової рівності та справедливості, Білим домом та Департаментом внутрішніх справ США. Коаліція створена з метою посилення голосу молоді корінних народів у глобальному громадянському та політичному дискурсі. Ініціатива забезпечує платформу для міжнародних дискусій, спільних проєктів та обміну досвідом з партнерами США. Офіційне створення IYLC відбулося у 2023 р. в межах стратегії адміністрації президента Дж. Байдена щодо забезпечення расової рівності та інклюзивності. Перший щорічний форум IYLC пройшов 6-9 листопада 2023 р. у Вашингтоні. До участі були запрошені шість молодіжних лідерів корінних народів з країн Західної півкулі, зокрема Мексики, Колумбії, Бразилії, Канади, Гватемали та Гондурасу. Форум проходив у рамках Третього щорічного Форуму молоді племен Білого дому, організованого Центром корінної молоді (CNAU) за підтримки Білого дому та низки інших державних агентств. Ініціатива IYLC презентувала молодим лідерам можливість брати участь у панельних дискусіях, обмінюватися думками з провідними представниками індіанських громад США та формувати нову генерацію глобальних лідерів, що виступають від імені своїх народів. Через регулярні зустрічі, залучення до

національних форумів та політичних процесів, коаліція сприяє інституціоналізації молодіжної участі в урядових процесах та формуванні політик, чутливих до потреб і прав корінних народів [283, 284].

Зі зміною влади на оновлену адміністрацію Д. Трампа багато політик, протоколів та співпраці між племенами та федеральними агентствами зараз ставляться під сумнів. Такі консультації часто ігнорувалися під час першої адміністрації Д. Трампа (2017-2021 рр.). Новий міністр внутрішніх справ Д. Бургум був губернатором Північної Дакоти і, загалом, має добрі стосунки з племенами, хоча й зосереджується на скасуванні обмежень на видобуток викопного палива. Новим міністром внутрішньої безпеки стала К. Ноем, губернатор Південної Дакоти. У травні всі племінні уряди штату заборонили їй в'їжджати на їхні території. Вона стверджувала, що племінні уряди отримують прибуток від мексиканських наркокартелів [272]. Отже досвід США демонструє одну з найрозвиненіших моделей індигенної демократії, у межах якої корінні народи визнаються, як окремі суверенні політичні спільноти з правом на самоврядування, племінні уряди та участь у консультаційних механізмах «уряд-до-уряду». Водночас ця система залишається складною і суперечливою, оскільки автономія племен обмежена з боку федеральної влади. Саме тому доцільним є звернення до канадського досвіду, який часто розглядається як одна з найбільш інституціоналізованих моделей взаємодії держави з корінними народами у межах індигенної демократії.

У Канаді, де проживає значна кількість автохтонного населення, терміни «аборигени», корінні народи або «перші нації» охоплюють три основні групи: індіанців («перші нації»), інуїтів та метисів. За даними 2010 р., понад 1 млн осіб (близько 4% населення країни) ідентифікували себе як представники корінних народів, серед яких 53% становили зареєстровані індіанці, 30% метиси, 11% індіанці без статусу, а 4% інуїти. Відповідно до перепису населення 2021 р., чисельність корінного населення зросла до понад 1,8 млн осіб, що становить

приблизно 5% населення держави. Сьогодні в Канаді налічується понад 600 зареєстрованих корінних спільнот, у межах яких зберігається значне мовне розмаїття, з яких понад 60 корінних мов досі використовуються у повсякденному житті. Інуїтське населення поділяється на вісім етнокультурних груп із п'ятьма основними діалектами, тоді як інші мови належать до численних індіанських народів, серед яких найбільшою мовно-спорідненою групою є алгонкінська (крі, оджибве, оттава, дене, потаватомі, мікмак), а другою – ірокезька, що представлена переважно мовою могаук, якою сьогодні володіє близько 3000 осіб [104].

Конституційне закріплення статусу корінних народів Канади відбулося у 1982 р., коли Ст. 35 Конституції офіційно визнала три зазначені групи – індіанців, інуїтів і метисів. Водночас лише індіанці мають чітко визначений юридичний статус, закріплений у Законі про індіанців (англ. Indian Act). Згідно з цим актом, статус індіанця надає доступ до низки державних гарантій, зокрема соціального захисту, безкоштовної освіти, житлових програм у резерваціях, а також податкових пільг. З 1952 р. в Канаді функціонує офіційний Реєстр індіанців, до якого внесено майже 500 000 осіб зі статусом. Сучасні критерії визначення індіанського статусу були законодавчо встановлені у 1985 р. Відповідно до змін у Законі про індіанців, особа визнається індіанцем, якщо вона мала право на реєстрацію до набрання чинності реформою 1985 р., втратила статус унаслідок дискримінаційних норм (зокрема через шлюб з особою без статусу), була позбавлена реєстрації через юридичні спори щодо походження, або є нащадком осіб, які підпадають під визначені законом критерії. Особи, які культурно чи етнічно ідентифікують себе як індіанці, але не відповідають формальним вимогам реєстрації, класифікуються як «індіанці без статусу» [18]. Це означає, що попри самоідентифікацію та зв'язок із корінною спільнотою, вони не мають доступу до прав і пільг, гарантованих зареєстрованим індіанцям,

що демонструє диспропорцію між етнокультурною приналежністю та юридичним визнанням у канадській моделі [18].

Згідно з частиною II Конституційного закону Канади 1982 р., стаття 35 закріплює правове визнання та підтвердження існуючих аборигенних і договірних прав корінних народів Канади. У п. 35(3) уточнюється, що договірні права охоплюють як чинні права, засновані на угодах щодо врегулювання земельних претензій, так і ті, що можуть бути набуті внаслідок майбутніх домовленостей. Водночас закон підкреслює принцип гендерної рівності, встановлюючи, що всі права корінних народів, передбачені частиною II, гарантуються однаковою мірою як чоловікам, так і жінкам. Окреме значення має Ст. 35.1, яка зобов'язує федеральний уряд та уряди провінцій скликати конституційну конференцію у разі розгляду змін, що стосуються прав корінних народів. Така конференція повинна включати представників федеральної влади, провінцій, а також уповноважених представників самих корінних народів, що забезпечує їхню участь у процесі ухвалення рішень щодо власного правового статусу. Федеральні урядові відомства, відповідальні за справи корінних народів, – це Відділ відносин між короною та корінними народами, Відділ північних справ та Відділ послуг корінним народам. Таким чином, Конституційний акт 1982 р. не лише підтверджує існування прав корінних народів, а й визначає механізми їхнього захисту та залучення корінних спільнот до формування державної політики на рівні федерації й провінцій [223].

На сучасному етапі корінне населення Канади розселено по всій території країни, зберігаючи свою культурну, мовну та політичну самобутність. Представники корінних народів реалізували право на самоврядування у межах власних автохтонних територій, отримуючи від держави певний обсяг правових гарантій та інституційної підтримки. Одним із важливих прецедентів стало створення у 1999 р. федеральної території Нунавут, назва якої з мови інуїтів перекладається як «Наша земля». Цей адміністративно-територіальний утвір,

заснований задля забезпечення самоуправління інуїтських спільнот, охоплює приблизно чверть площі Канади [260]. Окрім Нунавуту, інуїти також проживають у регіонах, об'єднаних під назвою Інуїт Нунангат, що включають Північно-Західні території, Юкон, Квебек і півострів Лабрадор. Багато корінних народів підписали договори з Коронаю. Ці угоди дозволили використовувати землі корінних народів в обмін на щорічні виплати та/або інші пільги. Договори становлять конституційну та моральну основу союзу між корінними народами та Канадою [260].

Аотеароа – назва Нової Зеландії мовою корінного народу маорі (маор. «*māori*»), що перекладається «нормальні», «звичайні» або «природні»), який офіційно визнаний корінним народом цієї держави [251]. Перші британські іммігранти прибули на землі маорі наприкінці XVIII ст., а в XIX ст. Велика Британія колонізувала Аотеароа, перетворивши її на колонію. У 1840 р. між представниками маорі та британською короною було укладено Договір Вайтангі, за яким вожді маорі погодилися надати британцям право управління територією. У відповідь маорі отримали статус британських громадян з відповідними правами, а також гарантії збереження традиційних племінних земель і культури. Станом на перепис 2006 р. населення Аотеароа становило приблизно 4,25 млн. осіб, з яких маорійців 565 329 осіб (майже 15 % населення), тоді як 643 977 особи вказали на маорійське походження. У сучасному науковому дискурсі активно обговорюється питання офіційного визначення поняття «маорі». Історично воно ґрунтувалося на родоводі (*whakapapa*) та критеріях «кровної» приналежності, однак з 1974 р. маорі вважається будь-яка особа, яка має хоча б одного предка-маорі. Н. Коутс критикує таке визначення як сформоване без належної участі корінного народу та пропонує поєднувати родовід із самоідентифікацією, розглядаючи маорі як особу, що має маорійське походження і водночас визнає себе представником цієї спільноти [265].

На початковому етапі розвитку парламентської системи Нової Зеландії більшість маорі фактично були позбавлені виборчих прав через майнові вимоги. З метою гарантування політичного представництва корінного населення у 1867 р. було ухвалено Закон про представництво маорі, який запровадив чотири спеціальні виборчі округи (маорійські місця) у Палаті представників. Перші депутати-маорі були обрані вже у 1868 р., а у 1876 р. цей механізм став постійним. Закон також надав право голосу всім маорійським чоловікам віком від 21 року, що сприяло інтеграції маорі в загальнонаціональний політичний процес.

Сучасна виборча система Нової Зеландії – змішана пропорційна модель, що поєднує одномандатні округи та партійні списки, зберігаючи водночас мережу спеціальних маорійських округів. Наразі існує сім таких округів із загального складу парламенту (всього 120 місць). Маорі мають право обирати, чи реєструватися у маорійському виборчому реєстрі, чи у загальному [284]. Запровадження ММР у 1996 р. суттєво посилило парламентське представництво маорі: кількість депутатів корінного походження зросла з 8 у 1993 р. до 17 у 1996 р., а у 2020 р. перевищила 25 осіб. Важливим елементом політичної мобілізації маорі стало створення у 2004 р. Партії маорі (маор. *Te Pāti Māori*), заснованої Т. Турія після її виходу з Лейбористської партії на знак протесту проти Закон про берегову смугу та морське дно 2004 р., який розцінювався як обмеження прав маорі. Партія стала інструментом захисту корінних прав, підтримки маорійської мови та культурного розвитку, а також сприяла реалізації соціальних програм. Таким чином, вона закріпила роль маорі як активного політичного суб'єкта в державному управлінні. У сучасній Новій Зеландії тривають дискусії щодо майбутнього маорійських місць. Частина політичних сил закликає до їх скасування, апелюючи до принципу формальної рівності, тоді як маорійські лідери наголошують на їхній ролі як гарантії автономного голосу корінного народу в парламенті [273]. Новозеландська модель часто розглядається

міжнародною спільнотою, як приклад імплементації стандартів ООН щодо політичної участі корінних народів.

Після розгляду новозеландської моделі політичного представництва маорі, доцільно звернутися до досвіду Австралії. Корінне населення цієї держави представлене аборигенними народами Австралії та корінними мешканцями островів Торресової протоки. Також поширеними є терміни «аборигени островів Торресова протоку», «перші народи Австралії», «корінні австралійці». За даними перепису 2021 р. чисельність корінних австралійців становила 983 700 осіб (3,8 % населення), з яких 92 % ідентифікували себе як аборигени, 4 % – як остров'яни Торресової протоки, а ще 4 % – як представники обох груп [219]. До приходу європейців на території Австралії існувало близько 250 корінних мов, однак унаслідок колоніальної політики та асиміляційного тиску їх використання різко скоротилося. За даними опитування 2018-2019 рр. Австралійського інституту досліджень аборигенів і остров'ян Торресової протоки (AIATSIS), збереглося лише 123 мови, з яких приблизно 12 вважаються «міцними», тобто такими, що передаються дітям як рідні [239]. Перепис 2021 р. зафіксував використання 167 корінних мов у побуті, причому найпоширенішими мовними групами були Arnhem Land/Daly River (14,5 %), Torres Strait Islands (12,0 %), Western Desert (10,9 %), Yolngu Matha (8,5 %) та Arandic (7,4 %). Остров'яни Торресової протоки зберігають три основні мовні традиції: Kala Lagaw Ya, Meriam Mir та креольську Yumplatok. Водночас ООН констатує, що близько 205 із 250 традиційних мов уже втрачено або перебувають на межі зникнення, що актуалізує програми мовного відродження через школи, архівування та перекладацькі ініціативи [239]. Найбільші громади корінного населення проживають у штатах Нью-Саут-Уельс (приблизно 278 043 осіб у 2021 р.) та Квінсленд (237 303 особи) [217].

На відміну від Нової Зеландії, де спеціальні маорійські місця в парламенті закріплені, австралійська модель більше спирається на консультативні та

інституційні механізми взаємодії держави з корінними спільнотами. Так, у 1990 р. було створено Комісію у справах аборигенів і мешканців островів Торресової протоки (ATSIC) як представницький орган, однак у 2004 р. її було розпущено [217], а замість неї запроваджено мережу Координаційних центрів корінних народів (ICC), що реалізують партнерські програми на місцевому рівні. Важливим етапом розвитку політичного представництва стала Заява Улуру від серця 2017 р., яка закликала до конституційного закріплення «Голосу перших народів» у парламенті та створення Комісії Макаратта як механізму примирення [257]. Подальші ініціативи уряду, зокрема створення посади Міністра у справах корінних австралійців та запуск процесу «спільного проектування» консультативного органу 2019 р., засвідчують прагнення Австралії інституціоналізувати участь корінних народів у державному управлінні, хоча ця модель залишається менш формалізованою, ніж система гарантованого парламентського представництва у Новій Зеландії. У жовтні 2023 р. відбувся референдум щодо конституційного закріплення «Голосу корінних народів» як постійного консультативного органу при парламенті, однак ініціатива не отримала підтримки більшості виборців. Станом на 2021 р. у парламенті Австралії 6 депутатів і сенаторів ідентифікували себе, як представники корінних народів (двоє в Палаті представників і четверо в Сенаті). Серед найвідоміших політичних діячів – Л. Берні, перша жінка-аборигенка в Палаті представників, а також К. Вайят, перший абориген, який обіймав посаду Міністра у справах корінних австралійців у 2019-2022 рр. [238].

Конституція Австралії досі не містить окремого положення про корінні народи. Станом на сьогодні політична участь корінних народів Австралії реалізується переважно через загальні демократичні механізми та низку спеціалізованих інституцій і програм. Корінні австралійці мають право голосу на всіх рівнях виборів та можуть обиратися до парламенту на загальних засадах. Хоча спеціальні квоти чи гарантовані місця для корінного населення у

федеральному парламенті відсутні, в останні роки спостерігається поступове зростання їх представництва. Наприклад, на федеральних виборах 2022 р. було обрано рекордну кількість парламентарів корінного походження, а станом на червень 2023 р. у парламенті представлені 11 осіб – 6 сенаторів і 5 членів Палати представників [238]. Додатковим механізмом участі є консультативні органи, зокрема Національне агентство у справах корінних австралійців (NIAA) [257], яке координує політики уряду щодо корінних громад та залучає їх до розробки програм на місцевому і національному рівнях. У Північній Території та деяких інших регіонах діють Ради з питань земель аборигенів, котрі представляють інтереси корінного населення у питаннях землекористування, збереження культури та розподілу ресурсів. Також створено спеціальні юридичні особи, що які представляють корінні народи в управлінні традиційними землями. На рівні штатів створюються спеціалізовані представницькі інституції. Зокрема, у штаті Вікторія з 2019 р. діє Асамблея перших народів – дорадчий орган, обраний корінними народами для ведення переговорів з урядом. Міністр у справах корінних народів Австралії відповідає за формування та реалізацію державної політики, спрямованої на покращення становища аборигенів і мешканців островів Торресової протоки. До ключових завдань міністра належать координація програм соціально-економічного розвитку, зокрема в сферах освіти, охорони здоров'я, працевлаштування й житла; захист культурних і мовних прав корінних народів; взаємодія з громадами на місцях; а також представництво інтересів корінного населення в міжвідомчих та парламентських процесах. Міністр курує діяльність Національного агентства у справах корінних австралійців та бере участь у реалізації стратегій, що мають на меті скорочення соціальної нерівності між корінним і некорінним населення [238].

Захист прав корінних народів забезпечують загальні та спеціалізовані інституції, зокрема закони проти дискримінації (на федеральному і штатному рівнях), суди (зокрема рішення за Native Title), а також Омбудсмени і Комісари

із захисту прав людини. Наприклад, при Австралійській комісії з прав людини є посада Уповноваженого з соціальної справедливості щодо аборигенів і остров'ян, який моніторить дотримання їхніх прав. Держава реалізує програми підтримки і розвитку корінних громад (освіта, охорона здоров'я, культура тощо), а також проводить національні ініціативи (як «Closing the Gap» – спрямовані на подолання соціально-економічних розривів між корінними й іншими громадянами) [257]. Усе це є елементами системи захисту прав і добробуту корінних народів Австралії. Таким чином, можна помітити, що незважаючи на вище окреслені ініціативи, участь корінних народів Австралії у прийнятті рішень залишається нерівномірною. Відсутність закріпленого в Конституції статусу або гарантованих форм представництва, як у випадку з маорі у Новій Зеландії, свідчить про недостатню інституціоналізацію корінної участі.

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становить досвід Індії, де права племінних спільнот отримали нормативне закріплення в межах конституційної моделі держави. За конституцією Індії корінні народи офіційно класифіковані як «зареєстровані племена» (Scheduled Tribes, ST). За переписом 2011 р. їх чисельність становила близько 104,5 млн. осіб, що складає орієнтовно 8,6% населення країни. До списків Scheduled Tribes включено 705 етнічних груп [266]. Розподіл племен нерівномірний, адже найбільша їх частка проживає в північно-східних штатах (Мізорам 94,4%, Нагаленд 86,5%, Мегхалая 86,1%) та в центральній Індії (наприклад, у Мадхья-Прадеш племена становлять 21,1% населення штату, це 14,7% усіх племен Індії). Серед найчисельніших племінних груп переважають бхіли (17,07 млн, 16,4% усіх ST), гонди (13,26 млн, 12,7%) і сантали (6,57 млн, 6,3%) [262].

Конституційна модель Індії передбачає розгалужену систему гарантій політичної участі зареєстрованих племен Індії. Зокрема, ст. 330 та 332 Конституції закріплюють резервування місць для представників племен у нижній палаті парламенту (інд. Лок Сабха) та в законодавчих зборах штатів

пропорційно їхній частці у населенні. Додатково поправки 73 і 74 1992 р. запровадили систему місцевого самоврядування Панчаяті Радж, передбачивши квоти у місцевих органах влади [241]. Окрім виборчих квот, Конституція Індії встановлює спеціальні інституційні механізми представництва племен. У штатах із територіями, визначеними як Зареєстровані райони, функціонують «Tribes Advisory Councils», до складу яких на три чверті входять представники племен із місцевих законодавчих зборів. У північно-східних штатах, таких як Ассам, Мегхалая, Тріпура, Мізорам діє Шостий додаток Конституції, що передбачає створення Автономні райони або Регіональні ради із обмеженими законодавчими й адміністративними повноваженнями на територіях племінних громад [276]. Практична реалізація цих гарантій здійснюється через резервування виборчих округів та правове закріплення племінного самоврядування. Так, відповідно до рішення Комісії з перерозподілу округів 2008 р. у Лок Сабха було зарезервовано 47 округів виключно для кандидатів зі Зареєстрованих племен, а аналогічні квоти застосовуються й на рівні законодавчих зборів штатів [262].

Індійська модель політичної участі племінних спільнот характеризується високим рівнем конституційної інституціоналізації представництва через систему резервування місць у парламенті, законодавчих зборах штатів та органах місцевого самоврядування. Такі механізми створюють формальні можливості для залучення ST до процесів прийняття рішень на національному, державному та локальному рівнях, а також сприяють розвитку автономних форм управління в межах корінних територій. Водночас ефективність цієї участі залишається нерівномірною, оскільки на практиці племінні громади стикаються з низкою соціально-економічних бар'єрів, зокрема обмеженим доступом до освіти, економічними диспропорціями та маргіналізацією. До прикладу у 2011 р. близько 45,3% сільських племен жили за межею бідності. Освітній рівень теж нижчий за середній, хоч грамотність ST виросла з 47,1% за даними 2001 р. до

59% у 2011 р., та 70% у 2020 р. , але все ще поступається показникам інших груп. Попри наявність гарантованого представництва, актуальними залишаються виклики, пов'язані з правами на землю, примусовим переміщенням та обмеженим доступом до реального політичного впливу. У цьому контексті важливу роль відіграють організації громадянського суспільства, які посилюють голос племінних спільнот, сприяють захисту їхніх прав і розширенню участі у демократичних процесах [262].

Отож, аналіз міжнародного досвіду показав, що сучасні моделі індигенної демократії формуються в межах різних правових і політичних традицій, однак ці моделі об'єднані спільною тенденцією до інституціоналізації участі корінних народів у процесах прийняття рішень, що їх стосуються. Так, скандинавська модель саамських парламентів демонструє приклад високого рівня розвитку самоврядування корінних народів та міжнародної координації корінних інституцій, тоді як досвід США і Канади ґрунтується на концепції племінного суверенітету та системі автономії, юридично обмеженої федеральною владою. Водночас модель Нової Зеландії вирізняється гарантованим парламентським представництвом корінного народу через спеціальні виборчі округи. Індійська модель, своєю чергою, поєднує систему квот, автономних рад і місцевого самоврядування, створюючи формальні можливості для участі племен на всіх рівнях влади, хоча їх ефективність значною мірою залежить від соціально-економічних умов і політичної волі. Таким чином, проведений аналіз показує, що сучасна парадигма міжетнічної взаємодії дедалі більше орієнтована на гармонізацію соціальних, екологічних і культурних потреб корінних народів із принципами демократичного розвитку та збереження етнічної різноманітності.

Вивчення світових моделей індигенної демократії створює наукове підґрунтя для формування ефективної державної політики, що поєднуватиме міжнародні стандарти із національними потребами захисту прав корінних народів України. Зокрема, на нашу думку, в умовах деокупованого Криму

доцільним є впровадження скандинавської моделі в комбінації з новозеландською, а саме створення представницького органу корінних народів – корінного парламенту в АР Крим, що передбачатиме запровадження квот для корінних народів. Такий підхід сприятиме підвищенню рівня репрезентативності корінного народу як на регіональному, так і на національному рівнях, а також забезпечить інституційне представництво їхніх інтересів у процесах ухвалення рішень щодо майбутнього півострова. Водночас доцільним є й запозичення окремих елементів індійської моделі у поєднанні з практиками американського досвіду, насамперед у сфері посилення представництва корінних народів на рівні місцевого самоврядування на їхніх локальних історичних територіях. Такий підхід є особливо важливим для посилення політико-правових позицій караїмів та кримчаків як малочисельних корінних народів України, права та інтереси яких потребують додаткових механізмів інституційного захисту. Отже, поєднання різних зарубіжних моделей із урахуванням українського контексту може стати основою для формування ефективної системи політичного представництва корінних народів у постдеокупаційний період, забезпечивши не лише їхню участь у врядуванні, а й збереження етнокультурної самобутності та реалізацію права на самовизначення в межах України.

2.3. Корінні народи України: політико-правовий статус та місце в міжетнічних відносинах

Після проголошення незалежності Україна закріпила принцип рівності громадян незалежно від етнічного походження, а Конституція України у Ст. 11, 92 та 119 [101] вперше інтегрувала поняття «корінні народи» до національної правової системи, однак без чіткого визначення та переліку, що спричинило тривалу правову невизначеність. Упродовж кінця 1990-х – 2000-х рр. держава неодноразово намагалася законодавчо визначити статус корінних народів,

насамперед кримськотатарського, проте відповідні ініціативи залишалися нереалізованими. Новий етап нормативно-правового осмислення проблематики корінних народів розпочався після анексії Криму росією у 2014 р., коли самі корінні народи опинилися під загрозою, а держава була змушена швидко реагувати на нові виклики. Важливим політико-правовим кроком стало ухвалення Постанови ВРУ від 20 березня 2014 р., якою держава офіційно визнала кримських татар корінним народом України, визнала Курултай та Меджліс представницькими органами кримськотатарського народу та підтвердила їхнє право на самовизначення у складі Української держави [152]. Як зазначає І. Орехова, подальший розвиток нормативно-правового забезпечення відбувався в контексті реагування держави на наслідки окупації. Закони 2014 р. щодо правового режиму тимчасово окупованих територій та відновлення прав депортованих осіб закріпили підхід, відповідно до якого колективні права корінних народів розглядаються як форма реалізації прав громадян України. Водночас лише у 2021 р. було здійснено системний законодавчий крок у цій сфері шляхом ухвалення ЗУ «Про корінні народи України» [145].

Відповідно до ЗУ «Про корінні народи України» 2021 р., корінні народи України визначаються як автохтонні етнічні спільноти, що сформувалися на території України, є носіями самобутніх мов і культура, а також мають власні традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлюють себе корінним народом України, становлять етнічну меншість у складі населення держави та не мають власного державного утворення за межами України. Закон визначає, що корінні народи мають право на самовизначення у складі України, формування власних представницьких органів та здійснення самоврядування у внутрішніх справах, зокрема у сферах культури, мови, освіти, медіа, охорони довкілля й використання природних ресурсів. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам і, водночас, інтегрує корінні народи в український

політико-правовий простір, формуючи умови для реалізації колективних прав без загрози для територіальної цілісності держави. Закон надає представницьким органам корінних народів, зокрема Курултаю і Меджлісу кримськотатарського корінного народу, центральну роль у формуванні політичної участі відповідних спільнот. Саме через ці інституції корінні народи можуть брати участь у консультаціях щодо питань, які стосуються їхніх прав і інтересів, у тому числі у сфері освітньої політики, топоніміки, доступу до інформації, мовної та культурної політики. Передбачено можливість державного фінансування представницьких органів, однак їх офіційний статус закріплюється лише після відповідного рішення Кабінету Міністрів України, що створює нормативну прогалину, як це сталося у випадку із Меджлісом, який досі не визнаний офіційно, як представницький орган кримських татар відповідно до нового законодавства.

Особливу увагу закон приділяє гарантуванню прав корінних народів у сфері сталого розвитку, культурної автономії та міжнародної співпраці. Зокрема, закон передбачає участь представників корінних народів у розробці програм сталого розвитку, розподілі доходів від використання природних ресурсів Криму, а також зобов'язує державу до консультацій з представницькими органами щодо будь-яких рішень та питань, що стосуються корінних народів. Водночас положеннями щодо міжнародного представництва передбачається можливість делегування представників корінних народів до складу українських делегацій, а також їхню безпосередню участь у міжнародних форумах як повноправних суб'єктів міжнародного права [164].

Таким чином, ЗУ «Про корінні народи України» становить важливу віху у формуванні сучасної моделі індигенної демократії в Україні, а також є важливим етапом розбудови державної етнополітики, орієнтованої на принципи міжнародного права. Він закладає підвалини для повноцінної політичної участі корінних народів України, як повноправних суб'єктів державної політики,

передбачаючи для них інституційні механізми самоврядування, представництва та правового захисту. Водночас ефективність та практична цінність цього закону безпосередньо залежить від послідовної та комплексної імплементації його положень, що потребує подальших та конкретних кроків з боку держави.

Початок реалізації норм Закону розпочався переважно з організаційних кроків. За даними ДЕСС, у 2021 р. створено Консультативну раду з імплементації закону, що має розробляти підзаконні акти. У серпні 2023 р. Кабмін оновив «Порядок закріплення правового статусу представницького органу» корінного народу. ДЕСС підготувала проєкт постанови щодо затвердження представницького органу кримськотатарського народу, який пройшов погодження. Проте 5 листопада 2024 р. урядовий секретаріат повернув проєкт на доопрацювання. 24 березня 2025 р. ДЕСС повторно направила документ до Кабміну. Консультативна рада при ДЕСС провела кілька засідань, зокрема остання з яких відбулась у вересні 2025 р., з ухвалення дорожньої карти імплементації [80]. Наразі жодному представницькому органу не надано офіційного статусу, тому консультації за ст. 8 Закону формально не почалися [192]. Відповідно, реальна дія закону обмежена бюрократичними процедурами й очікуванням політичних рішень.

Згідно з цим Законом, корінними народами України, які сформувалися на території Кримського півострова, є кримські татари, караїми та кримчаки [164]. Тому доцільним є коротко охарактеризувати кожен з цих корінних народів України та їх політико-правове становище в сучасній Україні. Кримські татари (кримс. *qırımtatarlar*, а в однині кримс. *qırımtatar*) – корінний народ України тюркського походження, який історично сформувався на території Кримського півострова. За різними оцінками, чисельність кримських татар у світі становить близько 1 млн. осіб, з яких значна частина проживає в Україні, зокрема на тимчасово окупованій території АР Крим (243 433 – 250 000 осіб), Херсонська обл. (2 072 – 6 000 осіб), Запорізька обл. (570 – 3 000 осіб) [31], а також у

Туреччині (від 150 тис. осіб), Румунії (близько 20 тис. осіб), Болгарії (близько 1 тис. осіб). В 2014 р. російська окупаційна влада провела псевдоперепис населення в Криму, за яким, наприклад, кримських татар налічувалось вже 232 240 осіб [50]. Кримські татари мають власну мову – кримськотатарську (кримськ.татар. – (Qırımtatar tili), культуру, традиції та звичаї, що формувалися впродовж століть їхнього розвитку як автохтонної спільноти Криму. Також, варто підкреслити, що кримські татари мали власну державність, що також є ознакою корінних народів. Кримське ханство або Кримський ханат (кримс. Qırım Hanlığı), відоме також під самоназвами «Кримський престол» та «Кипчацький степ» (Taht-ı Qırım ve Deşt-i Qırcaq), а до кінця XVII ст. називалось Улуг Улус/Юрт («Велика держава») – це станово-представницька кримськотатарська держава династії Династія Гераїв, що існувала у 1441–1783 рр. і охоплювала територію Кримського півострова, степи Північного Причорномор'я між Дунаєм і Доном, а також землі північної Кубані. Кримське ханство належало до кола ісламських «порохових імперій», відіграючи важливу роль у політичній системі Східної Європи та Причорноморського регіону. Прапор кримських татар є історичним спадкоємцем прапора Кримського ханства та символізує тяглість традицій кримськотатарського народу.

Як зазначає кримськотатарська історикиня Г. Абдулаєва, етногенез кримських татар є тривалим і багатокомпонентним процесом, що відбувався внаслідок інтеграції численних народів, які в різні історичні періоди населяли Північне Причорномор'я та Кримський півострів. У формуванні кримськотатарського народу брали участь понад тридцять давніх народів, до прикладу від таврів, скіфів і сарматів до половців (кипчаків), ординців і турків-сельджуків, що зумовило становлення спільних мовно-культурних, антропологічних та соціальних рис кримських татар. Уже в XIV ст. на півострові сформувалися ключові ознаки кримськотатарського корінного народу [1, с. 104].

Характерно, що в структурі кримськотатарського корінного народу традиційно виокремлюють три субетнічні групи, формування яких визначалося географічними та соціально-економічними чинниками: орта-йолак (гірсько-передгірське населення), ногаї (степові кримські татари) та яли бойлу («прибережні»). Орта-йолак проживали в зоні Кримських гір і передгір'я (Бахчисарай, Сімферополь, Севастополь), поєднуючи риси гірського й рівнинного способу життя (Абдулаєва, с. 105). Ногаї, що мешкали в проживали переважно в рівнинній частині Криму та на Керченському півострові. Саме в цьому регіоні сформувалися важливі політичні, адміністративні та торговельні центри Кримського ханства, зокрема Кезлев, Джанкой, Кефе, Керч, Ор-Капи та Арабат. А заперекопські ногаї, які проживали на території Східного Ногаю, Єдисану, Буджаку і Кубані відігравали ключову роль у військово-політичній організації Кримського ханства [1, с. 108–109]. Яли бойлу сформувалися на Південному березі Криму, вони мешкали вздовж узбережжя Криму від Фароса до Феодосії. Цей субетнос сформувався дещо пізніше, ніж орта-йолак і ногаї, і вважається наймолодшим [1, с. 111].

До Другої світової війни структура розселення кримських татар залишалася відносно стабільною: близько 30 % становили південнобережні татари, 20 % – степові, а приблизно 50 % – горяни та жителі передгір'я. Однак депортація кримських татар 1944 р. радянською владою спричинила руйнування традиційних ареалів проживання та активізувала процеси розмивання субетнічних відмінностей унаслідок примусового змішаного розселення й міжшлюбних зв'язків у місцях заслання. Як підкреслює Г. Абдулаєва, наслідки цих трансформацій залишаються відчутними й у сучасному розвитку кримськотатарського народу [1, с. 112].

Караїми – корінний народ України, який також сформувався в Криму. Поряд із кримськими татарами та кримчаками вони сформувалися на території півострова як самобутня етноконфесійна спільнота, зробивши вагомий внесок у

розвиток його політичного, економічного й культурного життя. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., найбільша чисельність караїмів проживала в Криму (671 особа), а також в Івано-Франківській обл. (106 особа), Одеській обл. (65 осіб), Дніпропетровській обл. (64 особи), Запорізькій обл. (51 особа), в м. Севастополі (44 особи) та м. Києві (43 особи), а також в Донецькій обл. (38 осіб), Миколаївській (37 осіб), Харківській (35 осіб), Херсонській (8 осіб) тощо [31].

Самоназва «карай» походить від семітського кореня кара («читати», «проголошувати») і безпосередньо пов'язана з караїзмом або караїмізмом – релігійним ученням, в основі якого лежить Танах. Караїзм сформувався, як окрема система віровчення, приблизно у X столітті, виробивши власні догмати, календар і духовну ієрархію. Попри нечисельність громад, караїзм історично поширився серед різних етнічних груп, зокрема арабів, тюрків, візантійців, слов'ян і нині представлений, зокрема у Єгипті та країнах Європи [1, с. 129]. Питання етнічного походження караїмів залишається дискусійним. Попри відсутність достеменних джерел щодо їхнього раннього минулого, аналіз мови, традицій, вірувань і матеріальної культури дає підстави вважати караїмів тюркським народом. Такої позиції дотримувалися, зокрема, сходознавець С. Шапшал, історик О. Полканов та академік Ю. Полканов. Водночас існують альтернативні версії походження, серед яких гіпотеза про змішане єврейсько-хозарське коріння. Караїмський письменник і газзан А. Фіркович у XIX ст. обстоював ідею про давнє переселення юдеїв до Криму ще у VI ст. до н. е., які згодом, перебуваючи в тюркському середовищі, перейняли мову та частину культурних рис. Наприкінці XIX ст. С. Шапшал запропонував розглядати караїмів як окремий тюркський народ. Г. Абдулаєва говорить про те, що ймовірно, караїми проживали на території Хозарський каганат та могли ідентифікувати себе кара-ями або караїтами. Вони були вправними воїнами і станом на X ст., змогли відвоювати на півострові в готів неприступний Кирк-Єр

і його околиці. Після чого основна частина цього невеликого народу залишалася на півострові [1, с. 129].

Формування спільноти кримських караїмів відбувалося у VIII–X ст., у період існування Хозарського каганату. У цей час караїми консолідувалися, як окремий народ, зберігаючи внутрішню замкненість і заборону шлюбів з представниками інших конфесій (до середини XIX ст.). Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркських мов і близька до кримськотатарської, однак писемність базується на давньоєврейському квадратному письмі. У ній традиційно виокремлюють тракайський, кримський і галицький діалекти, що зумовлено історією розселення. Із XV ст., згідно з документальними джерелами, караїми проживали в окремих кварталах міст Криму, зокрема Солхата, Кефе, Ор-Капи, Кезлева, Карасубазара, а також у Мангупі та Кирк-Єрі. Вони підтримували лояльні відносини з владою Кримського ханства, визнавши правителем Хаджі I Герай та отримавши від нього ярлик, що гарантував свободи й податкові привілеї. Караїми виконували важливі державні функції, наприклад опікувалися ханською скарбницею, здійснювали карбування монети (ця прерогатива закріпилася за окремою родиною), охороняли фортецю та державну в'язницю тощо. Таким чином, вони були інтегровані до адміністративної й військової системи ханства, зберігаючи водночас власну етнокультурну ідентичність. Наприкінці XIV – початку XV ст. частина караїмів переселилася до Тракая, а згодом і до Луцька, Галича [138] та інших міст Центрально-Східної Європи, що зумовило формування окремих регіональних осередків спільноти [1, с. 130-131].

Кримчаки або кримчахлар (кримч. къримчахлар) – корінний народ України, який називають найменш дослідженим. Г. Абдулаєва говорить про те, що в науковому дискурсі відсутнє комплексне й узгоджене дослідження їхнього етногенезу, що зумовлює наявність різних, часто суперечливих інтерпретацій. Згідно з поширеною версією, кримчаки сформувалися в середньовічному Криму внаслідок інтеграції різноетнічних груп, які сповідували юдаїзм. Частина

дослідників розглядає їх як нечисленний етнос із тюркським корінням і складним, остаточно не з'ясованим походженням. Інші інтерпретують кримчаків як етнолінгвістичну групу євреїв, що сповідує ортодоксальний юдаїзм, спираючись, зокрема, на енциклопедичні єврейські видання кінця ХХ ст. Водночас такі підходи не дають вичерпного пояснення етнічної специфіки кримчаків і не розкривають повною мірою складності їхнього історичного розвитку [1, с. 134].

Попри наявність писемних пам'яток XV–XIX ст. (релігійних і світських рукописів, архівних документів), значна їх частина, зокрема фонд «Кримчацькі документи» російської національної бібліотеки, є малодоступною для наукового опрацювання. Водночас важливим джерелом з історії та культури народу виступають родинні рукописи – джонкі (чонкі), написані кримчацькою мовою давньоєврейською графікою. Їх переклад, здійснений педагогом Давидом (Давудом) Ребі, засвідчив тюркський характер мови та світоглядні уявлення, в яких простежуються релікти тенгріанства поряд із юдейською традицією. Етногенез кримчаків пов'язують із тюркським середовищем Криму та впливом держав ісламського світу, насамперед Золотої Орди і згодом Кримське ханство. У IX ст. частина кримчацької еліти прийняла юдаїзм, однак релігійна практика зберігала локальні особливості й відрізнялася від рабиністичної традиції. Кримчацька мова належить до кипчацької групи тюркських мов і має окремі лексичні та фонетичні риси; самі носії називали її «чагатай». У період ханства кримчаки мешкали компактними громадами в Киримі, Карасубазарі, Кефе, Кезлеві, Акмесджиті, займалися ремеслами й торгівлею, а окремі представники перебували на державній службі, отримуючи ханські ярлики з податковими привілеями. Після встановлення російської влади їхній автономний статус був обмежений, що спричинило поступову трансформацію ідентичності. Перепис 1897 р. зафіксував 3466 кримчаків, переважно в Сімферополі, Феодосії та Керчі. [1, с. 135–138]. Перепис населення 1926 р. зафіксував у Криму близько 6 000

кримчаків. Проте внаслідок нацистської окупації та реалізації політики знищення єврейського населення на півострові в 1941-1942 рр. кримчаки зазнали майже повного винищення. Після завершення Другої світової війни, за приблизними оцінками, у живих залишилося лише 700–750 представників корінного народу. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Україні проживало 406 кримчаків. Найбільша їхня чисельність була зосереджена в Криму (204 особи) та м. Севастополі (76 осіб). Поза межами півострова кримчаки мешкали переважно в Запорізькій обл.(35 осіб), Одеській обл. (28 осіб), Дніпропетровській обл. (16 осіб) областях і м. Києві (15 осіб) та ін. [31].

Як уже зазначалося, відповідно до чинного законодавства України представницькі органи корінних народів визнаються основними суб'єктами взаємодії з органами державної влади. Вони наділяються правом представляти відповідні корінні народи та ухвалювати рішення від їхнього імені. Наприклад, законодавство передбачає, що центральні органи виконавчої влади у взаємодії з представницькими органами визначають порядок включення відомостей про мови, історію та культуру корінних народів України до освітнього процесу відповідно до профільних законів. Крім того, корінні народи через свої представницькі органи мають право визначати пріоритети та розробляти стратегії з метою реалізації права на власний розвиток. У випадках, коли закон вимагає проведення консультацій, вони здійснюються саме з представницькими органами тих корінних народів, чиї права, інтереси або обов'язки зачіпає відповідне питання. Також, представницькі органи корінних народів України наділені правом делегувати своїх представників для участі в діяльності міжнародних організацій, їхніх органів та міжнародних конференцій, за умови, що установчі документи або регламенти відповідних інституцій передбачають можливість самостійної участі представників корінних народів України. Таким чином, законодавство закріплює механізм міжнародної репрезентації корінних народів через їхні інституціоналізовані представницькі структури, що сприяє

реалізації права на участь у міжнародних процесах, пов'язаних із захистом прав, збереженням і розвитком їхньої культурної, мовної та історичної спадщини. Водночас у разі відсутності у корінного народу представницького органу або ненабуття ним правового статусу в установленому порядку окреслений механізм не застосовується. Саме така ситуація характерна для кримчаків і караїмів, які не мають інституціоналізованих представницьких органів.

Отже, з огляду на законодавчо закріплену ключову роль представницьких органів у механізмах взаємодії корінних народів із державою, особливого значення набуває аналіз цих інституцій. Як вже зазначалось, на державному рівні офіційно визнано лишень Курултай та Меджліс – представницькі органи самоврядування кримськотатарського корінного народу, тому нижче проведений аналіз їхньої структури та основних напрямків діяльності та роль у забезпечення участі корінного народу у суспільно-політичних процесах України та закордон.

Курултай кримськотатарського народу – це з'їзд корінного народу, який нагадує структуру парламенту та є найвищим представницьким органом кримських татар [8]. Перший Курултай був скликаний у Криму 9 грудня (26 листопада за старим стилем) 1917 р. і тривав 18 днів, ухвалив низку важливих і цілком демократичних на той час законів. Серед обраних 76 делегатів було 5 жінок. В останній день роботи Курултаю була проголошена Кримська Народна Республіка, затверджена її Конституція та обрана Директорія (національний уряд). Головою уряду Республіки став Н. Челебіджихан – відомий громадський діяч, якого тодішні медіа назвали також «Президентом Криму». Саме йому належать слова про «всі народності Криму... які разом складають прекрасний букет... і які матимуть рівні права», про що писала українська дослідниця Н. Беліцер [14]. Термін повноважень складу Курултаю – 5 років. До його компетенції, відповідно до Положення, належить затвердження регламентів, положень і основ діяльності органів національного самоврядування, зокрема Положення про статус делегата, про Меджліс, Ревізійну комісію, Центральну

виборчу комісію та процедуру виборів до Курултаю. Він також визначає порядок формування й розпуску зазначених органів та підтверджує чи змінює їх персональний склад, зокрема голову Меджлісу та очільників інших ключових структур. Рішення Курултаю мають обов'язковий характер для всієї системи кримськотатарського самоврядування – від центрального рівня до місцевих меджлісів і комітетів. Представляти орган у публічному просторі можуть лише уповноважені ним особи або інституції. Це забезпечує збереження цілісності політичної волі Курултаю та недопущення несанкціонованого виступу від імені всього народу [14].

Процедура скликання сесій Курултаю регламентована: вони мають відбуватися не рідше одного разу на 2,5 роки та ініціюються Меджлісом. Делегати, обрані за принципами загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування, представляють інтереси своїх виборців і діють відповідно до затверджених регламентів і рішень як Курултаю, так і Меджлісу. Їхні повноваження набирають чинності з моменту затвердження та тривають до скликання наступного складу Курултаю. Дострокове припинення повноважень можливе у випадках добровільної відмови, смерті або рішення Курултаю. Організаційну підтримку роботи Курултаю забезпечують спеціально обрані робочі та постійні виборні органи: Президія, Секретаріат, Редакційна комісія, Ревізійна комісія, Мандатна комісія, а також Центральна виборча комісія. Ці органи обираються із числа делегатів і діють на підставі положень, затверджених самим Курултаєм. Після завершення сесії їхні повноваження припиняються. На Рис. 2.3.1 представлена схематична (блокова) візуалізація організаційної структури Курултаю [8]. Таким чином, Курултай виконує не лише законодавчі, а й наглядові, контролюючі та організаційні функції в межах системи національного самоврядування [131].

Рис. 2.3.1. Організаційна структура Курултаю кримських татар [8]

Фінансова діяльність Курултаю ґрунтується на принципі незалежності та самозабезпечення. Всі його органи фінансуються за рахунок добровільних пожертв, а також надходжень від фізичних і юридичних осіб, що гарантує автономність структури та зменшує вплив зовнішніх політичних чинників. Таким чином, Курултай є не лише політичним інститутом, а й ядром самоорганізації кримськотатарського народу — демократичним, правовим та легітимним механізмом реалізації права на самоврядування [8]. Нижче зображено хронологію скликань Курултаю (Табл.2.3.1.).

I Курултай	1917 р.
II Курултай	1991 р.
III Курултай	1996 р.
IV Курултай	2001 р.
V Курултай	2007 р.
VI Курултай	2013 р.

Табл. 2.3.1. Скликання Курултаю за роками [14]

Варто зазначити, що в 2013 р. вибори до Курултаю проходили за новою виборчою системою на основі загального, рівного, прямого виборчого права, шляхом таємного голосування. Вибори здійснювалися за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою на 46 округах. У них взяли участь близько 51% етнічних кримських татар та членів їхніх родин, які мають українське громадянство і живуть в Україні. Таким чином, 1000 кримських татар

– мешканців певної території – обирали одного делегата; загальна кількість делегатів Курултаю – 250 осіб. (Раніше було два етапи виборів: спочатку обирали виборців, а вже вони мали право голосували безпосередньо за кандидатів у делегати). Як зазначає дослідниця Н. Беліцер, 6-й Курултай, що відбувся наприкінці березня 2013 р., ознаменував новий етап демократизації виборчого процесу [14].

Меджліс кримськотатарського народу – в період між сесіями Курултаю є єдиним вищим повноважним представницьким органом кримськотатарського народу, який обирається Курултаєм з числа його делегатів. Основною метою діяльності Меджлісу, згідно Положення про Меджліс, є ліквідація наслідків геноциду, вчиненого радянською державою щодо кримських татар, відновлення національних та політичних прав кримськотатарського народу та реалізація його права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території. Взаємодія Меджлісу з кримськотатарською діаспорою здійснюється через повноважних представників, що затверджуються Меджлісом, а також через керівні органи організацій та об'єднань кримських татар, які проживають за кордоном. Меджліс відповідає за представлення інтересів кримськотатарського народу в органах влади, здійснення правозахисної та інформаційної діяльності, координацію роботи регіональних і місцевих меджлісів. Головою Меджлісу з 1991 р. був очільник кримськотатарського руху Мустафа Джемільєв, а з 2013 р. Головою є Рефат Чубаров [131].

Організаційний устрій Меджлісу було сформовано в 1991 р. 2 Курултаєм кримських татар. А вже сучасний склад Меджлісу було обрано в жовтні 2013 р. 6 Курултаєм. Відповідно до установчих документів, для організації своєї діяльності Меджліс: формує єдину виборну систему органів національного самоврядування кримськотатарського народу всіх рівнів та здійснює керівництво їх діяльністю; створює необхідні структурні підрозділи, а також організації, установи, підприємства та фонди; взаємодіє з державними та

громадськими органами, закордонними та міжнародними організаціями; створює свої органи масової інформації.

Його структура виглядає наступним чином: Голова Меджлісу, Перший заступник, 3 Заступники, Секретаріат 12 управлінь за напрямками, що детально зображено на Рис. 2.3.2.

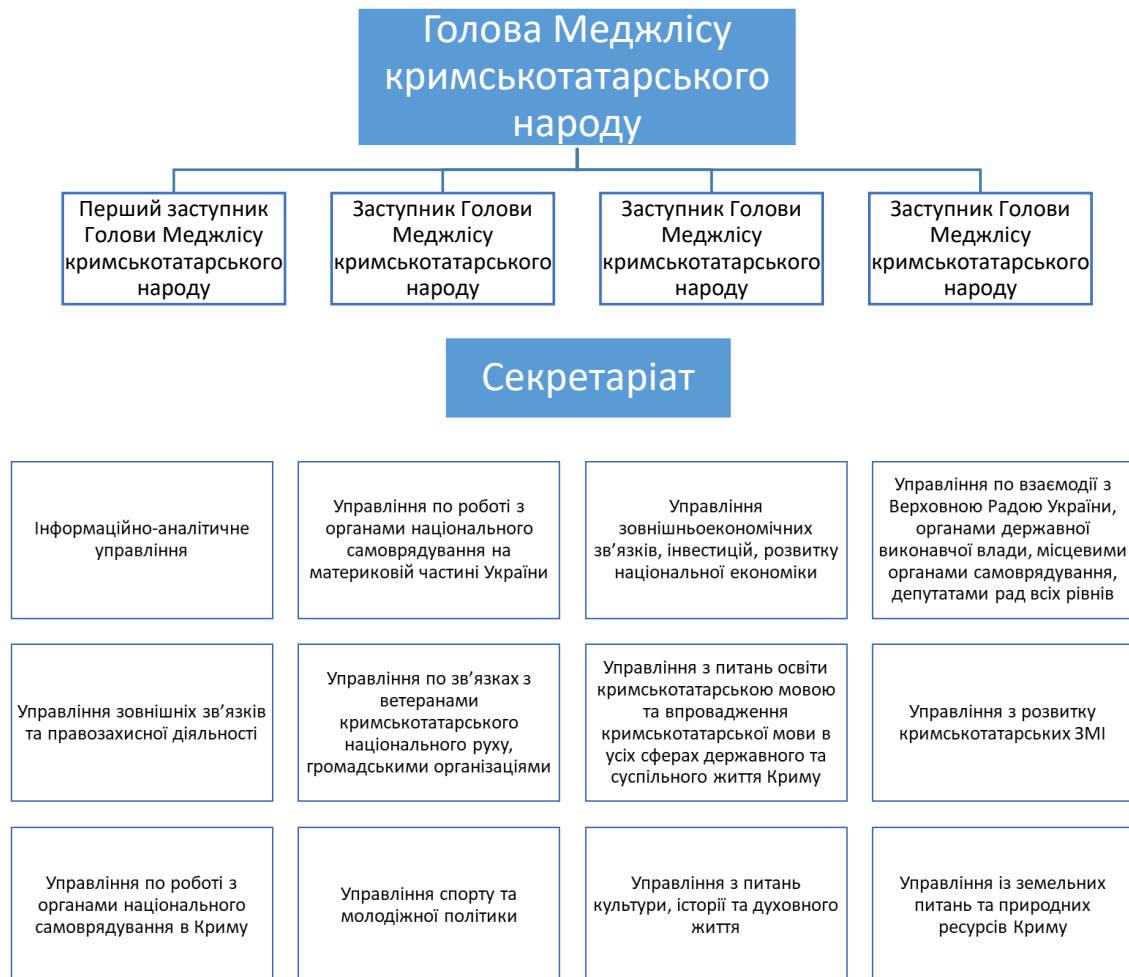

Рис. 2.3.2. Організаційна структура Меджлісу кримськотатарського народу[131]

За своєю структурою Меджліс більше нагадує уряд, виконавчий апарат тощо. Меджліс складається з 33 членів, включаючи Голову Меджлісу та підпорядковується в своїй діяльності Курултаю, а також керується його рішеннями та Положенням про Меджліс кримськотатарського народу, Регламентом, нормами міжнародного права та законодавчими актами України тощо. До окупації АР Крим майже у 300 населених пунктах Криму

функціонували місцеві Меджліси, серед яких було 15 районних та 7 міських. Проте після окупації півострова, Меджліс почав зазнавати утисків з боку окупаційної влади та залишив півострів заради власної ж безпеки. Таким чином, з 2014 р. Меджліс знаходиться в м. Києві та представляє інтереси кримськотатарського корінного народу на національному та міжнародному рівнях, відстоює право народу на самовизначення, спільно Україною займається питаннями щодо деокупації та реінтеграції Криму, підтримкою кримських політв'язнів та їхніх родин, розвитком та збереження кримськотатарської самобутності [131].

Варто звернути увагу, що саме Меджліс кримськотатарського народу відіграє важливу роль у забезпеченні політичного представництва, збереженні ідентичності та реалізації і захисті прав кримськотатарського корінного народу України. Його діяльність спрямована на збереження традицій корінного народу, сприяння його розвитку та забезпечення активної участі кримськотатарської спільноти в суспільно-політичному житті України [65]. Як приклад можна згадати те, що Меджліс намагається регулярно делегувати своїх представників до органів державної влади та міжвідомчих робочих груп, включаючи розробку законопроектів, як-от «Про корінні народи України». Прийняття цього закону є результатом довготривалої співпраці Меджліс з владою, лобіювання інтересів корінного народу. Також, варто зазначити, що Меджліс координує і висування представників корінного народу до участі у виборах. Так, А. Чийгоз та М. Джемілев є народними депутатами сучасного скликання Верховної Ради України. Одночасно, Меджліс виступає ініціатором запровадження важливих заходів та пам'ятних дат для корінного народу, як-от відзначення День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу, чим сприяє зміцненню історичної пам'яті та національної гідності. Також Меджліс у своїй діяльності активно співпрацює з різними кримськотатарськими організаціями, керівники яких здебільшого є членами Меджлісу. До того Меджліс підтримує кримськотатарські

освітні заклади, курси мови та культурні ініціативи, зокрема у співпраці з кримськотатарським телеканалом АТР, що забезпечує мовне та інформаційне середовище для спільноти [65].

У відповідь на російську агресію проти України та анексію АР Крим у 2014 р. Україна ініціювала створення Кримської платформи – міжнародного майданчика, покликаного об'єднати зусилля держав, міжнародних організацій, експертів і громадянського суспільства задля повернення Криму під український суверенітет. Ця ініціатива офіційно стартувала у 2021 р., коли в Києві відбувся її установчий саміт за участю делегацій із понад 40 країн і міжнародних організацій, включаючи ЄС, НАТО, ООН, ОБСЄ. Меджліс кримськотатарського народу виступив одним з ключових партнерів цієї платформи [114]. Таким чином, участь Меджлісу у Кримській платформі засвідчує міжнародне визнання цього органу як легітимного представника кримськотатарського народу і свідчить про його залученість у формування політики з деокупації, реінтеграції та забезпечення прав корінного населення.

У 2016 р. Верховний суд росії визнав Меджліс «екстремістською організацією» і заборонив його діяльність на території окупованого Криму [174]. Це рішення було засуджене міжнародною спільнотою. Міжнародний суд ООН у 2017 р. зобов'язав росію скасувати обмеження щодо Меджлісу. Але, прогнозовано агресор проігнорував рішення міжнародного суду [187].

У 2022 р. в межах стратегії протидії гібридній агресії росії був створений Центр національного спротиву, до діяльності якого залучені, зокрема, представники Меджлісу. Цей центр підпорядковується Силам спеціальних операцій ЗСУ і координує спротив на тимчасово окупованих територіях. Представники Меджлісу відіграють в ньому роль зв'язкових між українськими державними структурами й кримськотатарським підпіллям та громадянським населенням Криму. Враховуючи те, що кримські татари є однією з найактивніших спільнот, які чинять спротив окупації, їхня участь у цьому Центрі

забезпечує не лише етнічне представництво, а й ефективне використання мереж самоорганізації та культурної солідарності у протистоянні з режимом окупації.

Як вже згадувалось, значна частина діяльності Меджлісу також спрямована на адвокацію прав кримськотатарського народу на міжнародному рівні. Зокрема, Меджліс системно співпрацює з такими авторитетними організаціями, як Human Rights Watch, Amnesty International, Freedom House, а також з Міжнародною федерацією за права людини (FIDH). Саме завдяки зусиллям цих структур та участі Меджлісу вдалося домогтися регулярного включення питань порушення прав кримських татар до звітів та резолюцій ОБСЄ, Ради ООН з прав людини та Європарламенту. Важливою подією для корінного народу стало і те, що нещодавно на 24-й сесії Постійного Форуму ООН з питань корінних народів Меджліс кримськотатарського народу вперше представили не як організацію, а як парламент корінного народу. Про це заявив голова Кримськотатарського ресурсного центру Е. Барієв на своїй сторінці у Фейсбук 21 квітня 2025 р.: «Тепер представники Меджлісу кримськотатарського народу посідатимуть місце для корінних парламентаріїв поряд, наприклад, із представниками парламентів Саамі Норвегії, Швеції та Фінляндії» [30].

Окремий напрям діяльності Меджлісу – підтримка ВПО, зокрема кримських татар, які були змушені покинути півострів після 2014 р.. За офіційними даними Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, станом на 2023 р. налічується понад 30 тисяч ВПО кримськотатарського походження. Меджліс бере участь у наданні консультацій, правовій допомозі, сприянні інтеграції в нових громадах, збереженні культурної ідентичності, а також у координації з міжнародними гуманітарними партнерами, як-от UNHCR та Міжнародна організація з міграції.

Меджліс кримськотатарського народу активно співпрацює з органами державної влади України, зокрема з Офісом Президента, Верховною Радою та Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Представники Меджлісу беруть участь у формуванні стратегій державної політики щодо Криму, реінтеграції та культурної політики держави тощо. Так, наприклад, 22 травня 2025 р. Президент України В.Зеленський зустрівся з представниками національних меншин і корінних народів України. Кримських татар на зустрічі представляли лідер кримськотатарського народу М. Джемільєв, Голова Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубаров та член Меджлісу Е. Барієв. На зустрічі йшлося про імплементацію закону про корінні народи, посилення координації між урядом і нацменшинами, освітні та мовні питання тощо [131].

Однак, незважаючи на цю активну участь, питання офіційного визнання Меджлісу як представницького органу кримськотатарського народу залишається невирішеним де-юре. Р. Чубаров вважає, що Кабмін затягує з ухваленням рішення відповідного рішення [81]. Причин цьому може бути декілька, зокрема брак політичної волі, бюджетні питання або ж небажання окремих політичних акторів тощо. Адже після закріплення офіційного правового статусу, суспільно-політичні права Меджлісу суттєво розширяться. Виконавчий орган матиме можливість брати участь у розробці та реалізації різноманітних державних, регіональних та місцевих програм, котрі стосуються прав та інтересів кримськотатарського корінного народу. Відповідно, з набуттям правосуб'єктності, жодне офіційне рішення, що стосуватиметься інтересів кримських татар, не зможе вважатись прийнятим чи легітимним без участі Меджлісу. Також, органам влади доведеться консультуватись з представницьким органом з питань щодо надання земель представникам корінного народу, котрі повертатимуться в Крим [65]. Також, після закріплення статусу де-юре, Меджліс та його діяльність зможе фінансуватись за рахунок Держбюджету України за окремою бюджетною програмою, відповідно до чинного законодавства [65].

Під час Першого Конгресу корінних народів України 2 грудня 2025 р. [147] лідер кримськотатарського народу М. Джемільєв наголосив, що після деокупації Криму ключовим завданням держави має стати повноцінна інтеграція корінних народів у систему державної політики, як рівноправних суб'єктів. За його позицією, рішення щодо майбутнього Криму повинні ґрунтуватися на положеннях Закону та нормах міжнародного права [103]. Окрему увагу було приділено необхідності формування механізмів перехідного правосуддя, відновлення національного самоврядування, захисту майнових прав і створення повноцінної нормативно-правової бази для реалізації закону.

Голова Державної служби України з етнополітики та свободи совісті В. Єленський підкреслив, що Закон має бути повністю імплементований через систему підзаконних нормативно-правових актів. Він акцентував на стратегічній необхідності розвитку мов корінних народів та їх включенні до міжнародних механізмів захисту мовного різноманіття, а також на готовності держави забезпечити належну правову інфраструктуру до моменту деокупації Криму [77].

Варто зазначити, що, окрім представницьких органів, корінні народи України володіють розгалуженою системою громадських організацій, яка відображає не лише їхні суспільно-політичні запити та водночас виступає інструментом адвокації і збереження і розвитку їхньої самобутності. Громадські організації є важливою формою їхньої політичної участі, оскільки забезпечують артикуляцію інтересів, взаємодію з органами державної влади та інтеграцію в міжнародні механізми захисту прав людини. Найбільш розвинену інституційну мережу мають саме кримські татари. Зокрема, Кримськотатарський Ресурсний Центр (КРЦ) [118] здійснює моніторинг порушень прав людини та аналітичну діяльність, КримSOS [112] спеціалізується на допомозі внутрішньо переміщеним особам і правовій підтримці, Кримська правозахисна група [117] документує воєнні злочини та політичні переслідування в окупованому Криму. Окремим напрямом діяльності є мовна політика, яку розвиває Інститут розвитку

кримськотатарської мови. У кримськотатарському середовищі функціонує широка мережа культурно-освітніх ініціатив, серед яких ГО «Кримська родина», Земляцтво кримських татар у м. Києві, ГО «Ель Чебер», ГО «Qirim Gunesi», фундація «DUSHA UA». Їхня діяльність спрямована на освітню інтеграцію, збереження традиційних ремесел, формування молодіжного середовища та підтримку громадянської активності, що у сукупності формує стійку основу для політичної мобілізації спільноти.

Кримчацька спільнота представлена, зокрема, Кримським товариством кримчаків «Къырымчахлар», діяльність якого після 2014 р. значною мірою перемістилася в онлайн-простір (координація через Facebook). Питання правового статусу кримчаків підтримує Міжнародна громадська організація «Фонд досліджень та підтримки корінних народів Криму». Караїми мають структуровані національно-культурні товариства, зокрема Всеукраїнську асоціацію кримських караїмів «Къарайлар», Київське товариство «Достлар», Музей караїмської історії та культури у м. Галичі, «Караїми Волині». Їхня діяльність зосереджена переважно на збереженні культурної та релігійної спадщини.

Кримськотатарська діаспора є найбільш організованою у порівняльному вимірі. Всесвітній конгрес кримських татар та Федерація кримськотатарських товариств Туреччини координують діяльність осередків у Туреччині та Європі. У Польщі діє Фундація «Krym». Кримчаки мають громади в Ізраїлі (Krymchak Community in Israel) та США (American Association of Jews from Crimea), діяльність яких зосереджена на меморіалізації та наукових дослідженнях. Караїми активно співпрацюють із європейськими структурами, до прикладу зі Спільнотою караїмів Литви та Союзом польських караїмів [245], що розширює транснаціональні канали представництва їхніх інтересів.

Важливим інструментом політичної комунікації виступають медіа. Ключовим кримськотатарським медіаресурсом є АТР [218], а також

QIRIM.Media [261] і «Крим.Реаліі» [3], які формують публічний дискурс щодо прав корінних народів і ситуації в окупованому Криму. У релігійній сфері функціонує Духовне управління мусульман Криму [67], тоді як караїмська громада має власне Духовне управління караїмів України, діяльність якого ускладнилась через окупацію Криму.

На нашу думку, важливим зовнішньополітичним механізмом адвокації прав корінних народів України є Кримська платформа [114] – міжнародний координаційний формат, ініційований Україною з метою міжнародної підтримки та розробки стратегій деокупації Криму та захисту прав його корінних народів. Хоча Платформа не є громадською організацією, вона все ж створює широких міжнародний простір для взаємодії держави, експертного середовища та громадянського суспільства, інституціоналізуючи участь корінних народів України у міжнародному дискурсі щодо Криму. Адже, Крим є етнічною територією як для кримських татар, так і караїмів та кримчаків.

Помітно, що кримські татари володіють найбільш розгалуженою мережею правозахисних, освітніх, міжнародних і медійних інституцій, що корелює з їхньою чисельністю та забезпечує високий рівень їхньої політичної суб'єктності. Натомість караїми та кримчаки мають переважно культурно-національні та релігійні організації з обмеженим політичним ресурсом. Таким чином, інституційна інфраструктура громадянського суспільства корінних народів України демонструє суттєву асиметрію: від розвиненої системи політичної та міжнародної адвокації кримських татар до переважно культурно-збережувальних моделей самоорганізації караїмів і кримчаків, що безпосередньо впливає на масштаби та інструментарій їхньої політичної участі. Проте така закономірність не є випадковою і має об'єктивне пояснення. Кримські татари є найчисельнішим корінним народом України, який сформував стійку систему внутрішньої самоорганізації міжнародної підтримки. Водночас караїми та кримчаки є значно менш чисельними корінними народами України, що обмежує

їхні організаційні ресурси та робить їх більш уразливими в умовах сучасних політичних і соціальних трансформацій. До того ж російська анексія Криму суттєво вплинула на розвиток корінних народів України. Вона не лише звузила можливості реалізації їхніх колективних прав на історичній території, а й фактично позбавила їх власної Батьківщини, змусивши значну частину представників корінних народів знову залишити свої домівки у пошуках безпеки. Крім того, кримські татари мають історичний досвід власної державності та розвиненого дисидентського руху, що суттєво вплинуло на рівень їхньої політичної мобілізації вже в умовах незалежної України.

Варто нагадати, що однією з цілей кримськотатарського народного руху є утворення Кримської національно-територіальної автономії. Відповідно до результатів Всеукраїнського опитування, проведеного в період із 29 липня по 4 серпня 2021 р., 57% респондентів підтримують утворення кримськотатарської національної автономії після звільнення Криму від російської окупації. Попри те, відсоток опитаних, які виступають проти даної ідеї або утримуються від відповіді, теж доволі суттєвий [172]. За результатами кількісного дослідження громадської «Когнітивна деокупація Криму», проведеного у 2024 р., 90% респондентів погоджуються з твердженням, що Крим є Батьківщиною кримських татар, водночас лише 40% опитаних переконані, що мешканці Криму чинили спротив протягом десяти років окупації. Як зазначив виконавчий директор КМІС А. Грушецький, питання майбутнього статусу Криму після деокупації залишається дискусійним. Близько 20% опитаних підтримують ідею створення кримськотатарської національної автономії, майже третина виступає за відновлення АР Крим, тоді як приблизно така ж частка вважає доцільним перетворення півострова на область у складі України. Водночас понад 60% респондентів загалом готові прийняти концепт кримськотатарської національно-територіальної автономії, хоча частина з них демонструє невизначеність або скепсис [96].

Як зазначає Є. Реньов, критики ідеї кримськотатарської національно-територіальної автономії обґрунтовують свою позицію ризиком створення прецеденту, який, на їхню думку, може стимулювати аналогічні вимоги з боку інших етнічних спільнот у місцях компактного проживання, зокрема угорської громади на Закарпатті чи румунської на Буковині [172]. Водночас, як наголошує Н. Беліцер, подібні публічні твердження про «вимоги автономії» з боку національних меншин переважно мають маніпулятивний характер і не підтверджуються позиціями самих організацій відповідних спільнот та їхніх лідерів [14].

Окрім того, у міжнародно-правовій практиці право на національно-територіальну автономію зазвичай не поширюється на меншини, які мають власну державність поза межами країни проживання, що принципово відрізняє їхній статус від статусу корінних народів. У міжнародній практиці право на створення автономних адміністративно-територіальних утворень, як правило, визнається за тими етнонаціональними спільнотами, які компактно проживають на певній території та становлять більшість її населення. Показовими є приклади Гренландії у складі Данії, де близько 90% населення становлять інуїти, а також Гагаузії у складі Молдови, де гагаузи становлять понад 80% населення та ін. У цих випадках автономія спирається на чітко виражену демографічну домінанту титульного народу в межах відповідної території. Зазначені приклади суттєво відрізняються від демографічних показників кримських татар, кримчаків і караїмів у Криму, що ускладнює технічне застосування аналогічних моделей автономізації. У цьому контексті як компромісний підхід у науковій літературі розглядається можливість створення «національних» адміністративно-територіальних одиниць нижчого рівня (село, селище, район) у місцях компактного проживання відповідних спільнот. Такий варіант дозволяє поєднати принципи територіальної цілісності держави з елементами децентралізованого самоврядування, водночас зберігаючи баланс між

етнополітичною мобілізацією корінного народу та загальнонаціональними інтересами [172].

Підтримуючи позицію дослідника, вважаємо, що у цьому контексті принципово важливо враховувати також права караїмів і кримчаків, які поряд із кримськими татарами є корінними народами Криму. Обговорення моделей автономізації не може зводитися виключно до одного суб'єкта, адже концепція внутрішнього самовизначення має охоплювати всі автохтонні спільноти півострова та враховувати історичні ареали їхнього розселення на території сучасної України, передусім у межах Криму.

У зв'язку з цим доцільно уточнити і сам термінологічний підхід. На нашу думку, коректніше йдеться про територіальні автономії корінних народів або про концепт «корінних земель», а не про «національно-територіальну автономію». Використання категорії «національна автономія» апелює до поняття нації як політичного конструкту, що у класичних теоріях націєтворення розглядається як завершальний етап етногенезу та передбачає потенційну наявність або прагнення до окремої державності. У випадку кримськотатарського народу таке тлумачення може породжувати інтерпретації, пов'язані з ідеєю державного суверенітету, що виходить за межі моделі внутрішнього самовизначення. Натомість правовий статус корінного народу, закріплений у міжнародному праві, не передбачає обов'язкової наявності чи формування власної держави, а ґрунтується на праві на збереження і розвиток власних інституцій, традицій та форм самоврядування в межах існуючої держави. Тому застосування понять «територіальна автономія корінного народу» або «корінні землі» точніше відображає зміст відповідних вимог, узгоджується з концепцією внутрішнього самовизначення та не суперечить принципу територіальної цілісності України.

Адже відповідно до Декларації ООН, «корінні народи, здійснюючи своє право на самовизначення, мають право на автономію або самоврядування у питаннях, що стосуються їхніх внутрішніх і місцевих справ, а також на способи

і засоби фінансування своїх автономних функцій. Жодне положення цієї Декларації не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, народу, групі або особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-які дії, що суперечать Статуту ООН, або як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які можуть повністю або частково порушити або пошкодити територіальну цілісність або політичну єдність суверенних і незалежних держав» [277].

Такі дискусії нині є надзвичайно важливими як на науковому, так і на політико-правовому рівнях, оскільки їх результати безпосередньо впливатимуть на визначення майбутнього статусу Криму у складі України. Проте головним викликом для України залишається те, що землі караїмів, кримчаків і кримських татар перебувають під тимчасовою окупацією росії [106]. За таких умов можливості повноцінного забезпечення їхніх колективних прав істотно обмежені. Водночас факт окупації не звільняє державу від обов'язку реалізовувати національне законодавство у сфері прав корінних народів, гарантувати їх належне представництво в органах державної влади та місцевого самоврядування. Адже імплементація чинних правових норм є лише складовою ширшого процесу формування ефективної державної етнополітики України як поліетнічної держави.

Отже, урахуванням історичного, правового та інституційного контекстів, можна стверджувати, що сучасна українська модель взаємодії з корінними народами перебуває у фазі становлення. Ухвалення ЗУ «Про корінні народи України» стало важливим етапом у формуванні нової парадигми державної етнополітики, яка інтегрує індигенні спільноти в єдиний політико-правовий простір країни відповідно до міжнародних стандартів. Попри нормативне визначення, практична імплементація законодавчих норм залишається незавершеною. Зокрема, лише кримськотатарський народ наразі має інституційно оформлені та суспільно визнані представницькі органи – Курултай і Меджліс, які, поки що досі не визнані де-юре. Водночас кримчаки і караїми, в

силі своєї чисельності, потребують цілеспрямованої підтримки з боку держави. Окрім того, окупація Криму істотно обмежила можливості реалізації прав корінних народів на їхніх історичних землях, актуалізувавши питання відновлення і захисту їхньої політичної суб'єктності, як одного з ключових чинників процесу деокупації та деінтеграції Криму.

Підсумовуючи дослідження сучасного становища корінних народів світу в науковому дискурсі та на практиці, зокрема на основі аналізу досвіду скандинавських країн, США, Канади, Нової Зеландії, Індії та Австралії, а також політико-правового статусу корінних народів України, варто зазначити, що ефективна політична участь корінних народів є невід'ємною складовою демократичного розвитку держави. Проведений аналіз засвідчив, що міжнародна практика виробила різноманітні моделі забезпечення політичної участі корінних народів, від інституцій автономії та спеціальних представницьких органів до механізмів гарантованого парламентського представництва та консультативної участі. Водночас їх ефективність значною мірою залежить від рівня інституційного закріплення, волі політичних акторів та реальної спроможності корінних народів впливати на процеси ухвалення рішень. Встановлено, що в Україні процес формування політико-правового статусу корінних народів перебуває на етапі становлення. Попри наявність нормативно-правової бази, зберігається розрив між декларативним визнанням прав і їх практичною реалізацією. Це обумовлює необхідність подальшого вдосконалення інституційних механізмів забезпечення реальної участі корінних народів. Таким чином, узагальнення світового досвіду та українських реалій дає підстави стверджувати, що формування ефективної моделі політичної участі корінних народів в Україні потребує системного поєднання правових, інституційних і соціокультурних інструментів із урахуванням національного контексту, міжнародних стандартів та зарубіжного досвіду впровадження індигенної демократії, релевантного українським суспільно-політичним реаліям.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО КОРИННОГО НАРОДУ УКРАЇНИ

3.1. Інституційні та суспільно-політичні передумови формування політичної участі кримськотатарського народу в період репатріації (1987– 1991 рр.)

Політична участь корінних народів України, насамперед кримськотатарського народу, є ключовим інструментом реалізації їхнього права на самовизначення, збереження колективної ідентичності та впливу на суспільно-політичні процеси. В умовах тимчасової окупації Криму РФ саме кримські татари залишаються найбільш мобілізованою автохтонною спільнотою, яка вибудувала розгалужену систему політичного представництва, громадянської активності та міжнародної адвокації. Через механізми політичної участі кримські татари мають змогу повноцінно реалізовувати гарантовані їм права, впливати на процеси ухвалення рішень, захищати колективні інтереси й виступати активними суб'єктами як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави. У цьому контексті особливої актуальності набуває комплексний аналіз історичної еволюції, сучасних форм і типів політичної участі, а також ролі представницьких інституцій, громадських організацій і лідерів корінного народу у її реалізації.

Слід зазначити, що ще в складі СРСР кримські татари боролись за власну ідентичність та власні права, в тому числі права на повернення на історичну Батьківщину – Крим. Ця боротьба, як і будь-який визвольний рух в СРСР тривала своєрідними хвилями. Так, наприклад з другої половини 1980-х рр., у зв'язку з послабленням режиму та першими кроками своєрідної демократизації, кримськотатарський рух зазнав свого піднесення. Зокрема, у 1987 р. відбулась Перша Всесоюзна нарада представників ініціативних груп на якій було ухвалено рішення про необхідність направлення делегації кримських татар до вищого

керівництва держави з метою розгляду їх етнонаціонального питання [8]. Також, тоді ж було затверджено звернення до тодішнього Секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, котре зібрало близько 40 тисяч підписів. Через відсутність будь-якої офіційної реакції на лист було прийнято рішення провести мирну демонстрацію в Москві з метою привернення уваги до кримськотатарського питання. В результаті мирні демонстрації були проведені на червоній площі 6 та 23 липня 1987 р., котрі закінчувались розгоном та затриманням кримських татар московською міліцією. Акції протесту кримських татар відбувались також в Криму, Узбекистані, Таджикистані тощо, де мирні демонстрації також розганялись загонами міліції із застосуванням сили [8].

Проте кримські татари продовжували відстоювати власні інтереси, в першу чергу вимагаючи повернення на Батьківщину та автономії. Так, 7 жовтня 1987 р. з кримські татари організували піший марш з м. Тамань Краснодарського краю до м. Сімферополя, в якому взяли участь близько 2 тисяч кримських татар. Проте акцію не вдалося провести до кінця через оточення міліції на 7-ому кілометрі від Тамані мирну. У зв'язку з чим ходу було припинено та затримано багатьох учасників акції. Того ж року 18 жовтня кримські татари запланували проведення мітингів з нагоди Дня утворення Кримської АРСР в місцях проживання корінного народу, проте радянська влада перешкоджала їх проведенню. Внаслідок чого кримські татари провели масові протести супроти репресій в таких містах як Кримськ, Ташкент, Бекабад, Білогірськ тощо. 24 грудня 1987 р. Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову про «тимчасове обмеження прописки для людей, які прибувають» до Криму також. Метою цією постанови була протидія самостійного повернення кримських татар до Криму [111]. Реакцією на таку політику радянської влади став масовий мітинг 14 лютого 1988 р., організований в м. Сімферополь. Понад 2 тисяч кримських татар тоді виступали проти дискримінації та утисків прав корінного народу. З лютого 1988 р. подібні протести проходили в різних містах союзу, в тому числі і в м. Москві.

На цьому масові протести кримських татар не припинялись. 18 травня 1988 р., до 44 роковини депортації кримськотатарського корінного народу відбулись масові демонстрації у 22 містах радянської держави. Відомо, що в цих акціях в сукупності взяли участь більше ніж 25 тисяч представників корінного народу. 26 травня 1988 р біля кримського селища Зуя (сучасний Білогірський район АР Крим) було влаштовано наметове містечко, яке згодом було зруйновано російськими солдатами та міліціонерами [111].

9 червня 1988 р. державна комісія з розв'язання проблем кримськотатарського народу [8] офіційно заявила про відсутність підстав для утворення Кримської автономної республіки. Реакцією на такі рішення стала хвиля масових мирних акцій та демонстрацій кримськотатарського корінного народу, котрі проводились в Краснодарському краї та окремих регіонах Узбекистанської РСРС. Так, наприклад, 23 червня 1988 р. було організовано траурні мітинги до десятої річниці самоспалення Муси Мамута – кримськотатарський активіста, який у 1975 р. повернувся до Криму, однак зазнав переслідувань радянської влади, був засуджений за «порушення паспортного режиму» та повторно підданий кримінальному переслідуванню. Формально радянська влада дозволила кримським татарам повертатись на Батьківщину – 5 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ, яким визнала безпідставність депортації кримських татар з Криму у 1944 р., а також прийняла постанову, що формально надавала їм право проживати в будь-якому регіоні Радянського Союзу [8].

23 червня 1978 р., протестуючи проти системних утисків і заборони жити на Батьківщині, він здійснив акт самоспалення, від отриманих опіків помер 28 червня в лікарні Сімферополя. Його вчинок став символом боротьби кримськотатарського народу за право на повернення до Криму та уособленням трагедії, що розпочалася з депортації 18 травня 1944 р. [165]. З кінця червня до половини серпня тисячі представників корінного народу в різних регіонах

провели масові страйки. Внаслідок чого з роботи було звільнено близько 1500 людей за невідвідування роботи. 23 липня 1988 р., до річниці опублікування заяви ТАРС (заява Телеграфного агентства СРСР від 23 липня 1987 р. щодо звинувачення кримських татар у зраді під час війни та заперечення того, що кримські татари є корінним народом Криму), кримські татари провели добове голодування, в кому взяли участь близько 500 осіб. Загалом, позиція державного апарату та діяльність спеціально створеної комісії з розгляду питань кримськотатарського народу, як згадує дослідник О. Бажан, не виправдала своїх очікувань та була негативно оцінена підсумковою заявою учасників зустрічі представницьких ініціативних груп кримськотатарського руху 9 листопада 1988 р. [8].

Наступним важливим кроком стало заснування Організації Кримськотатарського Національного Руху (ОКНР), котре відбулось на V Всесоюзній нараді представників ініціативних груп 29 квітня – 2 травня 1989 р. в м. Янгіль Ташкентської області. Головою ОКНР став правозахисник та лідер кримськотатарського руху, а сьогодні народний депутат України М. Джемільєв. У підготовленому статуті ОКНР прямо зазначалося: «... ситуація, що склалася з розв'язанням кримськотатарського питання, вирішує, чи стане Радянський Союз демократичною і правовою державою, яка поважає політичні та громадянські права людей, національний суверенітет народів, їхню культуру, самобутність та вільний розвиток на їхній території, чи знову повернеться до тоталітарної та терористичної системи правління. Це ставить перед активістами кримськотатарського національного руху завдання переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права та демократію» [199]. Таке піднесення кримськотатарської участі, суттєве поширення впливу ОКНР змусило владу до нових рішень у питаннях щодо кримськотатарського корінного народу. Так, 12 липня 1989 р. було утворено Комісію Верховної Ради СРСР по проблемах кримськотатарського народу,

котрою головував секретар ВЦРПС, народний депутат СРСР Г. Янаєв. А 14 листопада 1989 р. було прийнято Декларацію Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивні акти проти народів – підданих насильному переселенню, та забезпечення їх прав» [199].

28 листопада 1989 р. відбулося закрите засідання Президії Верховної Ради СРСР, на якому було вирішено визнати законними права кримськотатарського народу на повернення в місця його історичного проживання та відновлення національної цілісності. Також, комісією було рекомендовано створити з цією метою координаційний орган Ради Міністрів СРСР за участю представників України та кримських татар. Наступним важливим кроком стала Постанова Ради Міністрів СРСР від 29 січня 1990 р., якою проголошувалось про створення Державної комісії з проблем кримськотатарського народу. Загадана комісія вже 11 травня цього ж року затвердила Концепцію державної програми повернення кримських татар до Кримської області. На основі цієї програми Рада Міністрів СРСР ухвалила наступну постанову від 11 липня 1990 р. «Про першочергові заходи для розв'язання проблем повернення кримських татар до Кримської області» [8].

Як зазначає Р. Фірсов, рушійною силою повернення кримських татар у цей період стала не державна підтримка, а їхнє небажання чекати. Попри наявність нормативних актів, що передбачали економічне обґрунтування процесу та виділення коштів із бюджетів союзних республік, фактичний початок організованого повернення планувався лише з 1991 р. Водночас на той момент держава уже майже втратила спроможність ефективно регулювати внутрішні міграційні процеси, тоді як самі кримські татари були готові скористатися першою нагодою для повернення, зважаючи на відсутність загрози повторної депортації та наявність правових підстав для проживання в Криму. За цих умов, а також унаслідок непослідовності й пасивності місцевих органів влади, у 1989 р. до Криму самовільно повернулися 28,2 тис. осіб, у 1990 р. – 33,8 тис., а в 1991

р. – ще 41,4 тис. Таким чином, наприкінці 1990 р. на території півострова проживало понад 70 тис. кримських татар, а в 1991 р. їхня чисельність перевищила 113 тис. осіб [199].

Активізація кримськотатарського народного руху та створення ОКНР зумовило до скликання загальнонаціонального з'їзду – Курултаю як представницького органу всього корінного народу, з метою єднання та вироблення спільної стратегії подальших дій. Таким чином, у 1990–1991 рр. було створено Організаційний комітет, розроблено нормативну базу та проведено двоетапні вибори делегатів на основі широкого представництва кримських татар з різних регіонів СРСР. Попри протидію кримської влади, 26–30 червня 1991 р. в м. Сімферополі відбувся II Курултай, у роботі якого взяли участь 255 делегатів, обраних за встановленими квотами. Курултай визначив стратегічні завдання національного руху, зокрема повернення на Батьківщину та відновлення національної державності, а також оголосив про незаконність заснованої всупереч волі кримськотатарського народу територіальної автономії в Криму, прийняв «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу», в якій чітко йшлося про прагнення до утворення самостійного кримськотатарського державного утворення та надання кримським татарам політичних прав та свобод на рівні зі іншими республіками СРСР [8].

Делегати Курултаю рішуче виступили проти визнання автономії, відновленої за результатами референдуму 20 січня 1991 р., а також сформованих у її межах органів влади. У відповідних документах наголошувалося, що Кримська АРСР, відновлена не як національно-територіальне утворення, фактично закріплює наслідки депортації кримськотатарського народу 1944 р., а тому не може бути легітимною в такому форматі. Тоді ж шляхом таємного голосування обрав єдиний вищий представницький орган кримськотатарського народу – Меджліс, який складається з 33 осіб та функціонує на постійній основі по сьогодні. Головою Меджлісу було обрано М. Джемілева, а його заступником

– Р. Чубарова. Поряд із завданнями подолання наслідків геноциду, організації повернення та облаштування репатріантів, а також відродження національної культури, було визначено стратегічну мету Меджлісу – відновлення політичних і національних прав кримськотатарського народу, включно з реалізацією права на вільне національно-державне самовизначення на своїй історичних землях [130].

На початку 1990-х рр. така позиція сприймалася як радше декларативна й символічна, відображаючи прагнення до консолідації народу в умовах репатріації. Згодом усвідомлення ризиків конфронтації з місцевими та центральними органами влади зумовило перехід до більш поміркованої стратегії, спрямованої на трансформацію кримської автономії з адміністративно-територіальної у національно-територіальну з гарантуванням рівних прав для громадян усіх національностей [33].

На Курултаї 29 червня 1991 р. було затверджено перелік основних завдань кримськотатарського національного руху. Окрім заходів із ліквідації наслідків депортації, забезпечення повернення й облаштування на історичній Батьківщині та розвитку національної культури, окремо підкреслювалася необхідність домагатися відновлення національних і політичних прав, зокрема права на самовизначення. У Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу, ухваленій II Курултаєм також проголошувалося, що Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій саме він має право на самовизначення відповідно до міжнародно-правових актів. Водночас декларувалося, що відносини з іншими національними та етнічними групами мають будуватися на засадах взаємної поваги, визнання прав і свобод людини та забезпечення рівності незалежно від етнічного походження [33].

6 липня 1991 р. відбулося перше засідання Меджлісу кримськотатарського народу, на якому було затверджено його структуру та прийнято рішення про підготовку Положення про місцеві меджліси. Вони мали утворюватися згідно з

дорученням Курултаю та були покликані реалізовувати рішення Меджлісу кримськотатарського народу, захищати інтереси народу при взаємодії з місцевою владою, сприяти відродженню та розвитку культури, мови, релігії, звичаїв та традицій. На території практично усіх 290 сільських, селищних, міських рад Криму протягом 1991–1992 рр. було обрано регіональні та місцеві меджеліси, серед них – 15 районних та 7 міських [131].

29 грудня 1991 р. Меджліс кримськотатарського народу ухвалив проєкт Конституції Кримської республіки та ініціював його громадське обговорення. Документ містив положення про гарантії прав і свобод усіх громадян незалежно від раси, національності, політичних переконань і віросповідання. Водночас окремі його норми відображали концепцію створення в Криму суверенної держави етнократичного типу, яка на договірних засадах входить до складу України. Кримські татари, а також кримчаки і караїми визначалися як корінне населення з особливим статусом. Зокрема, право на самовизначення закріплювалося виключно за корінним населенням. А рішення загальнодержавного значення вважалися прийнятими лише за умови підтримки більшістю як усіх виборців, так і виборців із числа корінного населення.

Парламент передбачався двопалатним, до якого входили б Рада народних представників та Меджліс, що представляв би корінне населення. Передбачалося, що кандидат на посаду президента автономної республіки мав отримати підтримку більшості всіх виборців і водночас більшості виборців із числа корінного населення, тоді як віце-президент обирався Курултаєм. Етнократичний підхід простежувався й у моделі організації влади на місцевому рівні, де поряд із радами передбачалося функціонування меджлісів у місцях компактного проживання корінного населення. Загалом, як підсумувала О. Газізова, запропонований проєкт не узгоджувався з етнодемографічною структурою Криму та України й суперечив принципу рівності громадян

незалежно від їхнього етнічного походження, що становить основу демократичного державного будівництва [33].

Слід зазначити, що в цей період українська радянська влада заявляла про свої прагнення в сприянні розв'язання проблем кримськотатарського корінного народу, зокрема пов'язаних із поверненням на Батьківщину. 11 травня 1990 р. Верховна Рада Української РСР «До річниці масової депортації кримськотатарського народу» зробила офіційну заяву, в якій засудила депортацію кримських татар 1944 р. та пообіцяла посприяти у відновленні справедливості та організованому поверненню кримських татар додому [8]. 25 грудня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла постанову щодо зупинки дії постанови Ради Міністрів СРСР від 24 грудня 1987 р. «Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області і Краснодарського краю» з 1 лютого 1991 р. Цією ж постановою було доручено Раді Міністрів Української РСР сформулювати порядок прописки громадян у Кримській області [199].

Оскільки кримськотатарський рух виник як дисидентський, опозиційний до радянської системи, багато з акторів українського національного визвольного руху підтримали кримських татар. Зокрема, політична партія «Народний Рух України» підтримувала повернення кримських татар до Криму та розглядала ідею відтворення національно-територіальної автономії в Криму. Відчувши підтримку від проукраїнських політичних сил, кримські татари також вирішили підтримати українців. Кримські підтримали вихід України з СРСР та відновлення незалежності на Референдумі 1 грудня 1991 р. Тоді за відновлення незалежності Української держави в Криму проголосували «так» 54,19% виборців, тоді як в м. Севастополі показник був вищий – 57,07%. Така позиція кримських татар стала важливим етапом в боротьбі кримських татар за самовизначення та подальшу інтеграцію в українську державу [137].

В серпні 1991 р. Крим увійшов до складу незалежної України як автономна республіка. Таким чином, політичні вимоги кримських татар не задовольнялись. Через нереалізовані амбіції кримських татар на національно-територіальну автономію та минуле у відносинах кримських татар з радянською владою, із проголошенням незалежності України, у стосунках кримських татар та української влади особливих поліпшень не спостерігалось. Точніше, ці відносини почали заходити у своєрідну латентну фазу. Проголошена автономна влада півострову ніяк не репрезентувала кримських татар, відповідно ігноруючи їх інтереси. Відсутність діалогу між обома сторонами, невизначеність статусу кримських татар в політико-правовій системі України, специфіка етнонаціонального складу населення півострову (зокрема велика кількість зросійщеного населення та російської національної меншини) призводили до конфлікту між кримськими татарами та українською владою, а подекуди фіксувалися і випадки дискримінації кримських татар.

Окрім цього, наріжним каменем у відносинах між кримськими татарами та українською владою впродовж тривалого часу залишалося земельне питання. У період депортації 1944 р. житлові будинки, господарські об'єкти та земельні ділянки, що належали кримськотатарським родинам, були перерозподілені на користь нових мешканців, переважно переселенців із ррфср, а частину земель включено до фондів державної або комунальної власності. Після повернення на Батьківщину кримські татари фактично не мали ані механізму реституції, ані чіткої компенсаційної процедури. Ще наприкінці 1980-х рр. було досягнуто визнання спеціального статусу репатріантів і спрощеного набуття громадянства, що передбачалося союзним законодавством 1989 рр. та подальшими нормативними актами вже незалежної України. Наприклад, після офіційного визнання Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. незаконності та злочинності депортації кримськотатарського народу 1944 р. було скасовано обмеження на їх повернення до Криму. Масове повернення кримських татар на

історичну Батьківщину наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. відбувалося за відсутності будь-яких реальних державних механізмів забезпечення репатріантів житлом, землею чи компенсацією за втрачене майно. Значна частина житлового фонду, земель та інфраструктури була передана новим мешканцям, переважно переселенцям із росії, або переведена у категорію державної чи муніципальної власності. У результаті цього кримські татари, повертаючись на півострів, фактично були змушені починати життя «з нуля» – без елементарних соціально-економічних умов для проживання [184].

У відповідь на відмову органів влади задовольнити колективні запити на виділення земельних ділянок для будівництва житла, репатріанти вдалися до практики самовільного облаштування. Одним із перших прикладів стала ситуація в селі Севастянівка Бахчисарайського району, де у 1989 р. понад 250 кримськотатарських родин самостійно зайняли ділянки землі та розпочали будівництво домівок. За свідченнями очевидців та активістів кримськотатарського руху, зокрема Ф. Ібрагімова, ця акція була добре організованою, базувалась на ретельному виборі місцевості та мала стратегічний характер. Однак така ініціатива стикалася із серйозним опором з боку місцевої влади та частини російськомовного населення, що супроводжувалося адміністративними перешкодами, дискримінаційними практиками та пропагандистською кампанією, спрямованою на стигматизацію кримських татар як «агресивних самозахоплювачів».

Незважаючи на ці виклики, практика самозахоплення виявилася не лише формою виживання, а й інструментом політичної мобілізації. Завдяки зусиллям окремих представників Меджлісу та органів влади, зокрема І. Умерова, який у 1994–1997 рр. займав посаду віцепрем'єра уряду АР Крим, більшість зведених домівок у період 1990-х рр. були офіційно узаконені. За його оцінками, йдеться про понад 95% таких забудов. Саме ці зусилля дозволили репатріаційній політиці набрати нової якості, забезпечивши відносну стабілізацію побутового становища

понад 40 тисяч кримськотатарських родин. Утім, із розвитком нових хвиль повернення кримських татар і міграцією в напрямку більших міст (зокрема Сімферополя), самозахоплення набула хаотичного характеру, а ситуація ускладнилася діями посередників-шахраїв, що дискредитували ідею законного повернення. Варто додати, що після окупації Криму росією у 2014 р. ситуація з узаконенням таких поселень різко погіршилася. Під виглядом боротьби з незаконною забудовою почались масові демонтажі будівель, переважно тих, що були зведені кримськими татарами. Репресивні заходи набули політичного характеру – із обшуками, арештами та кримінальним переслідуванням активістів [184].

Самозахоплення землі в цьому контексті є не лише соціальним феноменом, але й проявом опору історичній несправедливості та нехтуванню правами корінного народу. Ці дії кримські татари розглядали як вимушений спосіб реалізації права на повернення та облаштування. На нашу думку, саме сукупність земельного конфлікту, політичної невизначеності статусу та відсутності цілісної державної стратегії інтеграції репатріантів значною мірою зумовила тривале зволікання з належним політико-правовим визнанням кримських татар, зокрема з офіційним закріпленням за ними статусу корінного народу України. До того ж кримські татари, повертаючись додому часту зустрічались із опором з боку місцевого населення. Не останню роль в дискредитації корінного народу зіграли поширенні радянським режимом міфи, які відверто їх дискредитували. Наприклад, У радянській пропаганді 1940-1950-х рр. сформувався ідеологічний наратив, що намагався обґрунтувати насильницьку депортацію кримськотатарського народу в 1944 рр.. Ключовими тезами цього дискурсу були звинувачення кримських татар у масовому дезертирстві на початку війни, колабораціонізмі з нацистами та подання депортації як своєрідного «порятунку» корінного народу. Ці міфи надалі слугували виправданням репресивної політики, мали чітке політичне підґрунтя

та ідеологічно обслуговували концепцію «очищення» півострова від «неблагонадійних» елементів [228].

Наступним ідеологемним елементом радянської політики була концепція «народу-зрадника», яка узагальнювала окремі випадки колабораціонізму й покладала колективну відповідальність на весь корінний народ. Окреме місце в радянській міфологемі посідає теза про «гуманність» депортації, яка нібито врятувала народ від масового знищення за законами воєнного часу. Цей підхід активно експлуатувався в пізньорадянських і пострадянських публікаціях, зокрема у працях С. Кара-Мурзи. Проте архівні дані засвідчують протилежне: умови спецпоселень призвели до смерті щонайменше 20–25% кримських татар у перші роки вигнання. Серед жертв були жінки, діти, люди похилого віку. Таким чином, депортація завдала етносу непоправної демографічної й культурної шкоди, а постфактум була легітимізована наративами, що суперечать фактичному перебігу подій. З огляду на вищенаведене, міфи про «зрадництво» кримських татар стали ідеологічною основою радянської політики русифікації Криму та етнічного витіснення автохтонного народу. Звичайно, з часом ці міфи лише закріпились у суспільній думці, особливо російського та зросійщеного населення, що стало ще одним фактором нарощування конфліктів з репатріантами [228].

Президент Л. Кравчук в кінці 1991 р. формально заявляв, що держава має «створити умови... щоби кримськотатарський народ ... зайняв відповідне місце в державних владних структурах» [113]. На практиці на початку 1990-х рр. політичне представництво кримських татар в органах влади Криму залишалось фактично відсутнім. Зокрема перше скликання ВР АР Крим було сформовано переважно з представників колишньої компартійної номенклатури та проросійських політичних сил. Аналіз показав, що в списку депутатів ВР АР Крим 1-го скликання 1991-1994 рр. був лише один представник кримськотатарського походження Е. Меметов, котрий був обраний від

Культурно-просвітницького товариства «Ешиль-ел» та був безпартійним. На рівні місцевого самоврядування їх участь також була мінімальною через об'єктивні та суб'єктивні бар'єри, серед яких вже загадані проблеми з громадянством і реєстрацією, дискримінаційні практики, а також небажання чи неготовність місцевих органів влади інтегрувати репатріантів у систему управління. Тому закономірно, що в умовах інституційного вакууму та відсутності реальних механізмів представництва кримські татари утворили власні органи (Меджліс) та шукали союзників у національно-демократичному русі. Державні ж органи, попри формальні обіцянки, фактично виключали кримських татар із влади, створюючи правові та бюрократичні перешкоди їх участі [113].

Отже, етап відновлення української незалежності став для кримськотатарського народу періодом інтенсивної та багатовимірної політичної мобілізації, як і для українського суспільства загалом. Для цього часу були характерні як протестні, так і інституційні форми участі. До перших належали масові мирні демонстрації, мітинги, страйки, голодування, публічні звернення до союзного керівництва, петиційні кампанії та символічні акції пам'яті жертв депортації. До других – створення власних органів представництва, зокрема ОКНР, скликання II Курултай кримськотатарського народу та формування Меджлісу кримськотатарського народу, як постійно діючого представницького органу. Водночас обмежене представництво кримських татар у формальних органах влади, невизначеність їхнього політико-правового статусу та відсутність ефективних механізмів реалізації рішень зумовили асиметричний характер цієї участі. Це свідчить про те, що політична участь кримськотатарського корінного народу в період відновлення незалежності України мала трансформаційний характер від стихійного протесту до організованого представництва й формування власної політичної суб'єктності, яка надалі стала одним із ключових чинників утвердження статусу корінного народу в українській державі

3.2. Особливості політичної участі кримських татар у незалежній Україні (1991–2014 рр.)

Розпад СРСР, проведення II Курултаю 26-30 червня 1991 р. та проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. істотно змінили контекст подальшої політичної участі кримськотатарського корінного народу. У нових політико-правових умовах боротьба за повернення та відновлення прав із площини протистояння радянському владному центру трансформувалася у процес вибудовування взаємодії з інститутами новоствореної української держави. Водночас кримські татари активно застосували протестні механізми участі, аби задовольнити власні колективні права та вимоги, які нещодавно було проголошено на II Курултаї, під час якого кримські татари ухвалили низку звернень, серед яких Звернення до населення Криму, Звернення до ООН, Звернення до Президента СРСР, Звернення до кримськотатарського корінного народу тощо [228]. Зокрема, 3 вересня 1991 р. відбулося пікетування будівлі ВРУ. На пікеті кримські татари вимагали відновлення державності кримськотатарського корінного народу та офіційного визнання Меджлісу. Учасники прагнули спонукати народних депутатів до вирішення проблем корінного народу. До того ж брали участь у мітингах, організованих Народним Рухом та Українською Республіканською партією. Після цього, 4 вересня 1991 р. Р. Чубаров, Р. Абдуллаєв, М. Аблязов взяли участь у прес-конференції у Спілці письменників України. На наступний день відбулася зустріч учасників акції із тодішнім заступником Голови ВРУ В. Гриньовим. Він запевнив представників корінного народу, що підтримує вимоги кримськотатарського корінного народу і дав доручення Комісії ВРУ з державного суверенітету та міжреспубліканських відносин розглянути Звернення Меджлісу і відповідних документів Курултаю з подальшим винесенням свого висновку на засідання Президії українського парламенту. 7 вересня 1991 р. кримські татари продовжили пікетування на площі

Незалежності. Згодом Р. Чубаров і Р. Абдуллаєв провели зустріч із представниками мусульманської громади Києва, під час якої обговорили становище мусульман у Криму, окреслили підсумки роботи Курултаю та пояснили мету перебування делегації Меджлісу в столиці. Згодом пікет був перенесений вже в Маріїнський парк.

В ході пікету було домовлено про зустріч голови ВРУ з делегацією Меджлісу на 13 вересня 1991 р. Уже 9 вересня 1991 р. Народний Рух України ухвалив на своєму засіданні постанову «Про відновлення прав кримськотатарського народу». Ця постанова стала однією з перших офіційних ініціатив, що визнала політичну суб'єктність кримськотатарського народу в контексті української державності. Документ не лише задекларував підтримку права кримських татар на національно-територіальну автономію у межах України, а й фактично визнав Курултай та Меджліс, як легітимні інститути представництва корінного народу. Крім того, у постанові передбачалося розроблення механізмів реалізації права на самовизначення кримських татар у партнерстві з ВРУ, із обов'язковим урахуванням прав і свобод усіх мешканців півострова [3].

Ці події вересня 1991 р. стали ключовими для встановлення політичного діалогу між кримськотатарським народом та українською державою. Відбулась зустріч делегації Меджлісу з тодішнім головою ВРУ Л. Кравчуком, у складі якої були провідні лідери кримських татар М. Джемільєв, Р. Чубаров, члени Президії Меджлісу Р. Аппазов, Дж. Аблямітов, С. Омеров, кадій мусульман Криму С.Е. Ібрагімов. На зустрічі Л. Кравчук визнав легітимність прагнень кримськотатарського народу до повернення на історичну Батьківщину та відновлення державності. Утім, з огляду на складну демографічну ситуацію на півострові, він окреслив пріоритетність процесу репатріації як першочергового завдання, зауваживши, що питання автономії та державності може бути порушене лише після стабілізації ситуації. Водночас Голова ВРУ запевнив, що

українська держава надаватиме підтримку у поверненні кримськотатарського корінного народу та його інтеграції в український політико-правовий простір. Подальший виступ М. Джемілева на Форумі інтелігенції України 13-14 вересня 1991 р. став символічним жестом солідарності кримськотатарського народу з українською незалежністю. Визнання Меджлісом Акту проголошення незалежності України стало першим офіційним кроком з боку представницького органу корінного народу на підтримку суверенітету України. Форум, у своїй резолюції, підтримав право кримських татар на відновлення національного суверенітету та закликав український парламент до співпраці з Меджлісом у реалізації цього права, підкреслюючи, що воно не суперечить інтересам інших національностей Криму [3].

Ці кроки започаткували інституційний процес інтеграції кримськотатарського народу до політичного життя незалежної України. 15 вересня 1991 р., під час масового мітингу на підтримку Акту проголошення незалежності України біля Софійського собору в м. Києві, значну увагу громадськості привернув виступ заступника голови Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубарова. Його промова українською та російською мовами була зустрінута схвальними оваціями та скандуванням «Єдність!», що символізувало спільне прагнення до демократичної, об'єднаної України. Втім, подальші події в Україні та Криму продемонстрували обмеженість реального впливу кримськотатарського представництва на формування державної політики щодо півострова. У заяві Меджлісу йшлося про те, що Крим поступово перетворюється на об'єкт геополітичного протистояння між Росією та Україною. При цьому обидві держави, апелюючи до історичних і стратегічних аргументів, здебільшого ігнорували права кримськотатарського народу, як корінного зокрема, його право на самовизначення на власній території [3].

Однією з масштабних форм мобілізаційної участі стала також всеукраїнська акція «Київ-92». 16 лютого 1992 р. в м. Сімферополі відбувся масовий мітинг кримських татар, учасники якого закликали Меджліс «оголосити про надання кримськотатарському народу статусу корінного народу, який веде боротьбу за своє національне визволення і діяти відповідно до оголошеного статусу».

18 лютого 1992 р. на засіданні ЦР ОКНР було ухвалене рішення про проведення в столиці України масової акції протесту кримських татар. З 28 лютого до 1 березня 1992 р. в Києві відбувався III з'їзд НРУ, в роботі якого взяли участь Р. Чубаров і Р. Абдуллаєв. У своєму виступі Чубаров оприлюднив позицію Меджлісу: «Стабільна ситуація і нормальні відносини між Кримом і Україною можливі тільки тоді, коли парламент України визнає право кримськотатарського народу на самовизначення і надасть Криму статус національно-територіальної автономії у складі України». Він оголосив про майбутню акцію кримських татар у Києві і закликав всі демократичні сили України підтримати справедливі вимоги кримськотатарського народу. У середині березня виконком Київської міської ради, посилаючись на Постанову ВР УРСР від 29 вересня 1990 р. «Про невідкладні заходи щодо зміцнення законності і правопорядку в республіці», заборонив проведення пікету та розміщення наметів перед будівлею парламенту. 17 березня в м. Київ почали прибувати учасники акції «Київ-92». На наступний день на площі перед парламентом України зібралося близько 300 осіб, а 19 березня кількість пікетників досягла вже півтисячі. Учасники акції передали керівництву ВРУ заяву з вимогами про проведення в найближчі дні зустрічі з делегацією Меджлісу і необхідності ухвалення керівництвом України політичної заяви про відновлення в Криму кримськотатарської автономії [3].

Акція, яка пізніше отримала назву «Київ-92» стала показовим проявом масової мобілізаційної участі кримськотатарського корінного народу, що

прагнув політичного визнання та реалізації права на самовизначення. 16 лютого 1992 р. на мітингу в м. Сімферополі було публічно артикульовано необхідність розглядати кримських татар як народ, що продовжує боротьбу за національне визволення. Під час III з'їзду Народного Руху 28 лютого – 1 березня 1992 р. Р. Чубаров від імені Меджлісу заявив, що стабільність у Криму можлива лише за умови визнання Верховною Радою права кримськотатарського народу на самовизначення та надання півострову статусу національно-територіальної автономії. Таким чином, «Київ–92» став першим масштабним прикладом цілеспрямованого політичного тиску кримськотатарського корінного народу на центральну владу незалежної України з метою інституційного закріплення свого статусу, як корінного народу [3].

Політична участь кримськотатарського корінного народу в перші роки незалежності України була тісно пов'язана з процесами репатріації, боротьби за громадянські права та формування правового статусу. З набуттям чинності ЗУ «Про громадянство України» від 13 листопада 1991 р., 73 981 представники кримськотатарського корінного народу, які на той момент були офіційно зареєстровані у Криму, автоматично отримали українське громадянство. Від цієї дати репатріанти почали поділятися на три основні категорії за ознакою громадянства: 1) особи, які повернулися в Україну до листопада 1991 р. і автоматично стали громадянами України; 2) особи, які повернулися після 13 листопада 1991 р., але залишили країну попереднього проживання до набуття чинності законодавства щодо громадянства, тому стали де-юре апатридами; 3) особи, які повернулися в Україну після 13 листопада 1991 р. і залишили країну попереднього проживання після набуття чинності законодавства, де-юре набули громадянство цих країн. Дві останні категорії депортованих через відсутність українського громадянства були виключені з процесу приватизації, участі у виборах, не мали також можливості бути державними службовцями,

користуватися безкоштовним навчанням, служити в Збройних Силах України, отримувати загальні і закордонні паспорти тощо [199].

Слід також загадати, що період з 1992 по 1994 рр. став своєрідним етапом спаду репатріації кримських татар, оскільки основна частина корінного народу повернулася на Батьківщину в попередні роки. У 1992 р. до Криму повернулися 27,6 тисячі кримських татар, у 1993 р. – 19,3 тисячі, а в 1994 р. – 10,8 тисяч представників корінного народу. У цей період уряд вже незалежної України, ухвалив низку постанов і розпоряджень, пов'язаних з організацією повернення та облаштуванням репатріантів. Зокрема, важливе значення мала постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар в Кримську АРСР» [8]. Також, були прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. «Про створення фонду депортованих народів Криму» та постанову Кабміну від 24 березня 1992 «Про затвердження положення про республіканську комісію у справах депортованих народів Криму». Створена комісія мала займатись організацією повернення депортованих народів Криму та забезпеченням їхніх потреб після повернення [199]. В 1992 р. український уряд виділив тоді ще Раді Міністрів Кримської АРСР 400 млн крб. для створення необхідних умов для облаштування депортованого кримськотатарського населення, що було реалізовано в наступні кілька років. Виконання взятих на себе зобов'язань позитивно сприймалось кримськими татарами [8]. На цьому тлі з'явилися перші можливості для участі кримських татар у політичному житті держави.

Тому важливим кроком в генезі політичної участі кримських татар стало запровадження етнічної квоти на виборах до Верховної Ради АР Крим II демократичного скликання в 1994 р. В результаті виборів до кримському парламенту було обрано 16 представників Меджлісу зі 102 народних обранців (Табл. 3.2.1.) [143]. Характерно, що всі вони були обрані на спеціально створеному багатомандатному кримськотатарському виборчому окрузі, коли

округи з пропорційною системою здебільшого обирали депутатів з проросійських політичних сил. Згодом, Р. Чубарова обрали заступником голови ВР АР Крим, а пізніше заступником представника Президента України в Криму.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Район	Місце обрання	Суб'єкт висування
1	<u>Абдурешітов Наріман Велиляєвич</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
2	<u>Аблямів Дзюльверн Тевфікович</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
3	<u>Аблямів Фуат Якубович</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
4	<u>Аріфов Ленур Яг'я</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
5	<u>Бекіров Надір Валеріанович</u>	багатомандатний	Бахчисарай	Меджліс
6	<u>Буджурова Ліля Рустемівна</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
7	<u>Кемалов Енвер Едемович</u>	багатомандатний	Чорноморський р-н	Меджліс
8	<u>Кенжалієв Рефат Перитович</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
9	<u>Решат Асанович (молодший)</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
10	<u>Куртієв Енвер Аметович</u>	багатомандатний	Білогірськ	Меджліс
11	<u>Мустафаєв Халіл Джелілович</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
12	<u>Рамазанов Шекет Алядинович</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
13	<u>Помер Ільмі Рустемович</u>	багатомандатний	Бахчисарайський район	Меджліс
14	<u>Усеїнов Усеїн Мілатович</u>	багатомандатний	Алушта	Меджліс
15	<u>Чубаров Рефат Абдурахманович</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс
16	<u>Емераджієв Ебазар Аблямівич</u>	багатомандатний	Сімферополь	Меджліс

Табл. 3.2.1. Депутати Верховної Ради АР Крим II демократичного скликання, висунуті Меджлісом [143]

Аналіз подальшого складу Верховної Ради АР Крим з III по VI скликання (1998-2014 рр.) демонструє не дуже позитивну динаміку щодо представництва

корінного народу, адже в подальшому на тлі складу депутатського корпусу ця присутність залишалась символічною й недостатньою для ефективного представлення інтересів корінного народу. У III скликанні 1998–2002 рр. серед понад 90 депутатів лише один кримський татарин Л. Безазієв потрапив до парламенту, вже представляючи Компартію України по 31 округу. У IV скликанні 2002–2006 рр. до парламенту півострову було обрано таких представників кримськотатарського народу, серед яких Л. Безазієв від Компартії України по 29 округу, Р. Веліляєв від Народно-демократичної партії по 62 округу та У. Ільмі як безпартійний по 59 округу. У V скликанні 2006–2010 рр. ВР АР Крим кількість кримськотатарських депутатів зросла до 6, серед них А. Абдулаєв, Р. Ільясов, С. Салієв, Ш. Кайбуллаєв, Р. Сеттаров та С. Теміндаров. Усі вони висувались від Народного Руху, проте були безпартійними станом на моменти обрання. Як зазначає О. Ляшенко, зокрема в цьому скликанні кримські татари та НРУ сформували фракцію «Курултай-Рух», яку очолив з Р.Ільясов [125]. У VI скликанні 2010–2014 рр. ВР АР Крим зберігається приблизно та ж динаміка. Серед депутатів кримськотатарського походження були Р. Ільясов, Р. Чубаров, С. Каджаметова – всі були обрані на багатомандатних округах, а суб'єктом висунання традиційно вже виступив Народний Рух.

Отже, запровадження етнічної квоти на виборах до Верховної Ради АР Крим у 1994 р. стало винятковим, але надзвичайно важливим прецедентом у забезпеченні політичної участі кримських татар на регіональному рівні. Саме завдяки цьому вдалося обрати 16 представників Меджлісу до другого скликання ВР АР Крим, що забезпечило найбільший рівень представництва корінного народу за весь період з 1991 по 2014 рр.

У період 1991–2013 рр. участь кримських татар у місцевих виборах України характеризувалася обмеженим представництвом і значною залежністю від загальноукраїнських політичних сил. Через відсутність власної повноцінної політичної партії кримські татари брали участь у виборчому процесі переважно

у складі національно-демократичних сил, зокрема у співпраці з Народним Рухом України. Водночас еволюція виборчого законодавства (перехід від мажоритарної до пропорційної системи з відкритими або закритими списками після 1998 та 2010 рр.) по-різному впливала на можливості політичного представництва кримських татар. Додатковим обмежувальним чинником виступала демографічна структура: за даними перепису 2001 р., кримські татари становили близько 12% населення АР Крим, із більшою концентрацією у сільській місцевості та значно нижчою чисельністю у великих містах, що ускладнювало їхнє представництво у місцевому самоврядуванні.

Динаміка участі кримських татар у місцевих виборах засвідчує поступове, хоча й обмежене зростання їхнього представництва. Вибори 1998 р., проведені за мажоритарною системою, підтвердили залежність результатів від підтримки союзних політичних сил, тоді як офіційна статистика за етнічною ознакою практично не велася. У середині 2000-х рр., зокрема під час виборів 2006 р., кримські татари були обрані до районних рад – 95 депутатів, що становить 13,8% від загальної кількості депутатів районних рад у Криму, до міських рад було обрано 27 кримських татар, що становить 5,5%. За мажоритарною системою до сільських та селищних рад було обрано 845 кримських татар, що становить 16,7% від загальної кількості депутатів цього рівня в Криму. Під час цих виборів Меджліс підтримував та агітував голосувати за «Народний рух України» [63]. Також Меджліс кримськотатарського народу проводив мітинги та демонстрації з метою захисту інтересів народу. Він очолював та організовував протести проти практик розподілу землі, які, на думку протестувальників, були дискримінаційними та порушували права колишніх депортованих осіб. Згодом групи, що представляли інші національності, також почали самостійно захоплювати землі поблизу м. Сімферополя, в деяких випадках співпрацюючи з кримськими татарами. Це викликало різку реакцію кримської влади, яка у 2007 р. прийняла закон про відповідальність за самовільне захоплення земель. Це

супроводжувалося операціями з виселення та зіткненнями між кримськими татарами та українськими правоохоронними органами [63].

Найвищого рівня представництва було досягнуто під час місцевих виборів 2010 р., коли, за даними Меджлісу, було обрано понад 1000 депутатів-кримських татар різних рівнів, зокрема 21 особу на посади міських і селищних голів та понад 110 депутатів до районних і міських рад. У підсумку їхня частка в місцевих радах Криму сягнула близько 10%, що, хоча й дещо поступалося їхній частці в населенні, суттєво перевищувало показники початку 1990-х рр. [259].

Важливу роль у забезпеченні політичної мобілізації кримськотатарського населення відігравали Курултай і Меджліс, які виконували функції координації виборчої участі. Значний вплив на політичну поведінку мала також специфіка електоральних уподобань: на відміну від російського та частково українського населення Криму, кримські татари демонстрували вищий рівень підтримки проукраїнських політичних сил, зокрема БЮТ і НУНС, тоді як рівень довіри до домінуючих у регіоні Партії регіонів і КПУ залишався мінімальним. Наприклад, Джемилев на п'ятій сесії IV Курултаю 22 грудня 2006 р. повідомив, що під час парламентських виборів у Криму фактично проголосувало 92 750 кримських татар, з яких 62 229 осіб (тобто близько 67%) віддали свої голоси за список «Народного руху України». Таким чином, попри наявність значного мобілізаційного потенціалу, до 2013 р. кримські татари зберігали представництво в органах місцевого самоврядування, а їхня політична участь значною мірою залежала від зовнішніх союзників і ефективності діяльності власних представницьких інституцій [34].

На національному рівні політична участь кримськотатарського корінного народу, зберігаючи спільні риси з регіональним досвідом у ВР АР Крим, водночас виходила за її межі, набуваючи ширшого загальнодержавного виміру та інтегруючись у загальноукраїнські політичні процеси. До 2014 р. кримські татари брали участь у парламентських виборах України без законодавчо

закріпленого статусу корінного народу. В цей період участь кримських татар у парламентських виборах України характеризувалася обмеженим, але відносно стабільним представництвом, яке переважно забезпечували лідери кримськотатарського народного руху. На парламентських виборах 1994 р. (II скликання ВРУ), що проводилися за мажоритарною виборчою системою, у Криму було сформовано 23 одномандатні округи, однак жоден представник кримськотатарського народу до парламенту обраний не був. Ситуація змінилася під час виборів 1998 р. (III скликання ВРУ), які відбувалися за змішаною виборчою системою. Тоді вперше до ВРУ були обрані представники кримськотатарського народу, а саме М. Джемільєв, який пройшов за партійним списком Народного Руху України, та Р. Чубаров, який переміг у мажоритарному окрузі в Криму. На парламентських виборах 2002 р. (IV скликання ВРУ) обидва політики знову були обрані до Верховної Ради за списком виборчого блоку Наша Україна. На парламентських виборах 2006 р. (V скликання ВРУ), що проводилися за пропорційною виборчою системою, М. Джемільєв та Р. Чубаров знову отримали депутатські мандати за списком блоку Наша Україна. Під час позачергових виборів 2007 р. (VI скликання ВРУ) до парламенту був обраний лише М. Джемільєв, який пройшов за списком блоку Наша Україна – Народна самооборона. На виборах 2012 р. (VII скликання ВРУ) депутатський мандат знову отримав М. Джемільєв, цього разу за списком партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» [66].

Аналіз участі представників кримськотатарського корінного народу у виборах до Верховної Ради України у 1994–2012 рр. дозволяє виокремити кілька ключових тенденцій. По-перше, до 2014 р. кримські татари не мали законодавчо закріпленого статусу корінного народу, що обмежувало можливості їхнього інституційного політичного представництва та позбавляло спеціальних механізмів участі. По-друге, представництво кримських татар у ВРУ залишалося вкрай обмеженим і стабільно не перевищувало одного двох депутатських

мандатів. По-третє, політичне представництво корінного народу було персоналізованим і концентрувалося навколо лідерів кримськотатарського руху — передусім М. Джемілева та Р. Чубарова, які забезпечували безперервність парламентського представництва кримських татар у кількох скликаннях Верховної Ради. По-четверте, через відсутність власної загальнонаціональної політичної сили кримські татари інтегрувалися до виборчих списків різних українських партій і блоків, переважно проукраїнських та демократичних за ідеологічною орієнтацією. По-п'яте, важливу роль у формуванні виборчої участі відігравали представницькі інститути кримських татар, насамперед Курултай та Меджліс, які координували участь представників корінного народу у парламентських виборах та визначали пріоритети співпраці з політичними партіями [66].

Якісний контент-аналіз чинних нормативно-правових актів ВРУ законодавчих ініціатив та ухвалених рішень засвідчує, що представники кримськотатарського корінного народу протягом досліджуваного періоду здійснювали активну законотворчу діяльність, прагнучи впливати на законодавчі процеси в Україні. Таким чином лідери корінного народу через представницьку участь у парламенті намагались відстоювати інтереси власного народу та досягати стратегічних цілей, закладених Курултаєм та Меджлісом кримськотатарського корінного народу. Наприклад, як ми вже зазначали в одному із попередніх досліджень [66], упродовж III скликання ВРУ (1998–2002 рр.) народні депутати кримськотатарського походження М. Джемілев та Р. Чубаров ініціювали низку законодавчих актів, спрямованих передусім на захист прав кримськотатарського народу та інших депортованих народів і національних меншин, а також на вирішення суспільно-політичних питань. Зокрема, М. Джемілев подав 5 законопроектів, серед яких три стосувалися парламентських слухань щодо проблем депортованих народів, один щодо заборони діяльності Комуністичної партії України, та ще один щодо створення

слідчої комісії з розслідування затримання керівників Узбецької демократичної партії «Ерк». Р. Чубаров зареєстрував 9 законодавчих ініціатив, переважно пов'язаних із рекомендаціями парламентських слухань щодо забезпечення прав депортованих народів, а також питаннями імміграції, гендерної рівності та змін до виборчого законодавства. Водночас із поданих ініціатив було ухвалено лише окремі постанови, зокрема Постанову № 4041-д від 19 квітня 2000 р. «Про рекомендації парламентських слухань. Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані й добровільно повертаються в Україну» [154]. Окремо слід відзначити також «Проект Постанови про проєкт ЗУ «Про імміграцію», ініційований Р. Чубаровим [163]. У IV скликанні парламенту М. Джемилєв і Р. Чубаров (як індивідуально, так і у співавторстві) ініціювали 17 законодавчих актів, серед яких ключовими були «Проект Закону про статус кримськотатарського народу» та «Проект Закону про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Із поданих ініціатив було ухвалено 4, що стосувалися питань свободи пересування, міграційної політики та гендерної рівності [23]. У V скликанні законодавча активність дещо знизилася, до прикладу М. Джемилєв долучився до 2 законопроєктів, а Р. Чубаров до 1. Серед них були проєкти щодо відзначення 100-річчя П. Григоренка, внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення Голодомору як геноциду. Втім жоден із цих законопроєктів не був ухвалений [66].

У VI скликанні ВРУ М. Джемилєв суттєво активізував законодавчу діяльність, ініціювавши 25 законодавчих актів, із яких 8 було ухвалено у формі постанов. Його ініціативи охоплювали широкий спектр питань: захист прав депортованих осіб, регулювання етнонаціональної політики, удосконалення законодавства у сфері громадянства, міграції та гендерної рівності та ін. Значна частина з них була спрямована на відновлення прав кримськотатарського народу.

Серед ухвалених актів варто відзначити №5515/П1 від 30.05.2012 «Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», №0921 від 12.12.2012 «Проект Закону про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», а також №10438 від 07.05.2012 «Проект Постанови про відзначення 100-річчя з дня народження Сабріє Ереджепової» [161]. У VII скликанні М. Джемилєв долучився вже до 19 законодавчих ініціатив, спрямованих на розв'язання соціальних, правових та етнокультурних питань. Особлива увага приділялася захисту прав корінних народів, внутрішньо переміщених осіб, забезпеченню гендерної рівності та збереженню культурної спадщини кримськотатарського народу. Серед ключових ініціатив ули такі як №2560а від 05.07.2013 «Проект Закону про Концепцію державної етнонаціональної політики України», №4094 від 05.02.2014 «Проект Постанови про відзначення 125-річчя з дня народження Джафера Сейдамета (Киримера)», №4095 від 05.02.2014 «Проект Постанови про відзначення 700-річчя мечеті-медресе хана Узбека», №4342а від 22.07.2014 «Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та ін. Із них було ухвалено 4 законодавчі ініціативи [66].

Попри окремі інституційні кроки, здійснені в досліджуваній період, політична участь кримськотатарського корінного народу у державно-політичних процесах залишалася обмеженою. Зокрема, створення у травні 1999 р. Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, до складу якої увійшли всі 33 члени Меджлісу, а також аналогічного органу при Раді міністрів АР Крим (Постанова №182 від 24 травня 1999 р.) засвідчило інституціоналізацію діалогу між державою та представницькими органами корінного народу. Проте ці інститути мали переважно дорадчий характер і не забезпечували повноцінної інтеграції кримських татар у систему прийняття рішень. Наприклад, станом на початок 2001 р. цей показник залучення

кримських татар в органах державної влади складав 2,3%, а на кінець 2002 р. близько 5,2% (219 осіб із 4207 держслужбовців) [108]. Відсутність інституційно закріплених механізмів гарантованого представництва спричинила активізацію протестних форм політичної участі. Зокрема, у травні 2000 р. було організовано акцію протесту у форматі наметового містечка біля будівлі Верховної Ради АР Крим, ключовою вимогою якої стало забезпечення пропорційного представництва кримських татар в органах влади. Паралельно фіксувалося зростання міжетнічної напруженості на півострові [108].

Водночас електоральна участь кримськотатарського населення демонструвала тенденцію до зростання. За результатами виборів 2002 р. представництво кримських татар суттєво розширилося. Окрім 8 депутатів у ВР АР Крим, кримські татари здобули 992 мандати (13,9%) у місцевих радах, зокрема 16% у сільських районах. Це стало можливим завдяки збільшенню чисельності виборців, за рахунок отримання громадянства репатріантами (понад 60 тис. осіб у порівнянні з 1998 р.), високій мобілізації електорату та координації з боку Меджлісу. Однак навіть за таких умов політична участь кримськотатарського народу залишалася обмеженою, що актуалізувало подальші вимоги щодо впровадження спеціальних механізмів представництва. Так, наприклад, у 2004 р., проведене Інститутом соціальної та політичної психології дослідження показало, що основними причинами загострення міжетнічних конфліктів на півострові стали невирішеність кримськотатарського питання, ігнорування кримських татар, підбурювання проросійськими та прокомуністичними силами населення Криму проти корінного народу тощо [142].

Як зазначає українська дослідниця В. Нападиста, президентські вибори 2004 р. розглядалися кримськотатарським корінним народом, як можливість покращення свого політико-правового статусу. В умовах загрози скорочення або ліквідації Ради представників кримськотатарського народу, Меджліс підтримав

кандидатуру В. Ющенка, відкрито закликавши свій електорат голосувати за нього та підтримав його кандидатуру під час подій Помаранчевої революції.. Очікування щодо якісного покращення взаємодії між українською владою та кримськотатарським народом у період президентства В. Ющенка лише частково справдилися. Хоча Рада представників зберегла своє функціонування, повноцінного інституційного діалогу налагоджено не було. Водночас, попри певну інертність у взаємовідносинах, дослідниця відзначає зростання ролі кримських татар у суспільно-політичному житті регіону. Зокрема, станом на 2007 р. в Україні було зареєстровано близько 100 кримськотатарських громадських організацій, приблизно половина з яких діяла на території Криму. Серед них «Азатлик» (2005 р.), «Койдешлер» (2005 р.), «Авдет» (2007 р.), «Бізім Кирим» (2007 р.), що свідчить про розширення інституційних форм громадянської участі кримськотатарського народу в цей період [142].

На парламентських виборах 2006 р. кримськотатарський електорат знову сконсолідувався навколо пропрезидентського блоку «Наша Україна», до складу якого входив і Народний Рух. Меджліс рекомендував своїм виборцям голосувати за цю політичну силу. На дострокових парламентських виборах 2007 р. Меджліс переорієнтував підтримку на блок Ю. Тимошенко та демократичну опозицію, оскільки ті обіцяли вирішення проблем корінного народу [159].

Переломним моментом для участі кримських татар стали 2010-ті рр., коли до влади в Україні прийшла проросійська Партія регіонів на чолі з В. Януковичем. На президентських виборах 2010 р. кримські татари підтримали опонента Януковича Ю. Тимошенко. У першому турі президентських виборів на території Криму Тимошенко отримала близько 12% голосів, у другому – 17%, і спостерігачі відзначали, що основою цієї підтримки були саме кримськотатарські виборці. Натомість Янукович здобув у Криму переважну підтримку російськомовної більшості і переміг, але його відрив у загальноукраїнському підрахунку голосів був відносно невеликим. Фактор

майже одностайного голосування кримських татар проти нього не залишився непоміченим – нова влада сприйняла Меджліс та кримськотатарський електорат як опозиційну силу, яку слід послабити. На місцевих виборах до Верховної Ради АР Крим у жовтні 2010 р. відбулася повна монополізація влади проросійською Партією регіонів. Паралельно кримськотатарський електорат продовжував демонструвати опозиційність до В. Януковича.

На парламентських виборах 2012 р. в Криму перемогла Партія регіонів здобувши 52,3% голосів виборців автономії. Натомість об'єднана опозиція «Батьківщина», до списків якої входили представники Меджлісу, отримала у Криму лише 13,1%. Цей результат фактично відображав частку кримськотатарського населення, яке майже в повному складі підтримало опозицію. Ще 7,2% кримських виборців віддали голоси за партію УДАР В. Кличка, яка теж знаходилася в опозиційному таборі. Адміністрація Януковича, прагнучи послабити позицію кримських татар, вдалася до тактики «керованого плюралізму» та інституційної дефрагментації [159].

У серпні 2010 р., невдовзі після обрання Януковича, склад Ради представників було реорганізовано в односторонньому порядку. Президент України своїм указом скоротив кількість членів Ради з 33 до 19, причому до нового складу увійшли лише 8 представників, делегованих Меджлісом. М. Джемільєва було усунуто з посади голови Ради, натомість керівництво органом доручили лояльним до влади особам. Фактично, Рада перестала бути голосом. Внаслідок таких дій влади, кримські татари на черговому з'їзді Курултаю у 2010 р. вирішили не брати участі у подальшій роботі Ради, оскільки внесенні зміни вважали неправомірними. Меджлісу при президентові. Меджліс оголосив бойкот цьому консультативному органу, заявивши, що він більше не представляє інтереси кримськотатарського народу. Також, на тому ж з'їзді було вирішено делегувати 15 кандидатів на майбутніх виборах до ВРУ від НРУ. Список кандидатів очолив тодішній перший заступник голови Меджлісу,

президент Всесвітнього конгресу кримськотатарського народу Р. Чубаров [159]. Надалі влада вдалася до прямого втручання у внутрішні справи кримських татар.

У 2013 р. адміністрація В. Януковича зробила спробу перехопити контроль над Радою представників, наприклад було призначено нового голову Л. Безазієва, відомого своєю відданістю проросійській лінії. Його заступником став В. Абдураїмов голова політичної сили «Міллі Фірка». Влада опікувалася просуванням і фінансуванням організацій, конкурентних Меджлісу, зокрема рухів «Міллі Фірка», «Себат» та «Кримськотатарський народний фронт» тощо. Метою було показати розпорошеність корінного народу і таким чином знизити легітимність Меджлісу, як представника голосу кримських татар.

Одночасно почалося витіснення представників кримських татар із органів влади автономії. Кримськотатарських чиновників, відомих своєю приналежністю до Меджлісу, знімали з посад або усували від ухвалення важливих рішень. Зокрема, у 2013 р. голову постійної комісії Верховної Ради АРК з міжнаціональних відносин (посаду, яку традиційно обіймав представник Меджлісу) було зміщено, а саму комісію «зачистили» від активістів кримськотатарського руху. Також було проведено кадрові зміни в Республіканському комітеті у справах міжнаціональних відносин і депортованих громадян, внаслідок яких кримських татар усунули від розподілу бюджетних коштів, призначених для вирішення їхніх соціально-економічних проблем. Проте радикальні чи проросійські угруповання не здобули масової підтримки серед корінного народу. Більшість кримських татар й надалі орієнтувалася на рішення Курултаю та Меджлісу. Окрім кадрових рішень, корінним народом також було негативно сприйнято призначення міністром МВС А.Могильова, котрий виступав одним з ініціаторів силових конфліктів у розв'язанні земельних проблем. Також, Меджлісом було засуджено скандальні «харківські угоди», на що Р. Чубаров робив заяву стосовно того, що такі кроки втягують Україну в «орбіту політики російської держави» [123]. Станом на початок 2010-х рр. у

Криму проживало близько 266 тис. кримських татар (13–14% населення півострова), серед яких приблизно 180 тисяч були громадянами виборчого віку. Це означало, що за сприятливих умов кримськотатарський електорат міг становити до 20% голосів у Криму. Така перспектива робила корінний народ вагомим «стратегічним резервом» на майбутніх виборах і пояснювала активні спроби влади схилити частину кримських татар на свій бік або деморалізувати, або як вказують деякі дослідники розіграти «кримськотатарську карту» [123].

Подальші події показали, що відверта проросійська позиція влади Януковича призвела до нових викликів для всієї України та кримськотатарського корінного народу зокрема. Зокрема, як спротив проросійській авторитарній політиці януковича та його відмові від європейського курсу України, почали збиратись мирні акції на підтримку європейського курсу держави, котрі поступово трансформувалися у Революцію Гідності, що тривала із листопада 2013 р. до лютого 2014 р. Кримські татари, за участі Меджлісу та лідерів кримськотатарського корінного народу, Земляцтва кримських татар підтримували мирні протести, як у Києві, так і в Криму [197], попри адміністративний тиск і провокації з боку влади та силових структур.

Так, наприклад, 22 грудня 2013 р. на Народному віче, яке відбулося у м. Києві, було оголошено про створення Народного об'єднання «Майдан». До складу Ради цього об'єднання був обраний і Голова Меджлісу Р. Чубаров. А 8 лютого кримські татари доєдналися до Всекримського Форуму громадсько-політичних ініціатив «Євромайдан – Крим». Тоді у форумі взяли участь глава Секретаріату Меджлісу кримськотатарського народу Д. Акієв, члени Меджлісу А. Егіз і Е. Барієв, депутат фракції «Курултай-Рух» у ВР АР Крим Л. Пілунський [228]. Водночас частина населення автономії, включно з окремими кримськими татарами, була мобілізована владою до участі в Антимайдані, що свідчить про намагання з боку влади легітимізувати нібито підтримку з боку населення, чого все ж не вдалось зробити [82]. Таким чином, участь кримських татар у подіях

Революції Гідності не лише відображала прагнення відстояти європейський вектор розвитку України, але й вкотре продемонструвала проукраїнську позицію корінного народу.

Анексія Криму росією розпочалась 20 лютого 2014 р, тоді було вперше зафіксовано перші порушення з боку російської регулярної армії щодо українського кордону в районі Керченської протоки та перші застосування підрозділів російського війська, розташованого на території півострова. Голова Меджлісу Р. Чубаров зазначав, що «20 лютого ввечері мені вже стало відомо про те, що вже готується позачергова сесія (авт. – ВР АР Криму) на 21 лютого. Це перша спроба прийняти рішення про звернення до росії, аби та втрутилась та ввела свої війська на територію півострова...», – розповів Чубаров. Після втечі проросійського президента В. Януковича, на території півострова активізувались антиукраїнські акції. 23 лютого 2014 р. в м. Севастополь відбувся масштабний мітинг, в якому взяли участь близько 20-ти тисяч осіб [12]. В той же день кримські татари зібрались аби вшанувати пам'ять голови Уряду КНР Н. Челебіджихана, котрий був закатований більшовиками 23 лютого 1918 р. у цій в'язниці. Пізніше відбувся 15-ти тисячний мітинг на підтримку діяча та супроти проросійського сепаратистського руху, організований кримськими татарами на пл. Леніна у м. Севастополь. Тоді кримським татарам вдалося заблокувати підступи до кримського парламенту, в якому «кримські депутати» мали голосувати за легітимацію незаконної анексії, проте цього не відбулося, згадує ці події представниця корінного народу Е. Джемпарова [62].

Наступною масштабною акцією протесту, організованою Меджлісом кримських татар став мітинг 26 лютого 2014 р.. Протестна акція стала реакцією на оголошення керівництва ВР Криму про скликання сесії з метою прийняття рішення про подальший статус Криму. Тоді під стінами ВР Криму зібрались близько 12-15 тисяч осіб, котрі за походженням були здебільшого кримськими татарами та етнічними українцями. Протестуючі виступали на підтримку

територіальної цілісності України. На протигагу їм проросійським сепаратистським силам вдалось зібрати під стінами парламенту близько 2-3 тисяч учасників, котрі вимагали автономії у складі рф. Проте проукраїнським мітингувальникам вдалося запобігти проведенню сесії ВР Криму, на якій мало бути оголошено про від'єднання півострова від України за сценарієм сепаратистів. Все ж в ніч з 26 на 27 лютого 2014 р. відбувалося захоплення ВР Криму, «зелені чоловічки» силоміць змушували депутатів парламенту йти на засідання та проголосувати за потрібне сепаратистам рішення. 27 лютого під силовим тиском відбулося засідання ВР Криму. За свідченнями А. Чийгоза, на засіданні були присутні близько 47 депутатів ВР Криму зі 100, деяких з яких заводили у залу примусово [62].

У пам'ять про масштабну акцію спротиву 26 лютого 2014 р. Україна щорічно цього дня відзначає День спротиву окупації Криму, як нагадування про незаконну та силову анексію півострова. Першою акцією, яка закінчилась зникненням та вбивством став одиночний пікет проти окупації півострова Р. Аметова, котрий відбувся 3 березня 2014 р. Пізніше Р. Аметова було нагороджено званням Героя України посмертно. Він вважається першою жертвою окупаційного режиму серед кримськотатарського корінного народу. 9 березня 2014 р. кримські татари взяли участь у масовій акції на честь 200-річчя Тараса Шевченка та проти проведення незаконного референдуму. Під час цієї акції представники «самооборони Криму» затримали кількох активістів [62]. Як зазначають дослідники Ю. Латиш та М. Фараносова в період лютого-березня 2014 р. Меджліс був своєрідним осередком бойкоту майбутнього псевдореферендуму. Через що кремль почав приділяти особливу увагу корінному народу, здійснюючи спроби залучити кримських татар на свій бік, або ж бодай добитись їхнього політичного нейтралітету [124].

Так, наприклад, в ефірі інформаційного телемарафону, у 2022 р. співзасновник громадської організації КримSOS говорив про те, що в 2014 р. рф

намагалась «купити» кримських татар. Проте кримські татари виступили основним бар'єром московської колонізації. Окрім того, під час анексії півострова члени Меджлісу стали виконувати комунікаційні функції з інформування та розповсюдженні інформації щодо ситуації на території півострова, через те, що українські органи влади вже не функціонували повною мірою. Так, корінний народ активно підтримував контакти із національними та міжнародними мас-медіа [62].

12 березня російська влада вирішила організувати переговори з кримськими татарами. Представниками кремля були чинний президент Татарстану Р. Мінніханов, голова Ради муфтіїв росії Р. Гайнутдінов та колишній президент Татарстану М. Шаймієв [62]. За посередництва останнього М. Джемілев провів телефону розмову з путіним. Розмова мала стосуватись теми виведення російської армії з АР Криму та була попередньо погоджена з Арсенієм Яценюком. З метою її проведення М. Джемілев прибув до Москви ще 11 березня. За словами М. Джемілева, під час розмови президент рф не спростовував наявності російського війська в Криму. Також путін згадував про своє розпорядження щодо «пильного стеження» за кримськими татарами. Обговорюючи гарантії безпеки для корінного народу, очільник рф висловив думку, що кримських татар у конфлікт навколо Криму намагаються втягнути «українські націоналісти, бандерівці». За результатами розмови, сторонам не вдалось знайти спільної мови [76].

В той же час активною діяльністю займались опоненти Меджлісу. Одним із них була політична партія «Мілли Фірка», котра стала ідеологічним центром поширення сепаратистських настроїв серед кримських татар. Політична сила активно закликала до участі в незаконному референдумі за «возз'єднання» з росією. Ще однією проросійською силою виступила громадська організація «Себат», представники якої також брали участь у псевдореферендумі 16 березня 2014 р. У переддень російського незаконного референдуму, 15 березня 2014 р.

Меджліс звернувся до всього населення Криму із закликом не брати участь у псевдореферендумі щодо переходу до складу РФ. Псевдореферендум проігнорували проукраїнське населення півострова та більшість кримськотатарського корінного народу. За підрахунками М. Джемілева, 99% кримських татар не відвідали незаконний референдум [62]. Пізніше окупаційна влада оголосила сфабриковані результати псевдореферендуму, за якими «за возз'єднання Криму з РФ» проголосували нібито 96,77% виборців в АР Криму та 95,60 % в м. Севастополь, при тому що явка в м. Севастополь була зазначена у 89,5 %. 18 березня 2014 р. було підписано «Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії», а 21 березня його було підписав президент РФ [62].

20 березня ВРУ прийняла постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави» [152], визнавши кримських татар корінним народом та підтримуючи Декларацію ООН про права корінних народів [3]. Після чого 24 березня М. Джемілева заявив, що кримські татари не визнають як результатів незаконного референдуму, так і договору про входження Криму до складу РФ. Також Меджліс направив звернення до ВРУ та українського народу з вимогою про забезпечення вільного волевиявлення на здійснення кримськотатарським корінним народом права на самовизначення на власній історичній Батьківщині – Криму. Також, у звернення Меджліс категорично заперечив будь-які спроби визначення майбутнього Криму без участі кримських татар та підкреслив тезу про те, що відновлення прав кримських татар та можливість реалізації права на самовизначення в Криму має здійснюватися у складі незалежної і суверенної України. 25 березня 2014 р. – дата, котрою завершився процес анексії Криму. В цей день російські військові захопили тральщик ВМС «Черкаси» [62].

Отже, у 1991–2014 рр. до окупації АР Крим політична участь кримськотатарського народу в Україні характеризувалася поєднанням мобілізаційного спротиву, громадянської участі та перших спроб інституційної

взаємодії з державою. Ключовим досягненням цього періоду стало формування Меджлісу. Політична участь кримських татар була спрямована на відновлення прав, здобуття статусу корінного народу та розширення представництва на регіональному і національному рівнях. Водночас ця участь залишалася обмеженою, бо спостерігалася нестача стабільного представництва у владних структурах, а також відсутність ефективних механізмів впливу на ухвалення рішень. Суттєвою особливістю стала орієнтація на співпрацю з українськими національно-демократичними силами, що зумовлювало залежність від політичної кон'юнктури. Додатковими перешкодами виступали нерегульованість правового статусу корінного народу, адміністративні бар'єри, земельні проблеми та спроби делегітимації представницьких інституцій. Водночас активна участь у виборчих процесах, розбудова громадського сектору, участь протестних кампаніях, засвідчила високий рівень політичної мобілізації кримських татар. Вони стали важливим актором спротиву російській окупації Криму.

3.3. Трансформація політичної участі кримськотатарського народу в умовах тимчасової окупації Криму та війни за Незалежність України (2014–2025 рр.)

Анексія Криму росією у 2014 р. докорінно змінила умови політичної участі кримськотатарського корінного народу. Втрата Україною контролю над півостровом, встановлення окупаційного режиму та подальша мілітаризація регіону суттєво обмежили можливості кримських татар реалізовувати свої політичні, громадянські та ін. права на власній історичній батьківщині. Водночас нові політичні реалії спричинили трансформацію форм участі – від мирного спротиву окупації в Криму до участі в межах материкової України та

міжнародної арени. Розгляд цих процесів дозволить глибше зрозуміти трансформацію ролі кримських татар у політичному житті України після 2014 р.

Першою інституційною реакцією кримськотатарського представницького органу на окупацію півострова росією стало проведення позачергової сесії Курултаю 29 березня 2014 р. у м. Бахчисараї. У межах цієї сесії було ініційовано створення національно-територіальної автономії кримськотатарського на території Криму. Курултай звернувся до ООН, ЄС, Ради Європи, ОБСЄ, ОІС, а також до України й інших держав із закликом підтримати право кримських татар на самовизначення. Водночас офіційної реакції з боку України не надійшло [228].

Відсутність належної відповіді була інтерпретована кримськими татарами як відмова України відстоювати їхні інтереси. У зв'язку з цим Меджліс здійснив спробу налагодження взаємодії з російською окупаційною адміністрацією, делегувавши своїх представників до органів окупаційної кримської влади з метою впливу на вирішення питань майбутнього кримських татар на півострові. Однак це рішення викликало неоднозначну реакцію всередині самого Меджлісу, зокрема, релігійна громада «Селям» ініціювала збір підписів за його розпуск і проведення позачергових виборів Курултаю через співпрацю з окупаційною владою. Паралельно російська федерація та підконтрольні їй органи влади декларували готовність враховувати інтереси кримських татар, а президент рф публічно заявляв про гарантування їхніх прав і свобод. Зокрема, 31 березня 2014 р. Меджліс погодив призначення Л. Іслямова на посаду першого заступника голови Ради міністрів Криму, тоді як заступника голови Меджлісу З. Смирнова було делеговано на посаду голови Республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян [130]. Водночас Р. Ільясов обійняв посаду заступника голови окупаційної Державної ради Республіки Крим. При цьому він відкрито демонстрував проросійську позицію, приєднався до партії «Єдина росія» та згодом став депутатом Державної ради Криму. У подальшому

Р. Ільясов і З. Смирнов були виключені зі складу Меджлісу, а Л. Іслямов був звільнений із займаної посади та виїхав на материкову частину України [228].

Раніше М. Джемільєв повідомляв про намір провести окремий референдум з метою визначення політичної волі кримськотатарського корінного народу [55]. Зокрема, член організаційної групи з підготовки такого референдуму А. Егіз наголошував на необхідності його проведення під егідою ООН, ОБСЄ або інших міжнародних організацій і партнерів. Відповідні ініціативи також згадував у своїх інтерв'ю Р. Чубаров, однак реалізовані вони не були. Надалі, не зумівши встановити контроль над Меджлісом кримськотатарського народу, окупаційна влада посилила політику переслідувань, репресій та системних утисків корінного народу, що триває донині [228].

Поруч з цим, окрім визнання кримських татар як корінного народу України, їх представницьких органів – Курултаю та Меджлісу, а також їхнього права на самовизначення відповідними постановами ВРУ, також, було прийнято ряд законодавчих актів, які були важливими для корінного народу, зокрема було розв'язано земельне питання, котре турбувало кримських татар всі ці роки із прийняттям ЗУ «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» 17 квітня 2014 р. А 20 серпня 2014 р. було запроваджено посаду Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу [168], яким до 18 травня 2019 р. був М. Джемільєв [167]. Основною метою діяльності Уповноваженого було гарантування додержання конституційних прав кримських татар, а також сприяння збереженню й розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності в межах української держави. В інституційному вимірі ця посада виконувала функцію своєрідного посередника між Главою держави та органами державної влади, а також Курултаєм та Меджлісом, забезпечуючи координацію державної політики у відповідній сфері. Відповідно до нормативних актів, до ключових повноважень Уповноваженого відноситься здійснення постійного моніторингу стану дотримання прав

кримськотатарського народу в Україні, а також підготовка і внесення Президентові України пропозицій щодо припинення їх порушень та запобігання можливим обмеженням. Важливим напрямом діяльності є участь у розробленні проєктів законів та актів Президента, спрямованих на захист прав корінного народу, а також на збереження і розвиток його ідентичності [168]. Передбачалось також, що Уповноважений також може долучатись до формування пропозицій у сфері захисту суверенітету і територіальної цілісності України, в першу чергу щодо тимчасової окупації АР Крим [168].

Окрім цього, до функцій Уповноваженого належить підготовка та організація заходів за участю Президента України, у тому числі міжнародного характеру, спрямованих на привернення уваги до проблем кримськотатарського народу та мобілізацію міжнародної підтримки. Важливою складовою діяльності є також інформування громадськості про реалізацію Президентом України повноважень у сфері забезпечення прав кримських татар. Таким чином, інститут Уповноваженого Президента України став важливим елементом механізму державної політики щодо підтримки корінного народу та захисту його прав як на національному, так і на міжнародному рівнях [168].

Після втечі проросійського президента В. Януковича в Україні відбулися позачергові вибори Президента України, за результатами яких країну очолив П. Порошенко. Відразу ж після цих виборів було оголошено про позачергові вибори до ВРУ, котрі було проведено 26 жовтня 2014 р., відповідно до Ст. 90 Конституції України. На цих виборах представники кримськотатарського корінного народу вирішили балотувалися до ВРУ від президентської політичної сили – нещодавно створеного Блоку Петра Порошенка. З 193 кандидатів за партійним списком представники корінного народу ввійшли в першу сотню – М. Джемілев під номером 5 у списку, а Р. Чубаров посів 71-ше місце. Обидва отримали мандати в багатомандатному окрузі. Хоча спочатку Р. Чубаров не проходив до Верховної Ради, проте відмова від мандата С. Барни у зв'язку з

призначенням на посаду голови Тернопільської ОДА дала змогу Чубарову стати народним депутатом VIII демократичного скликання [62]. Будучи народним депутатом в цьому скликанні, М. Джемільєв очолив підкомітет з питань етнополітики, прав корінних народів і національних меншин України, жертв політичних репресій Комітету ВРУ з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, котрий був створений у грудні 2014 р. та припинив своє існування 29 серпня 2019 р.. Р. Чубаров також увійшов до складу Комітету ВРУ з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин [63].

Будучи народними депутатами України, представники кримськотатарського корінного народу активно здійснювали діяльність, спрямовану на захист його прав та інтересів, як у межах законотворчого процесу, так і на міжнародному рівні. Зокрема, за їхньої ініціативи було ухвалено низку важливих постанов ВРУ, спрямованих на привернення уваги міжнародної спільноти до проблем кримськотатарського народу в умовах тимчасової окупації Криму [66]. Зокрема у 8 скликанні ВРУ було прийнято ряд постанов, з метою підтримки кримськотатарського корінного народу та привернення уваги міжнародної спільноти до репресивної політики окупаційної влади супроти кримських татар. Наприклад можна вказати Постанову ВРУ «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 р.» щодо депортації кримськотатарського народу від 14 травня 2015р., Постанова ВРУ «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, світових лідерів та всіх членів міжнародного співтовариства щодо засудження порушень прав і свобод кримськотатарського народу» 14 травня 2015 р., Постанова ВРУ «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 10 серпня 2015 р. [149] Постанова ВРУ «Про звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи,

Парламентської Асамблеї ОБСЄ, світових лідерів та всіх членів міжнародного співтовариства щодо засудження порушень прав і свобод кримськотатарського народу в частині заборони окупаційною владою РФ на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя Меджлісу та визнання його екстремістською організацією» від 31 березня 2016 р., Постанова ВРУ «Про звернення Верховної Ради України до міжнародних організацій та парламентів іноземних держав щодо засудження і невизнання заборони Російською Федерацією Меджлісу кримськотатарського народу та щодо захисту корінного народу Криму міжнародним співтовариством» від 5 жовтня 2016 р., Постанова ВРУ «Про проведення урочистого засідання Верховної Ради України, присвяченого 100-річчю проведення першого Курултаю кримськотатарського народу» від 5 жовтня 2017 р. [66].

Проте, окрім підтримки України та офіційного засудження репресивних дій окупаційної влади, кримські татари не отримували головного – офіційного статусу та національної автономії, котрі були ключовими вимогами ще кримськотатарського руху у минулому сторіччі. У 2017 р. народні депутати кримськотатарського походження за підтримки інших обранців розробляли та подавали на розгляд парламенту проєкт закону про статус кримськотатарського народу в Україні [23], проте дана ініціатива не була підтримана аж до наступного скликання Верховної Ради. Поруч з цим представники кримськотатарського корінного активно відстоювали свої інтереси на національному та міжнародному рівні, залучаючись підтримкою від урядів інших країн. Ініціаторами зазначених законодавчих ініціатив виступали М. Джемілев і Р. Чубаров у співпраці з іншими народними депутатами України [66], що свідчить про системну та послідовну діяльність кримськотатарських політичних представників у напрямі інституціоналізації захисту прав корінного народу та посилення міжнародної підтримки України у питанні деокупації Криму.

Важливим аспектом політичної участі кримськотатарського корінного народу у період анексії Криму у 2014 р. стала трансформація діяльності його представницьких органів в умовах окупації Криму. Станом на початок 2014 р. на території півострова функціонувало близько 230 регіональних і місцевих меджлісів, які забезпечували інституційне представництво та відігравали значну роль у суспільно-політичному житті кримських татар. Проте через те, що співпраця окупаційної влади із Меджлісом не вдалась, почалось переслідування Меджлісу. 21 квітня 2014 р. група невстановлених осіб у камуфляжі здійснила силове проникнення до будівлі Меджлісу в м. Сімферополі з метою демонтажу українського та кримськотатарського прапорів [174]. Унаслідок цього нападу кілька осіб, які перебували всередині приміщення, зазнали тілесних ушкоджень. Подальша ескалація переслідувань відбулася 16 вересня 2014 р., коли будівлю Меджлісу було оточено озброєними співробітниками російської поліції, після чого розпочався обшук, що тривав близько 12 годин. Одночасно проводилися обшуки в помешканнях членів Меджлісу, зокрема в Е. Барієва та М. Асаба. Наступного дня, 17 вересня 2014 р., рішенням Центрального районного суду Сімферополя приміщення головного офісу Меджлісу було заарештовано, а 7 березня 2016 р. вже незаконно вилучено. 26 квітня 2016 р. Верховний суд Криму визнав Меджліс екстремістською організацією, заборонивши його діяльність на території рф та окупованого півострова. Крім того, 6 травня та 5 липня 2014 р. «прокурорка» Криму Н. Поклонська винесла офіційні «попередження» представникам Меджлісу з вимогою припинити нібито «екстремістську діяльність». У цей же період, Голові Меджлісу Р. Чубарову було незаконно заборонено в'їзд на територію Криму строком на 5 років [174].

Після заборони діяльності Меджлісу на території Кримського півострова його Голова Р. Чубаров оприлюднив розпорядження про запровадження надзвичайного режиму функціонування Курултаю, Меджлісу, а також регіональних і місцевих меджлісів. Відповідно до цього рішення, зазначені

інституції зберігали свої повноваження до ухвалення окремого рішення щодо їх припинення та проведення нових виборів, а місцем розташування центрального офісу Меджлісу було визначено м. Київ [14]. Водночас, попри декларативну підтримку цих кроків з боку української влади, актуалізувалася проблема визначення правового статусу органів кримськотатарського самоврядування, які були змушені продовжувати свою діяльність на материковій частині України [129].

Ще одним виміром політичної участі кримськотатарського корінного народу в умовах після 2014 р. стала його залученість до формування державної політики пам'яті та символічного простору, що відображає інтереси й історичний досвід цього народу. Показовим у цьому контексті є ухвалення у 2016 р. Постанови ВРУ «Про перейменування окремих населених пунктів та районів АР Крим та м. Севастополя» в межах реалізації ЗУ «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 р. Очевидно, що ці зміни набудуть чинності лише після відновлення юрисдикції України над Кримом, проте саме їх прийняття має вагомим політико-символічне значення для корінного народу. Такі рішення сприяють утвердженню ідейних засад державної політики, консолідації суспільства та підтвердженню незмінності курсу на деокупацію півострова. Реалізація політики пам'яті у зазначеному напрямі здійснювалась за участю ключових державних та національних інституцій, зокрема Міністерства інформаційної політики України, Українського інституту національної пам'яті у співпраці з Меджлісом. До відповідних процесів також було залучено державне підприємство «Кримський дім», яке розпочало свою діяльність на початку 2016 р., попри те, що рішення про його створення було ухвалене ще у травні 2014 р.. Важливим інструментом комунікаційної політики стала кампанія «18 травня ми всі — кримські татари», реалізована під гаслом «Я пережи(ла)в геноцид», яка

виконувала не лише меморіальну функцію, а й сприяла персоналізації історичної пам'яті через висвітлення індивідуального досвіду осіб, що пережили депортацію [129].

У межах подальшого розвитку комунікаційної стратегії Міністерства інформаційної політики України особливе значення стала започаткована інформаційна кампанія «Два прапори – єдина країна», приурочена до Дня кримськотатарського прапора, котрий ми відзначаємо щорічно 26 червня. Під час презентації цієї кампанії заступниця міністра Е. Джапарова підкреслила, що заходи, пов'язані з пам'ятними датами, виступають складовою ширшої стратегії боротьби за Крим та інструментом реалізації невійськового шляху його повернення. Загалом такі медійні ініціативи були спрямовані насамперед на українське суспільство з метою актуалізації кримської проблематики, поширення знань про історію кримськотатарського народу, привернення уваги до становища кримських татар на тимчасово окупованій території, а також підкреслення нерозривного історичного та політичного зв'язку Криму з Україною [129].

Водночас поряд із реалізацією комунікаційних та меморіальних практик відбувалося посилення безпосередньої політичної участі представників кримськотатарського корінного народу у загальнонаціональних політичних процесах. Під час позачергових виборів до ВРУ 2019 р. вони були представлені у найбільшій кількості політичних сил порівняно з попередніми парламентськими скликаннями. Зокрема, Р. Чубаров зазначав, що представники корінного народу будуть включені до виборчих списків 4–5 політичних партій (новина «Кримські татари на виборах будуть представлені у 4–5 партіях»). Наприклад, представники кримськотатарського корінного народу балотувалися від низки політичних партій, зокрема М. Джемілев і А. Чийгоз від «Європейської Солідарності», Р. Умеров і Т. Ташева від «Голосу», Р. Чубаров від «Сили і честі»,

Г. Юксель «Слуг Народу», Е. Джапарова від «Української Стратегії Гройсмана» [63].

Таким чином, загалом сім представників кримськотатарського народу були висунуті п'ятьма різними політичними силами. У межах виборчої кампанії М. Джемілев в інтерв'ю «Крим.Реалії» наголосив, що перед ухваленням рішення про участь у виборах від різних політичних партій Меджліс здійснив аналіз їхніх програм і політичних позицій, зокрема щодо питань євроатлантичної інтеграції та тимчасово окупованих територій. За його словами, саме ці аспекти були визначальними, і всі політичні сили, у списках яких були представлені кримські татари, поділяли відповідні підходи. Окремо було узгоджено механізм дій у разі виникнення розбіжностей між політичними партіями, а саме передбачалося, що Меджліс ухвалюватиме рішення щодо кожного спірного питання, яких дотримуватимуться представники корінного народу в парламенті. Крім того, М. Джемілев підкреслив, що одним із пріоритетних завдань у разі обрання народним депутатом є просування законопроекту щодо надання Криму статусу національної автономії. За результатами виборів депутатські мандати отримали лише двоє представників кримськотатарського народу – М. Джемілев та А. Чийгоз, обрані за списком «Європейської Солідарності», де вони посідали місце у першій десятці [63].

У складі Верховної Ради України ІХ скликання М. Джемілев та А. Чийгоз продовжили активну діяльність, спрямовану на захист прав і інтересів кримськотатарського корінного народу, а також на вирішення питань, пов'язаних із тимчасовою окупацією Криму, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Зокрема, А. Чийгоз обіймає посаду першого заступника голови Комітету ВРУ з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин, а також є членом Постійної делегації у Парламентській асамблеї Організації Чорноморського економічного

співробітництва. М. Джемільєв став членом зазначеного комітету та заступником члена делегації України в цій же міжнародній парламентській структурі [63].

У 2019 р. М. Джемільєв був увільнений з посади Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу відповідним указом П. Порошенко [167]. Водночас після його звільнення новообраним Президентом України В. Зеленським нового Уповноваженого призначено не було.

Проте, це не стало на заваді лідерам корінного народу у розбудові діалогу з новою політичною елітою. Зокрема, у цей період Верховною Радою було ухвалено низку нормативно-правових актів, спрямованих на підтримку кримських татар. Серед них Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до ООН, ЄС, ПАРЄ, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОЧЕС, урядів і парламентів держав світу щодо вшанування жертв геноциду кримськотатарського народу та засудження порушень Російською Федерацією як державою-агресором прав і свобод кримськотатарського народу» від 02.06.2020, ЗУ «Про ратифікацію Рамкової угоди між Урядом України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво у сфері будівництва житла для представників кримськотатарського народу та пільгових категорій громадян України» від 14 липня 2021 р., а також Постанова ВРУ «Про Заяву Верховної Ради України щодо незаконного затримання першого заступника голови Меджлису кримськотатарського народу Нарімана Джелялова та інших представників корінного кримськотатарського народу на тимчасово окупованій території АР Крим та міста Севастополя державою-агресором Російською Федерацією» від 10 вересня 2021 р. [66].

Вагомим досягненням стало також ухвалення 1 липня 2021 р. ЗУ «Про корінні народи України» [164], який тривалий час очікувався кримськотатарським народом. Цей нормативно-правовий акт закріпив офіційний статус кримських татар як корінного народу України та, спираючись на

положення Декларації ООН про права корінних народів [46], суттєво розширив гарантії захисту їхніх прав, зокрема у сфері збереження етнокультурної самобутності. Закон також визнав право корінних народів на правосуб'єктність, самоврядування, функціонування власних представницьких органів і участь у політичному житті. Водночас у науковому середовищі тривають дискусії щодо окремих положень цього закону, зокрема в контексті його конституційності, а також переважає позиція, що його ухвалення є лише одним із етапів формування цілісного механізму правового захисту корінних народів.

Ще одним виміром політичної участі кримськотатарського корінного народу в умовах окупації Криму став мирний спротив, який набув системного та організованого характеру. В окупованому Криму кримськотатарські жінки від початку анексії стали важливими учасницями мирного спротиву російській окупації. Уже в березні 2014 р. вони долучилися до публічних ненасильницьких акцій під гаслом «Жінки Криму – за мир», спрямованих проти російського військового втручання та на підтримку територіальної цілісності України. Зокрема, 3 березня 2014 р. на околицях м. Сімферополя кілька сотень жінок, серед яких були й кримські татарки, вийшли з українськими та кримськотатарськими прапорами і плакатами «Крим – це Україна». Такі форми участі засвідчили, що в умовах швидкого встановлення окупаційного режиму саме жінки стали помітними акторками громадянського ненасильницького спротиву, спрямованого на збереження проукраїнської позиції та публічне заперечення легітимності окупації. У подальшому участь кримськотатарських жінок у спротиві на півострові набула виразного правозахисного та громадсько-організаційного змісту [64].

Важливим осередком такої діяльності стало об'єднання «Кримська солідарність», створене у 2016 р. родичами політичних в'язнів. У межах цього руху жінки здійснювали інформаційний супровід судових процесів, координували допомогу сім'ям політв'язнів, документували порушення прав

людини та брали участь в акціях солідарності. Показовою є діяльність Л. Зудієвої, яка висвітлювала судові процеси над кримськими татарами, фіксувала порушення прав людини та зазнавала за це системного тиску з боку окупаційної влади. Не менш показовою є діяльність М. Салієвої, яка поєднувала правозахисну, журналістську та соціальну роботу, зокрема підтримку дітей політичних в'язнів і висвітлення репресивних практик на півострові. Водночас діяльність адвокатки Л. Гемеджі демонструє, що жіноча участь у спротиві охоплювала також професійний юридичний захист кримських татар у політично вмотивованих справах. Водночас мирна та правозахисна активність кримськотатарських жінок супроводжувалася системними репресіями з боку окупаційної адміністрації. Обшуки, затримання, штрафи, адміністративні провадження, кримінальне переслідування та тиск за участь у пікетах або вияв проукраїнської позиції засвідчують, що окупаційна влада розглядала жіночу громадянську активність як загрозу [64].

Попри це, кримськотатарські жінки продовжували виконувати важливі суспільно-політичні функції: підтримували родини політв'язнів, здійснювали правозахисну й інформаційну діяльність, зберігали національну ідентичність та забезпечували безперервність ненасильницького спротиву. Отже, їхню участь слід розглядати як одну з ключових форм політичної активності кримськотатарського народу в умовах окупації, що поєднувала громадянський протест, правозахисну практику та боротьбу за збереження політичної суб'єктності корінного народу [64].

Важливим кроком на міжнародному вимірі стало створення 23 серпня 2021 р. Кримської платформи — міжнародного консультативно-координаційного формату, спрямованого на консолідацію зусиль щодо деокупації Криму. Основною метою діяльності платформи є пошук ефективних механізмів міжнародного реагування на окупацію півострова та пов'язані з цим безпекові виклики як для України, так і для кримськотатарського корінного народу. Крім

того, платформа покликана посилювати міжнародний тиск на російську федерацію з метою притягнення її до відповідальності за вчинені порушення [114].

У контексті захисту прав кримськотатарського корінного народу до вагомих результатів діяльності Платформи належать ухвалення ЗУ «Про корінні народи України», реалізація Стратегії розвитку кримськотатарської мови до 2032 р., а також підготовка окремих законодавчих ініціатив щодо правового статусу кримськотатарського народу. Під час другого парламентського саміту Платформи, що відбувся у жовтні 2023 р. в Празі, було акцентовано на необхідності посилення гарантій захисту прав корінних народів і зміцнення безпекових позицій України. Водночас у міжнародному дискурсі простежується еволюція підходів від акценту на мирних механізмах повернення Криму до допущення можливості його деокупації військовим шляхом. Для кримських татар цей формат має особливе значення як інструмент міжнародної підтримки у захисті їхніх прав та привернення уваги до системних порушень, що тривають в умовах окупації [114].

Окрім цього на міжнародному рівні, М. Джемільєв як один із ключових лідерів кримськотатарського корінного народу одним із перших розпочав активну діяльність, спрямовану на пошук міжнародної підтримки та налагодження співпраці з потенційними партнерами і союзниками. Зокрема, він неодноразово проводив зустрічі з представниками Турецької Республіки, яка виступає одним із важливих союзників України у питаннях захисту прав кримськотатарського народу.

Так, у 2017 р. під час візиту до Туреччини М. Джемільєв зустрівся з Президентом Р.-Т. Ердоганом, та обговорив з ним системні порушення прав людини та переслідувань кримських татар, в окупованому Криму. У ході цієї зустрічі він наголосив на необхідності звільнення політичних в'язнів, а також

висловив вдячність турецькій стороні за підтримку кримських татар і невизнання анексії півострова.

У межах цього ж візиту М. Джемілев провів переговори із заступником міністра закордонних справ Туреччини А. Йилдизом, під час яких звернув увагу на ситуацію в окупованому Криму, а також на діяльність проросійських псевдо-кримськотатарських організацій на території Туреччини, зокрема пов'язаних із У. Селем. Крім того, відбулися зустрічі з Надзвичайним і Повноважним Послом України в Туреччині А. Сибігою та Послом Республіки Польща М. Лангом, у ході яких обговорювалися питання Криму та вплив російської пропаганди на турецький медійний простір. За результатами цих переговорів сторони досягли домовленостей щодо координації подальших дій із метою актуалізації кримськотатарського питання в дипломатичних колах, передусім серед іноземних місій, акредитованих у Туреччині [131].

У вересні 2019 р. під час засідання Комітету ПАРЄ у м. Парижі, присвяченого питанням рівності та недискримінації, М. Джемілев як член делегації взяв участь у розгляді доповіді та проєкту резолюції «Про становище кримських татар». У своєму виступі він наголосив на системному ігноруванні російською федерацією резолюцій ПАРЄ, що стосуються окупації Криму та прав кримськотатарського народу, а також на невиконанні рішення Міжнародного суду щодо скасування заборони діяльності Меджлісу і обмежень на в'їзд до Криму для лідерів кримськотатарського народу [131]. У листопаді того ж року М. Джемілев виступив на міжнародному форумі «Kyiv Liberty Summit», що відбувся у Києві за ініціативи європейської політичної партії «Європейські консерватори та реформатори». У межах окремої панелі, присвяченої ситуації в Криму та місті Севастополі, він порушив питання системних порушень прав людини з боку окупаційної влади та складного становища кримськотатарського корінного народу в умовах тимчасової окупації півострова. У заході взяли участь численні політичні діячі з країн Європейського Союзу та держав Східного

партнерства, що сприяло подальшій інтернаціоналізації кримського питання [131].

У своїх публічних заявах лідер кримськотатарського народу М. Джемільєв неодноразово підкреслював, що стратегічною метою кримських татар є створення національно-територіальної автономії Криму у складі України та забезпечення права корінного народу на самоврядування на цій території. Зазначена позиція систематично артикулювалася у контексті обговорення майбутнього Криму після його деокупації та подальшої інтеграції в український політико-правовий простір. Водночас повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 р. суттєво трансформувало порядок денний, висунувши на перший план питання безпеки держави, захисту її громадян і збереження територіальної цілісності, що стало пріоритетом як для українського суспільства загалом, так і для кримськотатарського корінного народу зокрема.

Після початку повномасштабного вторгнення російської федерації М. Джемільєв як лідер кримськотатарського корінного народу та народний депутат України активізував міжнародну діяльність, спрямовану на захист прав кримських татар і громадян України за кордоном. Зокрема, під час візиту до Анкари він провів зустріч із начальником міграційного управління Туреччини С. Унлю. У межах переговорів було обговорено становище українських біженців у Туреччині, а також питання надання представникам кримськотатарського корінного народу права на довготривале проживання та можливості працевлаштування на період війни. За підсумками зустрічі Джемільєв висловив вдячність турецькій стороні за наданий притулок українським громадянам і сприяння у видачі дозволів на тривале проживання для кримських татар [131].

У січні 2023 р. М. Джемільєв спільно з Уповноваженим ВРУ з прав людини Д. Лубінцем взяв участь у зустрічі з Президентом Турецької Республіки Р.-Т. Ердоганом у межах конференції «Майбутнє прав людини у XXI столітті», що відбулася в Анкарі. Під час зустрічі обговорювалися питання звільнення

українських політичних в'язнів, незаконно утримуваних окупаційною владою, повернення важкопоранених українських військовослужбовців, а також цивільних осіб, які були незаконно затримані та примусово переміщені на територію російської федерації після початку повномасштабного вторгнення [131].

14 листопада 2023 р. М. Джемілев у статусі лідера кримськотатарського народу та чинного народного депутата України долучився в онлайн-форматі до засідання Європейського парламенту, присвяченого антирадянському дисидентському руху. У своєму виступі він окреслив історичні передумови окупації Криму, зокрема звернувшись до політики російської імперії, примусової депортації кримських татар 1944 р. та подальших репресій з боку радянської влади. Окрему увагу було приділено становищу кримськотатарського народу в період незалежності України, зокрема обмеженій представленості у владних структурах півострова, де їхня частка становила лише 1,5–2 % при близько 13 % у загальній структурі населення Криму. Водночас Джемілев підкреслив, що ставлення до кримськотатарського корінного народу суттєво змінилося після подій Революції Гідності та початку окупації півострова, що зумовило активізацію державної політики у сфері захисту їхніх прав. Важливим для кримськотатарського корінного народу Джемілев назвав приєднання України до Декларації ООН про права корінних народів, прийняття ЗУ «Про корінні народи», офіційне визнання Меджлісу та Курултаю [158] тощо. Нещодавно Джемілев закликав парламентарів Чехії депортацію кримських татар 1944 р. визнати геноцидом корінного народу. Цей заклик лідер кримськотатарського корінного народу озвучив під час зустрічі представництва президента України у Криму із чеським парламентом 25 листопада 2023 р. [131].

Окрім представницьких інституцій та окремих лідерів кримськотатарського корінного народу, вагомими акторами у процесі захисту їхніх прав на міжнародній арені виступають неурядові правозахисні організації.

Відповідно до Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, такі організації розглядаються як важливі партнери України у сфері забезпечення прав корінних народів на окупованих територіях. Їхня діяльність охоплює не лише правозахисний напрям, але й системний моніторинг порушень міжнародного права з боку російської федерації, документування злочинів та сприяння притягненню держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності, а також інші напрями, передбачені зазначеною Стратегією [166].

Серед ключових організацій у цьому контексті варто виокремити «Альменду» [4], Кримськотатарський ресурсний центр [118], «КримSOS» [112] та Кримськотатарську правозахисну групу [117]. Зокрема, у червні 2023 р. організація «Альменда» здійснювала активну міжнародну адвокаційну діяльність у США із залученням представників інших держав, наприклад членів ООН та Європейського Союзу. Основною метою цієї діяльності було донесення до міжнародних партнерів позиції щодо неприпустимості врегулювання російсько-української війни шляхом територіальних поступок, а також інформування про актуальну ситуацію з дотриманням прав людини в окупованому Криму. Представники організації наголошували на необхідності посилення міжнародної підтримки України та притягнення російської федерації до відповідальності за вчинені злочини [59].

Своєю чергою, Кримськотатарська правозахисна група зосереджує діяльність на системному документуванні порушень прав людини, воєнних злочинів і злочинів проти людяності, що вчиняються на території Криму з моменту його окупації у 2014 р. Після початку повномасштабного вторгнення організація також долучилася до діяльності коаліції «Україна. П'ята ранку», яка займається збором і фіксацією доказів порушень міжнародного права, скоєних у ході російської агресії проти України. Організація регулярно оприлюднює моніторингові звіти щодо ситуації з правами людини на півострові, які

охоплюють питання дискримінації кримських татар, політичних переслідувань, незаконних арештів, кримінального переслідування, законодавчих обмежень, а також репресій за проукраїнську позицію [209]. Так, у моніторинговому звіті за квітень–червень 2023 р. зафіксовано подальше згортання свободи слова в Криму та запровадження нових норм, що передбачають кримінальну відповідальність за поширення «фейків» про дії російських військових в Україні. Особливої уваги заслуговує діяльність кримськотатарської організації «КримSOS», яка у 2023-2024 рр. реалізувала проєкт «Захист прав людини та посилення медіаохоплення Криму». У межах цього проєкту організація здійснює моніторинг соціальних мереж з метою виявлення порушень прав цивільного населення, а також надає безоплатні правові консультації та забезпечує вторинну правову допомогу внутрішньо переміщеним особам з Криму й громадянам, чий права порушуються окупаційною владою[209].

Важливу роль у цьому напрямі відіграє також Кримськотатарський ресурсний центр, створений у 2015 р., який зосереджує свою діяльність на захисті прав корінних народів Криму, протидії дискримінації, збереженні та розвитку їхньої ідентичності, а також на захисті природних і соціальних ресурсів півострова. Однією з ключових цілей організації є недопущення легітимації спроб анексії Криму як на міжнародному, так і на національному рівнях. Крім того, Центр активно працює над залученням міжнародних партнерів до підтримки України та захисту прав корінних народів. За даними аналітичного звіту КРЦ щодо порушень прав людини в тимчасово окупованому Криму за жовтень 2023 р., було зафіксовано 2 обшуки, 6 випадків затримань або утримань, а також 6 допитів, «бесід» чи опитувань. Загалом упродовж зазначеного періоду задокументовано 15 арештів і 3 випадки посягання на фізичне та психічне здоров'я [118], що свідчить про системний характер порушень прав людини на окупованому півострові.

У цьому контексті особливої ваги набуває участь представників української влади на міжнародній арені, спрямована на привернення уваги до цих порушень. До прикладу, журналістка, колишня заступниця міністра закордонних справ України (2020–2024 рр.) Е. Джапарова у своїх виступах на міжнародних майданчиках неодноразово порушувала питання деокупації Криму, а також системних порушень прав людини і прав корінних народів з боку окупаційної влади. Зокрема, під час участі у 13-й сесії Експертного механізму ООН з прав корінних народів, присвяченій впливу пандемії COVID-19 на корінні народи світу, вона акцентувала увагу на систематичних порушеннях прав людини, зокрема щодо кримськотатарського корінного народу [118].

Водночас Т. Ташева, кримськотатарська правозахисниця, співзасновниця «КримSOS» та Постійна Представниця Президента України в АР Крим (2022–2024 рр.) та народна депутатка (з 2024 р.) також активно здійснює міжнародну діяльність, спрямовану на захист прав кримськотатарського корінного народу. Зокрема, вона взяла участь у конференції «Кримські татари після лютого 2022 р.», що відбулася в Європарламенті та була організована Центром прав людини ZMINA за підтримки Представництва України при ЄС. У своєму виступі Ташева підкреслила необхідність обов'язкового врахування інтересів кримськотатарського корінного народу під час розроблення політики реінтеграції Криму, наголосивши, що такий підхід сприятиме не лише політичному, а й ментальному відновленню півострова та утвердженню історичної справедливості [59].

З моменту окупації Криму проблема системних порушень прав людини та прав корінних народів з боку окупаційної влади неодноразово ставала предметом розгляду на міжнародних майданчиках. Водночас одним із перших ключових міжнародно-правових актів стала Резолюція ГА ООН від 27 березня 2014 р. щодо територіальної цілісності України. У подальшому було ухвалено резолюцію 2017 р., присвячену ситуації в окупованому Криму та українським політичним

в'язням, у якій засуджено анексію півострова та наголошено, що кримські татари як корінний народ Криму стали однією з основних цілей репресивної політики окупаційного режиму. У 2017 р. Міжнародний суд ООН зобов'язав РФ припинити дискримінаційні практики щодо кримських татар і українців на тимчасово окупованій території Криму [135]. Надалі міжнародна увага до ситуації зберігалася, що підтверджується, зокрема, ухваленням у 2019 р. резолюції «Ситуація з правами людини в АР Крим та м. Севастополь» [52].

Водночас у липні 2023 р., під час 16-ї сесії Експертного механізму ООН з прав корінних народів, представники кримськотатарського народу вдалися до протестної акції з метою привернення уваги міжнародної спільноти до їхнього становища. У заході взяли участь член Меджлісу Е. Барієв та експертка КРЦ Л. Коротких. Приводом для протесту стало обговорення звіту щодо «впливу мілітаризації на права корінних народів», у якому, за їхніми словами, було проігноровано становище кримськотатарського корінного народу в умовах повномасштабної агресії РФ. У своєму виступі Барієв наголосив на необ'єктивності документа, зокрема через використання формулювання «конфлікт в Україні» та відсутність згадок про невиконання росією рішення Міжнародного суду ООН щодо скасування заборони діяльності Меджлісу [115].

У лютому 2021 р. ЄП ухвалив чергову резолюцію щодо виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, у якій, зокрема, було позитивно оцінено ініціативу України щодо розробки Стратегії розвитку та популяризації кримськотатарської мови до 2032 р. [70]. У тексті документа також підкреслювалася нелегітимність окупаційної влади в Криму та засуджувалося привласнення єдиного у світі кримськотатарського телеканалу АТР. Показовою у цьому контексті є також резолюція ПАРЄ від 23 червня 2021 року «Порушення прав людини, вчинені проти кримських татар у Криму», у якій було засуджено окупацію Криму та м. Севастополя російською федерацією, а також зафіксовано

численні порушення прав людини щодо кримськотатарського корінного народу, включаючи випадки вбивств і насильницьких зникнень [59].

У квітні 2025 р. С. Мамутов, як експерт Постійного форум ООН з питань корінних народів, виступив у ролі доповідача під час відкриття 24-ї сесії Форуму в Нью-Йорку. Важливою подією 24-ї сесії стало те, що Меджліс кримськотатарського корінного народу уперше був представлений як парламент корінного народу. На цьому наголосив голова КРЦ Е. Барієв, зазначивши, що відтепер представники Меджлісу займатимуть місця серед корінних парламентаріїв поруч із представниками парламентів саамі Норвегії, Швеції та Фінляндії. Такий інституційний зсув засвідчує підвищення рівня міжнародного визнання Меджлісу як репрезентативного органу кримськотатарського корінного народу та посилення його ролі в системі глобального представництва корінних народів [30]. Отже, активна участь кримськотатарського корінного народу на міжнародній арені не лише сприяла приверненню уваги до проблеми окупації Криму, але й закріпила розуміння того, що кримські татари як корінний народ України відіграють важливу роль у формуванні майбутніх стратегій деокупації та реінтеграції півострова. У цьому контексті співпраця між Україною та кримськотатарським корінним народом постає як ключова передумова збереження української державності в Криму.

Таким чином, політична участь кримськотатарського корінного народу в період 2014–2025 рр. зазнала глибокої трансформації під впливом анексії Криму, російської окупації Криму та повномасштабного вторгнення. Якщо до 2014 р. основним простором реалізації політичної участі кримських татар залишався сам півострів, то після окупації ця участь була вимушено перенесена з регіонального рівня на загальноукраїнський та міжнародний. Першою визначальною особливістю цього періоду стало різке звуження можливостей легальної політичної участі в самому Криму. Репресії, обшуки, заборона Меджлісу, переслідування його лідерів, незаконні затримання та системний тиск з боку

окупаційної влади фактично витіснили кримських татар із політичного простору півострова. Другою важливою особливістю стала інституційна релокація кримськотатарського представництва на материкову частину України. Третьою особливістю стало посилення правового та інституційного визнання кримських татар в українській державі. Упродовж досліджуваного періоду було ухвалено низку важливих нормативно-правових актів, зокрема щодо прав депортованих осіб, визнання представницьких органів, створення інституту Уповноваженого Президента у справах кримськотатарського народу та, особливо, Закону України «Про корінні народи України». Це засвідчило перехід від ситуативної підтримки до поступового формування системної державної політики щодо кримськотатарського народу. Четвертою рисою стало те, що політична участь кримських татар набула виразного міжнародного виміру. Таким чином, кримськотатарське питання було інтернаціоналізоване й стало складовою ширшого міжнародного дискурсу про деокупацію Криму, права корінних народів і відповідальність РФ. Наступною особливістю стало поєднання політичної, правозахисної, меморіальної та інформаційної участі. Умови окупації змусили кримських татар діяти не лише через класичні політичні механізми, а й через політику пам'яті, інформаційні кампанії, міжнародну адвокацію, документування порушень прав людини та діяльність громадських організацій. У цьому контексті особливо важливими стали КримSOS, Кримськотатарський ресурсний центр, Кримськотатарська правозахисна група, «Альменда» та інші структури, які фактично доповнили офіційне політичне представництво. Також важливою рисою є те, що впродовж 2014–2025 рр. кримські татари дедалі виразніше позиціонували себе не лише як спільнота, що потребує захисту, а і як самостійний політичний суб'єкт, який формує бачення майбутнього Криму. Центральними елементами цього бачення залишалися ідеї національно-територіальної автономії у складі України, права на

самоврядування, збереження ідентичності та гарантій участі у майбутніх процесах реінтеграції півострова.

Отже, у 2014–2025 рр. політична участь кримськотатарського корінного народу характеризувалася вимушеним переміщенням із території Криму до загальноукраїнського та міжнародного просторів, інституційною стійкістю представницьких органів, зростанням ролі парламентських і дипломатичних механізмів, а також поєднанням політичної боротьби з правозахисною діяльністю. Попри репресії та втрату можливості повноцінної участі на окупованому півострові, кримські татари не були усунуті з політики, а навпаки стали одним із ключових суб'єктів української політики щодо Криму, деокупації та захисту прав корінних народів.

Узагальнюючи, дослідження політичної участі кримськотатарського корінного народу України у 1987–2025 рр. дозволяє виокремити такі висновки:

По-перше, політична участь кримськотатарського народу пройшла складну еволюцію від форм масового національно-визвольного руху кінця 1980-х рр. до інституціоналізованих форм представництва в умовах незалежної України. Важливим етапом стало створення власних представницьких органів, зокрема Курултаю та Меджлису, що забезпечили консолідацію інтересів корінного народу та його включення у політичні процеси держави. По-друге, у період 1991–2014 рр. політична участь кримських татар характеризувалася поєднанням громадянської, електоральної та інституційної участі. Водночас вона залишалася обмеженою через невизначеність політико-правового статусу, недостатній рівень представництва у владних структурах та відсутність ефективних механізмів впливу на ухвалення політичних рішень. По-третє, після 2014 р. під впливом окупації Криму та російсько-української війни політична участь кримськотатарського народу зазнала суттєвої трансформації. Відбулося зміщення її з регіонального рівня на загальнонаціональний і міжнародний, а також розширення форм участі за рахунок правозахисної діяльності,

інформаційної адвокації та мирного спротиву. По-четверте, попри обмеження інституційних можливостей на окупованій території, кримськотатарський корінний народ зберіг і посилив свою політичну суб'єктність, ставши важливим актором формування державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Криму. Таким чином, політична участь кримськотатарського корінного народу є динамічним і багатовимірним процесом, що трансформується під впливом політичних, правових і безпекових чинників, та водночас виступає важливим індикатором розвитку індигенної демократії в Україні.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дозволило комплексно проаналізувати політичну участь корінних народів України на прикладі кримськотатарського народу та сформулювати такі узагальнені висновки:

Аналіз еволюції політичної участі як суспільно-політичного феномену засвідчив її тісний зв'язок із процесами соціальної трансформації, інституційної модернізації та демократизації. Від античних форм народовладдя до сучасних демократичних систем політична участь трансформувалася з елітарного інструменту у ключовий механізм реалізації народного суверенітету. У ХХ ст. відбулося сутнісне переосмислення політичної участі не лише як права, а й засадничого елементу легітимного функціонування демократичної політичної системи. Цей процес заклав основи для формування сучасного уявлення про участь, як багатовимірний і динамічний канал взаємодії між суспільством та владою. Аналіз сучасної політичної науки засвідчує, що поняття політичної участі еволюціонувало від вузького розуміння участі у виборах до широкого спектру форм політичної участі. Сучасні дослідження політичної участі, зокрема в умовах цифрової демократії та деліберативних практик, підтверджують, що політична участь є ключовим індикатором рівня демократизації суспільства. Вона забезпечує інклюзивність політичного процесу, сприяє соціальній інтеграції та розвитку політичної культури. Дослідження політичної участі корінних народів України стає особливо важливим для розуміння потенціалу індигенної демократії, відновлення історичної справедливості та вироблення ефективної державної політики у сфері етнополітичних відносин.

Методологічна основа дослідження політичної участі корінних народів України, на прикладі кримськотатарського корінного народу, була сформована на базі міждисциплінарного підходу, що забезпечує комплексний аналіз предмету дослідження. Концептуальні рамки дослідження склали класичні та

сучасні теорії політичної участі, демократизації, інституціоналізму, деліберативної та індигенної демократії, а також біхевіористський, інституційний та системний підходи. Емпіричну частину дослідження забезпечило застосування порівняльних, історичних і статистичних методів, якісного контент-аналізу, методу кейс-стаді та інших загальнонаукових та спеціальних методів.

Окремого значення набули результати проведеного експертного опитування серед населення України, що дозволило здійснити порівняльний аналіз сучасного рівня політичної участі різних етнонаціональних спільнот та кримських татар. Отримані дані засвідчили, що загалом рівень політичної участі можна охарактеризувати як середній, із домінуванням електоральних форм (участь у виборах) та ситуативного залучення (участь у громадських заходах і ініціативах). Водночас встановлено, що політична участь корінного народу має більш виражений ціннісно-ідентифікаційний характер. Вона тісно пов'язана з питаннями захисту колективних прав, збереження культурної спадщини та відновлення історичної справедливості. Представники корінного народу демонструють вищий рівень зацікавленості у політичній участі, акцентуючи увагу на таких питаннях, як деокупація Криму, проголошення національно-територіальної автономія, представництво у владних структурах, розвиток власних освітніх інституцій та підтримка внутрішньо переміщених осіб. Таким чином, політична участь корінних народів в Україні має переважно правозахисний та ідентифікаційний вимір. Разом із тим виявлено спільні для всіх груп системні бар'єри політичної участі, серед яких ключовими є недовіра до політичних інститутів, економічні труднощі та недостатній рівень поінформованості. Це свідчить про те, що проблеми політичної участі мають загальносуспільний характер і не обмежуються лише специфікою окремих спільнот. Показовим є також те, що респонденти переважно оцінюють державну політику щодо вирішення проблем своїх спільнот як нейтральну. Така оцінка

може свідчити як про неоднозначність державної етнополітики, так і про недостатню відчутність її практичних результатів. Водночас ЗУ «Про корінні народи України» сприймається респондентами загалом позитивно, що може вказувати на вищий рівень довіри до нових підходів у сфері індигенної політики. Отже, результати опитування підтверджують, що політична участь корінних народів в Україні має специфічний змістовний характер, однак водночас функціонує в умовах різноманітних викликів та обмежень, зовнішньополітичного та внутрішньополітичного характеру.

В ході аналізу сутності поняття «корінний народ» у сучасному науковому дискурсі, встановлено, що з огляду на значну різноманітність корінних народів світу, у міжнародному праві досі не сформовано універсального визначення терміну «корінний народ». Водночас міжнародна практика виробила узгоджене робоче розуміння цього поняття, яке ґрунтується на сукупності ключових характеристик. До них належать самоідентифікація та визнання спільнотою власної корінності, історична спадковість із доколоніальними або доіндустріальними суспільствами, тривалий зв'язок із традиційними територіями та природними ресурсами, наявність самобутніх соціальних, економічних і політичних інститутів, а також недомінуюче становище в межах держави і відсутність власної державності. Важливими ознаками виступають також мова, культура, духовні практики та прагнення до збереження й передачі власної спадщини наступним поколінням. У цьому контексті поняття «корінного народу» в сучасному науковому дискурсі постає як складна міждисциплінарна категорія, що розкривається крізь соціокультурну, правову та політичну перспективи. Українська наука, спираючись на міжнародні стандарти, поступово відійшла від ототожнення корінних народів із етнонаціональними меншинами, визнаючи специфіку їхньої автохтонності. Відповідно, сучасним визначення корінного народу в українському науково-практичному вимірі є формулювання, відповідно до ЗУ «Про корінні народи України», де «корінний народ – це

автохтонна етнічна спільнота, що історично сформувалася на території України, є носієм власної самобутньої мови та культури, має традиційні, соціальні, культурні чи представницькі інституції, усвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі населення держави та не має власної державності поза її межами». Офіційно визнаними корінними народами України є кримські татари, караїми та кримчаки.

Проведений аналіз міжнародного досвіду засвідчив, що політична участь корінних народів у сучасному світі дедалі більше розглядається не як елемент державної етнополітики, а як один із ключових показників демократичності та зрілості політичної системи. Водночас світова практика переконливо демонструє, що ефективна участь корінних народів у політичному житті не може бути забезпечена лише декларативним визнанням їхнього статусу. Вона потребує розгалуженої системи інституційних механізмів, які включають представницькі органи, консультативні платформи, форми автономії, правові гарантії участі у процесі ухвалення рішень, а також механізми збереження мовної, культурної й територіальної самобутності корінних народів. Важливим висновком є те, що міжнародні стандарти, насамперед положення Декларації ООН «Про права корінних народів» 2007 р., сформували загальну нормативну рамку для визнання права корінних народів на самовизначення, участь у прийнятті рішень, збереження культурної самобутності, мови, традиційних інститутів та зв'язку з історичними територіями. Проте між міжнародно-правовими стандартами та їх практичною імплементацією в окремих державах зберігається суттєвий розрив. Навіть у країнах із розвиненими демократичними інститутами ефективність реалізації цих прав залежить від політичної волі держави, історичних особливостей взаємин із корінними народами, характеру конституційного устрою та рівня ресурсного забезпечення інституцій корінного представництва.

Аналіз скандинавського досвіду, зокрема функціонування саамських парламентів у Норвегії, Швеції та Фінляндії, дає підстави стверджувати, що однією з найефективніших моделей індигенної демократії є інституціоналізація корінного самоврядування через окремі виборні представницькі органи. Водночас навіть у межах однієї регіональної моделі існують суттєві відмінності: норвезький варіант характеризується найвищим рівнем політичного впливу та обов'язковістю консультацій, шведський – поєднанням представницьких і адміністративних функцій, а фінський – більшою орієнтацією на культурну автономію та правове регулювання членства. Отже, саамський кейс демонструє, що інституційне представництво корінного народу може бути ефективним лише тоді, коли воно поєднується з реальною процедурною здатністю впливати на державні рішення, а не зводиться до символічної участі.

Досвід США і Канади показує модель обмеженого або договірної суверенітету, у межах якої корінні народи визнаються окремими політико-правовими спільнотами із правом на самоврядування. В обох державах формальна автономія співіснує з істотними правовими й адміністративними обмеженнями з боку федеральної влади. Новозеландський досвід є показовим з точки зору гарантованого парламентського представництва корінного народу через спеціальні виборчі округи. Маорійська модель засвідчує, що участь корінного народу у загальнонаціональному політичному процесі може бути забезпечена не лише через автономні інституції, а й через інтегровані механізми впливу всередині загальнодержавної парламентської системи. Поєднання маорійських виборчих округів, участі у політичних силах та символічно-політичної ролі Договору Вайтангі створило умови для високого рівня політичної участі маорі. Це дає підстави вважати, що інституційні гарантії представництва є особливо дієвими там, де корінний народ має можливість виступати самостійним політичним суб'єктом у межах національних інститутів влади.

Австралійський досвід, навпаки, показує межі консультативної моделі без належного конституційного або парламентського закріплення. Попри наявність спеціалізованих органів, урядових агентств, міністерських посад і державних програм, участь корінних народів Австралії залишається менш інституціоналізованою, ніж у Новій Зеландії чи скандинавських країнах. Особливо показовим у цьому контексті став провал референдуму 2023 р. щодо конституційного закріплення «Голосу корінних народів». Це підтверджує, що відсутність стабільних і юридично гарантованих інструментів представництва робить політичну участь корінних народів вразливою до змін політичної кон'юнктури та суспільних настроїв.

Своєю чергою, індійська модель привертає увагу високим рівнем конституційної формалізації участі корінних народів через «зареєстрованих племен», а також систему резервування місць у парламенті, законодавчих зборах штатів, місцевому самоврядуванні, а також через автономні ради в окремих регіонах. Вона демонструє, що кількісно гарантоване представництво може забезпечити включення корінних народів у політичний процес на різних рівнях влади. Водночас індійський досвід також засвідчує, що формальна наявність квот і спеціальних органів не усуває автоматично структурних бар'єрів, серед яких бідність, строга стратифікація, земельні конфлікти, слабка спроможності реального впливу на політику. Отже, сама по собі інституціоналізація участі є необхідною, але недостатньою умовою повноцінної участі корінних народів у політичному житті тої чи іншої країни.

Для України аналіз міжнародного досвіду є особливо цінним у контексті впровадження національних стратегій індигенної демократії. Водночас жодна із розглянутих моделей не може бути механічно перенесена в українські умови. Їх значення полягає насамперед у тому, що вони окреслюють спектр можливих інституційних рішень від парламентського представництва і дорадчих органів до елементів культурної автономії та процедур обов'язкових консультацій, які

можуть бути адаптовані з урахуванням українського історичного, правового та безпекового контексту. Зокрема, релевантними для України можуть бути окремі практики скандинавської та новозеландської моделей, впровадження яких можливе лише в умовах деокупованої АР Крим.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, політико-правовий статус корінних народів України сформувався як окремий напрям державної етнополітики відносно нещодавно. Попри конституційне закріплення самого поняття, тривалий час воно залишалося невизначеним у правовому полі, а системне нормативне оформлення відбулося лише після анексії Криму росією, коли питання захисту корінних народів набуло безпекового значення. Ухвалення ЗУ «Про корінні народи України» стало ключовою віхою у впровадженні національної моделі індигенної демократії, оскільки законодавчо визначило корінні народи України, закріпило їхні колективні права, право на самовизначення у складі України, представництво, самоврядування, участь у консультаціях і міжнародній репрезентації. Водночас дослідження показало, що між нормативним визнанням і практичною реалізацією цих прав зберігається істотний розрив, оскільки механізми імплементації закону залишаються незавершеними, а представницькі органи корінних народів досі не набули повноцінного правового статусу. Особливе місце у системі міжетнічних відносин займає кримськотатарський корінний народ, який є найчисельнішим, має історично сформовані представницькі інституції – Курултай і Меджліс, розвинену мережу громадських, правозахисних, освітніх, медійних та міжнародних структур і, відповідно, найвищий рівень політичної суб'єктності серед корінних народів України.

Натомість караїми та кримчаки, попри офіційне визнання, через нечисельність і обмежені організаційні ресурси залишаються менш інституціоналізованими та потребують цілеспрямованої підтримки з боку держави. Доведено, що російська окупація Криму істотно звузила можливості

реалізації колективних прав корінних народів на їхній історичній території, водночас актуалізувавши питання збереження їхньої політичної суб'єктності, розвитку представницьких механізмів та участі у формуванні майбутньої моделі деокупації й реінтеграції півострова. Отже, сучасна українська модель взаємодії з корінними народами перебуває у фазі становлення та потребує повної інституційної реалізації, посилення представництва, диференційованого підходу до різних корінних народів України та подальшого включення їх до системи політичних відносин.

Аналіз особливостей політично участі кримськотатарського корінного народу України показав, що відновлення української незалежності стало для кримськотатарського народу періодом інтенсивної та багатовимірної політичної мобілізації, як і для українського суспільства загалом. Для цього часу були характерні як протестні, так і інституційні форми участі. До перших належали масові мирні демонстрації, мітинги, страйки, голодування, публічні звернення до союзного керівництва, петиційні кампанії та символічні акції пам'яті жертв депортації. До других – створення власних органів представництва, зокрема ОКНР, скликання II Курултай кримськотатарського народу та створення Меджлису кримськотатарського народу, як постійно діючого представницького органу. Водночас кримські татари активно використовували й електоральні механізми, що засвідчило їхню готовність інтегруватися в український політичний простір за умови гарантування колективних прав. Таким чином, політична участь корінного народу поєднувала елементи громадянської участі та спроб інституціоналізації самоврядування.

Водночас обмежене представництво кримських татар, невизначеність їхнього політико-правового статусу та відсутність ефективних механізмів реалізації рішень зумовили асиметричний характер цієї участі. Це свідчить про те, що політична участь кримськотатарського корінного народу в період відновлення незалежності України мала трансформаційний характер від

стихійного протесту до організованого представництва й формування власної політичної суб'єктності, яка надалі стала одним із ключових чинників утвердження статусу корінного народу в українській державі.

Таким чином, у 1991–2014 рр. до окупації АР Крим політична участь кримськотатарського народу в Україні характеризувалася поєднанням мобілізаційного спротиву, громадянської участі та перших спроб інституційної взаємодії з державою. Ключовим досягненням цього періоду стало формування Меджлису, як основного представницького органу, що забезпечує артикуляцію інтересів корінного народу та його комунікацію з владою. Політична участь кримських татар була спрямована на відновлення прав, здобуття статусу корінного народу та розширення представництва на регіональному і національному рівнях. Водночас ця участь залишалася обмеженою, так як спостерігалася нестача стабільного представництва у владних структурах, а також відсутність ефективних механізмів впливу на ухвалення рішень. Суттєвою особливістю стала орієнтація на співпрацю з українськими національно-демократичними силами, що зумовлювало залежність від політичної кон'юнктури. Додатковими перешкодами виступали неврегульованість правового статусу корінного народу, адміністративні бар'єри, земельні проблеми та спроби делегітимації представницьких інституцій. Водночас активна участь у виборчих процесах, розбудова громадського сектору, участь протестних кампаніях, засвідчила високий рівень політичної мобілізації кримських татар. Згодом вони стали важливим актором спротиву російській окупації Криму у 2013–2014 рр.

Упродовж 2014–2025 рр. політична участь кримськотатарського корінного народу зазнала системної трансформації під впливом анексії Криму, встановлення окупаційного режиму та подальшої ескалації російсько-української війни. Окупація Криму спричинила різке звуження можливостей легальної політичної участі кримських татар у Криму, що проявилось у забороні

Меджлісу, переслідуванні його лідерів, репресіях корінного народу, обшуках і системному порушенні прав людини в Криму загалом. Унаслідок цього традиційні інституційні форми політичної участі на півострові були фактично ліквідовані. Водночас ці обмеження зумовили просторову та функціональну трансформацію політичної участі кримськотатарського корінного народу. Відбулося її переміщення з регіонального рівня на загальнонаціональний і міжнародний, що супроводжувалося інституційною релокацією представницьких органів до материкової частини України. Це дозволило зберегти безперервність політичного представництва та адаптувати його до нових умов. Також, суттєвою тенденцією стало посилення інтеграції кримськотатарського питання в український політичний простір.

Представники корінного народу почали активно залучатися до представницької участі та формування стратегій щодо деокупації Криму. У цей період було закладено основи системної державної політики у сфері захисту прав корінних народів, що знайшло відображення в ухваленні низки нормативно-правових актів, зокрема ЗУ «Про корінні народи України». Паралельно відбулося посилення міжнародного виміру політичної участі. Активна діяльність лідерів кримськотатарського народу, участь у міжнародних організаціях, функціонування Кримської платформи, а також залучення правозахисних організацій сприяли консолідації міжнародної підтримки України та приверненню уваги до ситуації в окупованому Криму. Важливою рисою трансформації стало розширення форм політичної участі. В умовах окупації кримські татари почали поєднувати класичні політичні механізми з правозахисною діяльністю, інформаційними кампаніями, політикою пам'яті та мирним спротивом. Особливу роль у цьому процесі відіграли громадські організації та ініціативи, які забезпечили документування порушень прав людини, підтримку постраждалих і міжнародну адвокацію. Окремого значення набула участь кримськотатарських жінок, які стали важливими суб'єктами

ненасильницького спротиву, правозахисної та громадської діяльності на території півострова зокрема. Загалом у досліджуваний період кримськотатарський корінний народ еволюціонував від статусу переважно об'єкта державної політики до активного політичного суб'єкта. Таким чином, попри втрату можливості здійснювати повноцінну політичну діяльність на території Криму, кримськотатарський корінний народ не лише зберіг політичну суб'єктність, але й суттєво розширив її, трансформувавши форми участі відповідно до нових політичних реалій та ставши одним із ключових акторів української політики щодо деокупації та реінтеграції Криму.

На основі отриманих результатів дослідження сформульовано практичні рекомендації. Передусім необхідним є посилення механізмів політичного представництва корінних народів України на місцевому та загальнодержавному рівнях. Це може передбачати розвиток і розширення консультативно-дорадчих органів при органах державної влади та місцевого самоврядування, а також впровадження ефективних моделей інституційної участі, адаптованих до українських умов. Важливим напрямом є розширення інформаційно-просвітницької діяльності щодо прав корінних народів та можливостей політичної участі, що сприятиме підвищенню рівня обізнаності серед населення. Також важливим є зміцнення довіри до політичних інститутів, що може передбачати активне залучення корінного народу до процесів консультацій і прийняття рішень, а також належну імплементацію вже ухвалених нормативно-правових актів. Окрему увагу доцільно приділити підтримці культурних, освітніх і комунікативних програм, спрямованих на розвиток міжетнічного діалогу в умовах полікультурного суспільства України.

Таким чином, підвищення ефективності політичної участі корінних народів України потребує системного поєднання інституційних, правових і соціокультурних заходів, спрямованих як на розширення можливостей участі, так і на усунення існуючих бар'єрів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдулаєва Г. Історія Криму. Коротка оповідь великого шляху. Віхола. 2024. 224 с.
2. Абдулаєва Г. Кримські татари: від етногенезу до державності. Київ: Гамазин, 2021. 408 с.
3. Акція кримських татар «КІІВ-92». Крим.Реалії. Радіо Свобода. URL: <https://ua.krymr.com/a/26920539.html> (дата звернення – 02.05.2025)
4. Альменда. Офіційний сайт. URL: <https://almenda.org/> (дата звернення – 11.11.2025)
5. Аріфмететов О. Моя депортація. Репортажі кримського журналіста в СІЗО. Віхола. 2025. 312с.
6. Афанасьєва М. Ефективна участь національних меншин у виборах. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наук. праць*. Вип. 64. 2012. С. 53–59.
7. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. *Рідний край*, Київ. С. 17-69.
8. Бажан О. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х — початок 90-х років). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-7702-0774-4/3.pdf> (дата звернення – 05.09.2025)
9. Бакальчук В. Політика РФ щодо корінних народів на окупованій території АР Крим. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 3. С. 52–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2017_3_9 (дата звернення – 24.08.2025)
10. Бакланова Н., Букач В. Політична участь у різних культурах як наукова та нормативна проблема. *Політикус*. 2021. Вип. 5. С. 81–88.
11. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія: Антологія*. Смолоскип, 2005. С. 254–262.

12. Бега В., Каменєв М. Кримські татари на виборах будуть представлені у 4-5 партіях – глава Меджлісу. Громадське. URL: <https://hromadske.ua/posts/krimski-tatari-na-viborah-budut-predstavleni-u-4-5-partiyah-glava-medzhlisu> (дата звернення – 21.04.2025)
13. Бекірова Г. Пів століття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991). Нарис політичної історії. Київ: Критика, 2017. 488 с.
14. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасність. Київ, 2017. 120 с. URL: https://eesri.org/wp-content/uploads/2017/03/2017-03_Crimean-Tatars-Indigenous-Peoples_Belitser_UKR_text.pdf (дата звернення – 12.02.2024)
15. Білоцерківська Н. Політична участь як фактор політичної соціалізації: теоретичний аспект. *Збірник наукових праць ХНПУ*. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/648> (дата звернення – 30.09.2025)
16. Боднарів О. Політична участь і її різновиди. URL: http://dspace.kntu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/5084/1/2_9_2009-8-10.pdf (дата звернення – 14.10.2025)
17. Бойко І. Росія у 2014 році намагалася «купити» кримських татар – правозахисник. Уніан. 2022. URL: <https://www.unian.ua/society/okupaciya-krimu-rosiya-u-2014-roci-namagalasya-kupiti-krimskih-tatar-novini-ukrajini-11832294.html> (дата звернення 15.03.2024).
18. Болотний Ю. І. Корінні народи у глобальному правовому контексті: міжнародні стандарти і зарубіжні моделі регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 8. С. 33-37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8/4> (дата звернення – 11.11.2025)
19. Бортніков В. І. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 38-50.

20. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк: Вежа, 2007. 524 с.
21. Бучинська А. Категорія «політична участь» у західному політологічному дискурсі: еволюція та сучасний стан. *Політичні дослідження*. 2022. № 2 (4). С. 26-41. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/269234> (дата звернення – 05.10.2025)
22. Вегеш І., Колодій М. Методологія політичної науки: етапи становлення. Теоретико-методологічні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів та процесів : кол. моногр. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2022.
23. Верховна Рада України. Офіційний сайт. URL: <https://www.rada.gov.ua/> (дата звернення – 10.11.2025)
24. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX. Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення 04.11.2025)
25. Виступ Еміне Джапарової на сесії ГА ООН «Питання прав людини в Криму» (вересень 2024). URL: <https://mfa.gov.ua/news/vistup-pershoyi-zastupnici-ministra-zakordonnih-sprav-ukrayini-emine-dzhaparovoyi-na-vidkritih-debatah-radi-bezpeki-oon> (дата звернення – 03.11.2025)
26. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/5-1-28-144-6-jpg/> (дата звернення – 15.09.2025)
27. Вітман К. Кримські татари у новій етнополітичній системі координат. Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 52. С. 153-163. URL: <http://app.onua.edu.ua/index.php/app/article/view/431> (дата звернення – 22.06.2023)

28. Вітман К. М. Конституційно-правові засади захисту прав корінних народів Російської Федерації. Актуальні проблеми політики. 2011. Вип. 42. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/42_2011/22.pdf (дата звернення – 07.11.2025)
29. Вортман Д. Я. Гагаузи. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 2004. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Gagauzy> (дата звернення – 12.09.2025)
30. Вперше в історії Меджліс представили як парламент корінного народу на Постійному форумі ООН. *Суспільне Крим*. URL: <https://suspilne.media/crimea/1000923-vperse-v-istorii-medzlis-predstavili-ak-parlament-korinnogo-narodu-na-postijnomu-forumi-oon/> (дата звернення – 14.10.2025)
31. Всеукраїнський перепис населення 2001. Державний комітет статистики України. URL: <https://2001.ukrcensus.gov.ua/> (дата звернення – 03.06.2024)
32. Газізова О. Безпекова стратегія України в контексті етнополітичних викликів анексованого Криму. *Українознавство*. 2018. № 2 (67). URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/141732> (дата звернення – 13.09.2025)
33. Газізова О. Кримські татари в умовах інтеграції в український простір. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/gazizova_krymski.pdf (дата звернення – 20.09.2025)
34. Газізова О. Особливості виборчих кампаній у поліетнічному середовищі Криму. *Наукові записки*. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. Випуск 46. С. 253-262. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/gazizova_osoblyvosti.pdf (дата звернення 14.10.2025)
35. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. Київ: Наш формат, 2020. 448 с.

36. Гаркавенко Ю. «Кримське питання» у контексті висвітлення прав людини європейськими ЗМІ. URL: http://journ.univ.kiev.ua/nauka1/wp-content/uploads/2021/05/Zbirnyk_human21.pdf (дата звернення – 03.10.2025)
37. Гетьманчук М., Луцишин Г. Політико-правові аспекти обґрунтування статусу «національних меншин» та «корінних народів» в Україні. *Наукові перспективи*. 2022. № 5(23). С. 373-388. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1658/1656> (дата звернення – 18.10.2025)
38. Гірц К. Інтерпретація культур : Вибрані есе / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2001. С. 393. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Clifford_Geertz/Interpretatsiia_kultur.pdf (дата звернення – 05.11.2025)
39. Глава Меджлісу кримськотатарського народу Рефат Чубаров зустрівся з послом США в ОБСЄ Джеймсом Гілмором у Варшаві. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2787337-cubarovzustrivsa-iz-poslom-ssa-v-obse.html> (дата звернення – 27.11.2025)
40. Голубов О. Найгучніші справи кримських «заручників Кремля». Deutsche Welle. 2017. URL: <https://p.dw.com/p/2kpgf> (дата звернення – 18.03.2024)
41. Гончаренко Н. Депортація 1944 року в культурній пам'яті кримськотатарського народу. *Культурологічна думка*. С.139-148. URL: https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD17_Honcharenko.pdf (дата звернення – 25.10.2025)
42. Горбатенко В. П. Еволюція політичних партій від кадрових і масових до картельних і новітніх. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2016. №20. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7a896c10-85cb-4d8e-91ec-8a4f3e28f1aa/content> (дата звернення – 23.04.2023)

43. Горюнова Є. Проблема анексії Криму в зовнішньополітичній діяльності Європарламенту. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 126. С. 459-461. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2017_126_115 (дата звернення – 08.08.2025)
44. Горюнова Є. Трансформація кримської ідентичності в умовах російської окупації півострова (2014–2021 рр.). *Політичні інститути та процеси*. 2021. С. 23-27. URL: http://politicus.od.ua/5_2021/4.pdf (дата звернення 22.11.2024)
45. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії. *Демократія: Антологія*. Київ : Смолоскип, 2005. С. 304-326.
46. Декларація Організації Об'єднаних Націй «Про права корінних народів»: Резолюція 61/295 Генеральної Асамблеї від 13 вересня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156 (дата звернення – 09.11.2025)
47. Дем'янчук О. П. Піраміда Маслоу як методологія пояснення політичної участі. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149238556.pdf> (дата звернення – 21.09.2025)
48. Денисенко В. М., Угрин Л. Я., Хома Н. М. Політологія: енциклопедичний словник / за ред. В. П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. С. 365. URL: <https://archive.org/details/politohiia> (дата звернення – 02.11.2025)
49. Дерев'янко С. М. Гібридна війна: інформаційно-безпековий вимір. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. Вип. 18. С. 101-113. URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/148> (дата звернення – 17.09.2025)
50. Державна служба статистики України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ukrstat.gov.ua/> (дата звернення – 27.09.2025)
51. Державна служба України з етнополітики. Корінні народи, національні спільноти і релігійні громади жорстоко переслідуються окупантами у

- тимчасово окупованому Криму. URL: <https://dcss.gov.ua/> (дата звернення – 04.11.2025)
52. Джапарова розповіла в ООН про порушення прав кримських татар на окупованому півострові. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3468483-dzaparova-rozpovila-v-oon-pro-porusenna-prav-krimskih-tatar-na-okupovanomu-pivostrovi.html> (дата звернення – 19.10.2025)
53. Джемілев оскаржить в ЄСПЛ порушення Росією прав і свобод кримськотатарського народу. 2014. URL: <http://www.slovoidilo.ua/promise/23684.html> (дата звернення – 03.09.2025)
54. Джемілев: 99% кримських татар на референдумі не голосували. Лівий берег. 2014. URL: https://lb.ua/news/2014/03/16/259597_99_krimskih_tatar_referendume.html (дата звернення – 10.03.2024)
55. Джемілев: кримські татари хочуть провести референдум зі статусу Криму. Радіо Свобода. 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25312835.html> (дата звернення – 12.03.2024)
56. Дністрянський М. С. Етнографія України. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 232 с.
57. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : монографія. Львів : Літопис, 2006. 490 с.
58. Драпушко Н. А. Кримські татари в суспільно-політичному житті Автономної Республіки Крим в роки незалежної України. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/588af757-c56c-4751-a21a-493a43f5dd26/content> (дата звернення – 03.11.2025)
59. Дукач Н. Захист прав кримських татар як корінного народу України на міжнародній арені. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2023. № 13. С. 245-269. URL:

<https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/524> (дата звернення – 05.09.2025)

60. Дукач Н. Кримськотатарський корінний народ у російсько-українській війні. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 27–28 жовтня 2022 р.)*. Івано-Франківськ, 2022. Ч. II. С. 225-243. URL: <https://kpol.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/102/2024/12/zbirnyk-materialiv-v-mizhnarodnoi-naukovo-praktychnoi-konferentsii-politychni-protsesty-suchasnosti-hlobalnyj-ta-rehionalnyj-vymiry-2024r.pdf> (дата звернення – 25.08.2025)
61. Дукач Н. Політична участь кримськотатарського народу в контексті російської окупації Криму: український суспільно-політичний вимір. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст.* Чернівці: Чернівецький національний університет, 2023. Т. 47. С. 206-218. URL: <https://mhpi.chnu.edu.ua/mhpi/article/view/73> (дата звернення – 22.08.2025)
62. Дукач Н. Спротив кримськотатарського народу російській анексії Криму (лютий – березень 2014 року). *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2024. Вип. 53. С. 154-162. URL: <https://doi.org/10.30970/paps.2024.53.18> (дата звернення – 18.11.2025)
63. Дукач Н. Участь кримськотатарського корінного народу у виборах до Верховної Ради України (1994–2019 роки). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. Т. 1, № 16. URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/56> (дата звернення – 15.09.2025)
64. Дукач-Василенко Н. Жінки в кримськотатарському русі: гендерні виміри політичної участі в умовах боротьби за права корінного народу. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*.

2025. № 8 (2). С. 167-179. URL: <https://doi.org/10.15421/342554> (дата звернення – 12.09.2025)
65. Дукач-Василенко Н. Меджліс як інституційний механізм реалізації політичної участі кримськотатарського корінного народу України. *Крим та чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період: матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. ТНУ ім. В. І. Вернадського (17–18 жовтня 2024 р.)*. Київ, 2024. С. 51-54. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-444-6-12> (дата звернення – 27.10.2025)
66. Дукач-Василенко Н. Представницька участь кримськотатарського корінного народу у Верховній Раді України: досвід, проблеми, перспективи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2024. Т. 50. С. 107-119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ippss_2024_50_11 (дата звернення – 30.10.2025)
67. Духовне управління мусульман Криму. Офіційний сайт. URL: <https://www.dumk.org/> (дата звернення – 24.05.2024)
68. Дюверже М. Політичні партії. Київ : Дух і літера, 2005. 452 с.
69. Еміне Джапарова: РФ порушує в окупованому Криму Декларацію ООН про права корінних народів. 2020. URL: <https://mfa.gov.ua/news/emine-dzharparova-rf-porushuye-v-okupovanomu-krimu-deklaraciyu-oon-pro-prava-korinnih-narodiv> (дата звернення – 22.11.2025)
70. Європарламент привітав ініціативу України щодо популяризації кримськотатарської мови. 2021. URL: https://lb.ua/society/2021/02/11/477469_ievroparlament_privitav_initsiativu.html (дата звернення – 15.08.2025)
71. Європарламент ухвалив резолюцію щодо прав кримських татар. 2016. URL: <http://www.golos.com.ua/article/268845> (дата звернення – 26.10.2025)
72. Європарламент ухвалив резолюцію, що засуджує порушення прав кримських татар у Криму. 2016. URL:

- <https://interfax.com.ua/news/political/342910.html> (дата звернення 28.10.2025)
73. Європейський Парламент ухвалив резолюцію щодо українських ув'язнених в Росії та ситуації в окупованому Криму. 2017. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/141730.html> (дата звернення – 14.11.2025)
74. Євтух В. Б. Етносоціологія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 205 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yevtukh_Volodymyr/Etnosotsiolohiia_dovidnyk.pdf (дата звернення – 01.11.2025)
75. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник. Київ : Наукова думка, 2004. 342 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014719> (дата звернення – 09.09.2025)
76. Завгородня І. Розмова Джемільєва та Путіна. Deutsche Welle. 2014. URL: <https://p.dw.com/p/1BOht> (дата звернення – 10.03.2024)
77. Закон про корінні народи має бути повністю забезпечений нормативною базою – Єленський. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/4065124-zakon-pro-korinni-narodi-mae-buti-povnistu-zabezpecenij-normativnou-bazou-elenskiy.html> (дата звернення – 03.01.2026)
78. Заява Меджлісу кримськотатарського народу. Верховна Рада України. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220055.html> (дата звернення – 17.11.2025)
79. Заява МЗС України щодо рішення Міжнародного суду ООН у справі проти РФ (січень 2024). URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-rishennya-mizhnarodnogo-cudu-oon-u-spravi-proti-rosijskoyi-federaciyi> (дата звернення – 19.11.2025).

80. Ігор Лоссовський розповів про ключові кроки ДЕСС у зміцненні правового статусу корінних народів України. Кримськотатарський Ресурсний Центр. URL: <https://ctrcenter.org/uk/igor-lossovskyj-nagolosyv-na-zmicznenni-pravovogo-statusu-predstavnyczkogo-organu-krymskyh-tatar> (дата звернення – 20.01.2026)
81. Кабмін України затуляє закріплення правового статусу Меджлісу – Чубаров. Крим.Реалії. Радіо Свобода. URL: <https://ua.krymr.com/a/news-kabmin-zakriplennia-statusu-medzhlisu-chubarov/32827888.html> (дата звернення – 04.02.2025)
82. Казарін П. Євромайдан і Антимайдан у Криму: як починалася Революція Гідності. Крим.Реалії. Радіо Свобода. URL: <https://ua.krymr.com/a/yevromaidan-antymaidan-u-krymu-yak-pochynalasia-revoliutsiia-hidnosti/29613121.html> (дата звернення 20.05.2024)
83. Карасевич А. О. Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. 1 : Антична Греція. Умань : ПП Жовтий, 2011. С. 33, 148. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Karasevych_Anatolii/Politychni_portrety_Starodavnoho_svitu_Kn_1_Antychna_Hretsiiia.pdf (дата звернення – 14.11.2025)
84. Кирилова К. Кримські татари на виборах до Верховної Ради: на шляху до деокупації півострова. Крим.Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymski-tatary-na-vyborah-do-verhovnoi-rady/29994099.html> (дата звернення 10.03.2023)
85. Кияшко Л. О. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія. Київ : Міленіум, 2014. 216 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9068/1/Політична%20участь%20монографія.pdf> (дата звернення – 30.11.2025)
86. Клименко А. Порушення прав людини в окупованому росією Криму. 2015. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/189799/CrimeaReport_Ukrainian_web.pdf (дата звернення – 04.09.2025)

- 87.Климончук В. Й. Політична участь громадян України як вияв антропологічного виміру свободи. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/klymonchuk_politychna.pdf (дата звернення – 20.09.2025)
- 88.Климончук В. Й. Ціннісні аспекти політичної участі корінних народів України (на прикладі кримських татар). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2026. № 22. URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/723> (дата звернення – 28.01.2026)
- 89.Климончук В. Й., Юксель Г. З. Міжнародні інституції як простір політичної участі корінних народів світу: можливості та обмеження. *Регіональні студії*. 2026. URL: <https://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/44/27.pdf> (дата звернення – 24.03.2026)
- 90.Климончук В. Й., Юксель Г. З. Політична участь в системі публічної влади України кримськотатарського корінного народу після окупації Криму. *Український політико-правовий дискурс*. 2026. № 20. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18918631> (дата звернення – 4.03.2026)
- 91.Клюєнко Е. Участь населення у політиці в різних історичних типах суспільства: проблеми генези, місця і ролі, прогнозів. *Наукові записки. Серія-історичні науки*. №10 URL: <https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9192287f-5ff2-45a5-8bc3-355b2ddf7a81/content> (дата звернення – 04.04.2023)
- 92.Клюєнко Е. Політична участь в Україні: новітні риси та стріт-арт форми. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2017. 35(1). С. 4-11. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/859> (дата звернення – 19.11.2025)

93. Коаліція РПП. Вступний іспит для України: що маємо зробити для виконання рекомендацій ЄС. 2023. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/koalitsiia-rpr_vstupnyy-ispyt-dlia-ukrainy_ukr.pdf (дата звернення – 28.10.2025)
94. Кобець Ю. В. Права кримських татар як корінного народу України: політологічний аналіз. *Політикус*. 2025. № 1. С. 255-261. URL: https://politicus.od.ua/1_2025/39.pdf (дата звернення – 21.06.2025)
95. Кобець Ю. Процес децентралізації як фактор розвитку місцевого самоврядування. *Науково-теоретичний альманах Грани*. 2022. Т. 25, № 6. С. 85-91. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1819> (дата звернення – 29.08.2025)
96. «Когнітивна деокупація Криму»: результати дослідження КМІС. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. 2024. URL: <https://ppu.gov.ua/rezultaty-doslidzhennya-kohnityvna-deokupatsiya-krymu/> (дата звернення – 25.04.2025)
97. Конвенція МОП № 169 про корінні народи та народи, що ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312314 (дата звернення – 29.08.2025)
98. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення – 14.08.2025)
99. Кондратюк Ю., Гордійчук О. Магдебурзьке право як чинник формування демократичних засад в українській політичній традиції. Міжнародні та політичні дослідження. 2024. № 5(5). С. 38-43. URL: [https://doi.org/10.26642/sas-2024-5\(5\)-38-43](https://doi.org/10.26642/sas-2024-5(5)-38-43) (дата звернення – 13.11.2025)

100. Конституція СРСР. Відомості Верховної Ради України. 1977. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77> (дата звернення – 21.09.2025)
101. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення – 15.09.2025)
102. Конституція УРСР. 1978. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001 (дата звернення – 15.10.2025)
103. Корінним народам важливо бути повноправними суб'єктами держполітики після деокупації – Джемільєв. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/4065137-korinnim-narodam-vazlivo-buti-povnopravnimi-subektami-derzpolitiki-pisla-deokupacii-dzemilev.html> (дата звернення – 02.02.2026)
104. Корінні народи Канади. Immigrant. Today. URL: <https://ua.immigrant.today/canada/18536-indigenous-peoples.htm> (дата звернення – 14.01.2022)
105. Корнат Л., Корнат О. Державна політика деокупації Криму: ключові результати та перспективи. *Регіональні студії*. 2021. Вип. 27. С. 43-49. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/39574> (дата звернення – 12.10.2025)
106. Корнат Л., Корнат О. Нормативно-правове забезпечення прав корінних народів: міжнародний досвід та українські перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Випуск 37. С. 161-169. URL: https://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/37_2021/21.pdf (дата звернення – 21.09.2025)
107. Косілова О. І. Політична участь як форма реалізації політичних прав: теоретико-правовий дискурс. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія*.

- Соціологія. Право.* 2021. № 2(50). С. 127-133. URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/242896> (дата звернення – 11.10.2025)
108. Котигоренко В., Панчук М. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум* № 1.72. 2020. С. 9-40.
109. Краснопольська Т. М., Милосердна І. М. Індигенна демократія: від концептуалізації до інституціоналізації. *Актуальні проблеми політики.* 2023. Вип. 71. URL: <https://doi.org/10.32782/app.v71.2023.15> (дата звернення – 30.10.2025)
110. Крижанівська В. Політична участь та мотивація до неї: евристичний потенціал соціологічних концепцій Донателли Делла Порті і Дрю Халфмана. *Український соціологічний журнал.* 2020. № 22. С. 36-51. URL: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2019-22-04> (дата звернення – 14.10.2025)
111. Крим – це Україна, попри всі намагання окупантів. Коротка історія українського півострова. Village. URL: <https://www.village.com.ua/village/podcasts/simple-words-ua/345545-ukrainian-history-street-2023-s02e06> (дата звернення – 02.04.2024)
112. «Крим SOS». Офіційний сайт. URL: <https://krymsos.com> (дата звернення – 25.11.2025)
113. Кримська автономія 1991 року: як відбувалось її відновлення в складі України. Ukraine History. URL: <https://ukraine-history.com/krymska-avtonomiya-1991-roku-yak-vidbuvalos-yiyi-vidnovlennya-v-skladi-ukrayiny/> (дата звернення – 02.06.2024)
114. Кримська платформа. Офіційний сайт. URL: <https://crimea-platform.org/> (дата звернення – 05.11.2025)
115. Кримські татари провели акцію протесту на сесії Експертного механізму ООН. 2023. URL: <https://sprotyv.info/news/krimski-tatariproveli-akcziyu->

- [protestu-na-sesi%d1%97-ekspertnogo-mehanizmu-oon/](#) (дата звернення – 21.08.2025)
116. Кримські татари просять світ визнати політику росії геноцидом. 2015. URL: <https://www.unian.ua/society/1107270-krimski-tatariproshyat-svit-viznati-politiku-rosiji-genotsidom.html> (дата звернення – 30.09.2025)
117. Кримськотатарська правозахисна група. Офіційний сайт. URL: <https://crimeahrg.org/uk/> (дата звернення – 17.11.2025)
118. Кримськотатарський Ресурсний Цент. Офіційний сайт. URL: <https://ctrcenter.org/uk> (дата звернення – 02.10.2025)
119. Крисаченко В. Кримські татари: автохтонність корінного народу України. Історичні витоки. *Актуальне українознавство*. № 4(85) 2022. С. 19-48.
120. Куц Г.М., Безрук О.О., Денисенко І.Д. Публічна влада в Україні в умовах воєнного стану і терористичних загроз: політико-технологічний вимір. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. №11. URL: <https://zenodo.org/records/15427769> (дата звернення – 20.12.2025)
121. Куц Г.М., Пересипкіна І.В., Куц Ю.О. Особливості функціонування органів публічної влади в Україні в умовах воєнного стану: легітимаційний аспект. *Політичне життя*. 2025. С. 81-87. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/18956> (дата звернення – 22.01.2026)
122. Курултай: Меджліс вирішуватиме, чи співпрацювати з окупантами. Радіо Свобода. 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25314314.html> (дата звернення – 21.03.2024)
123. Ларченко М. Особливості етнополітичної ситуації на пострадянському просторі і, зокрема, в незалежній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2003. №24. С. 242-258. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2010/3/2.pdf> (дата звернення – 22.07.2025)

124. Латиш Ю., Фараносова М. Політика російської окупаційної влади щодо кримських татар. *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 64. С. 82-91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2021_64_13 (дата звернення – 08.03.2024)
125. Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні: досвід і перспективи. *Наукові записки*. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. Випуск 46. С. 117-138. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/liashenko_uchast-1.pdf (дата звернення – 23.10.2024)
126. Мадрига Т. Б. Участь кримських татар у політичному житті України після анексії Криму. *Політикус*. 2024. Вип. 4. С. 225-232. URL: https://politicus.od.ua/4_2024/35.pdf (дата звернення – 17.08.2025)
127. Мадрига Т.Б., Банчук-Петросова О. В. Роль громадянського суспільства у формуванні публічної політики в Україні. *Публічне управління і політика*. 2024. № 1. С. 11-20. URL: <https://www.eu-scientists.com/index.php/pmap/article/view/5/4> (дата звернення – 03.02.2026)
128. Мадрига Т., Кобець Ю. Особливості функціонування інституцій громадянського суспільства у територіальних громадах (досвід Івано-Франківської області). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2025. № 21. URL: <https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/609> (дата звернення – 10.11.2025)
129. Малиновська Н. Кримські траєкторії у публічній політиці на материковій частині України: конструкція наративу етнічної політики після 2014 року. *Ідеологія та політика*. № 1 (12). 2019. С. 41-59. URL: https://www.ideopol.org/wpcontent/uploads/2019/11/____UKR.%201.8.%20Malynovska%20%20.pdf (дата звернення – 24.05.2024)

130. Меджліс делегував своїх представників у самопроголошений кримський уряд. Радіо Свобода. 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25317274.html> (дата звернення – 21.03.2024)
131. Меджліс кримськотатарського народу. Офіційний сайт. URL: <https://qtmm.org/> (дата звернення – 28.08.2025).
132. Меджліс продовжить переговори з партіями про участь у виборах. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/politics/676011-medjlis-prodovjit-peregovori-z-partiyami-pro-uchast-u-viborah.html> (дата звернення – 21.02.2024)
133. Мельникова О. Проблеми кримських татар недооцінюються в європейських політичних дебатах — Якуб Янда. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27745291.html> (дата звернення – 19.11.2025)
134. Міжнародний день корінних народів світу. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/9/mizhnarodnyy-den-korinnyh-narodiv-svitu> (дата звернення – 19.10.2023)
135. Міжнародний суд ООН визнав утиски кримських татар і українців у Криму. 2017. URL: <https://www.dw.com/uk/міжнародний-суд-оон-визнав-утиски-кримських-татар-і-українців-у-криму/a-38495960> (дата звернення – 14.10.2025)
136. Місінкевич Л. Л. Державна політика радянської влади щодо реабілітації кримськотатарського населення в період перебудови. *Право і суспільство*. 2014. № 1-2. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2014/1-2_2014/08.pdf (дата звернення – 10.11.2025)
137. Мокрушин С. Референдум 1991 року: як Крим вибрав незалежну Україну. URL: <https://ua.krymr.com/a/yak-krymchany-tikaly-z-srsr-u-nezalezhnu-ukrainu/30305482.html> (дата звернення – 05.08.2023)

138. Монолатій І. Інші свої. Так, але там: Інші свої. Політична участь етнічних акторів пізньогабсбурзьких Галичини і Буковини. 2012. 432 с.
139. Монолатій І. Міжгрупові інтеракції в етнополітологічному дискурсі. Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2011. 192 с.
140. Мороз О., Коткевич В. Роль представницької демократії у сучасних процесах формування української національної ідентичності. *Ефективність державного управління*. № 66. 2021. С. 111-126. URL: <https://epa.nltu.edu.ua/index.php/journal/article/view/21> (дата звернення – 17.07.2025)
141. Муждабаєв А. QIRIMLI – ЦЕ УКРАЇНА! Європарламент визнав кримських татар корінним народом України раніше за неї. Українська правда. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/muzhdabaev/6029494043b89/> (дата звернення – 09.11.2025)
142. Нападиста В. Суб'єкти кримськотатарського національного руху: стратегія і тактика втілення ідейних пріоритетів у політичному контексті незалежної України. *Наукові записки*. 2017. № 1(87) С. 264-293. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/napadysta_subiekty.pdf (дата звернення – 03.10.2024)
143. Народні депутати України. Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list (дата звернення 02.11.2024)
144. Опанасенко А. Непряма (опосередкована) модель представництва корінних народів: досвід Саамі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/4.pdf (дата звернення – 15.07.2025)
145. Орехова І. Питання статусу кримськотатарського народу в контексті визначення поняття «корінний народ». *Актуальні проблеми*. 2011. – Вип.

14. С. 292-299. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/675>
(дата звернення – 03.05.2025)
146. Переслідування кримських татар: скільки політв'язнів з'явилося за період окупації. 2021. Слово і Діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/11/infografika/suspilstvo/peresliduvannya-krymskyx-tatar-skilky-politvyazniv-zyavylosya-period-okupacziyi> (дата звернення 27.08.2025)
147. Перший Конгрес корінних народів України. URL: <https://dessa.gov.ua/pershyy-konhres-korinnykh-narodiv-ukrainy/> (дата звернення – 04.01.2026)
148. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2024 році. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-mayemo-ne-dopustiti-shob-htos-u-sviti-zasumnivavsya-u-sti-94497> (дата звернення – 05.09.2025)
149. Постанова Верховної Ради України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» від 12 листопада 2015 р. № 792-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19#Text> (дата звернення – 21.10.2025)
150. Постанова Верховної Ради України «Про вшанування пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу» від 18 травня 2024 р. № 3702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3702-20> (дата звернення – 02.11.2025)
151. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» від 21 квітня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19#Text> (дата звернення – 02.03.2024)

152. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18> (дата звернення – 04.10.2025)
153. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України про непохитність державної політики України щодо деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим і міста Севастополя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3949-20#Text> (дата звернення – 19.03.2025)
154. Постанова Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань «Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1660-14#Text> (дата звернення – 09.12.2025)
155. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-19#Text> (дата звернення – 14.10.2025)
156. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної служби України з питань етнополітики та свободи совісті» (в редакції 2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення – 17.08.2025)
157. Постійна Представниця виступила в Європарламенті на конференції «Кримські татари після лютого 2022 року». 2022. URL: <https://ppu.gov.ua/press-center/postiyna-predstavnytsia-vystupyla-v->

- [yevroparlamenti-na-konferentsii-krymski-tatary-pislia-liutoho-2022-roku/](#)
(дата звернення – 25.09.2025)
158. Присяжнюк В., Дворецька О. 10 років окупації Криму. Як Росія захоплювала півострів. Суспільне Новини. URL: <https://suspilne.media/688666-10-rokiv-okupacii-krimu-akrosia-zahopluvala-pivostriv/> (дата звернення – 02.03.2024)
159. Притула В. Курултай кримських татар не хоче співпрацювати з кримськотатарською радою версії Януковича. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/2140723.html> (дата звернення – 09.08.2024)
160. Прищепя Я. ООН ухвалила оновлену резолюцію щодо прав людини у Криму. Суспільне Новини. URL: <https://suspilne.media/190235-oon-uhvalila-onovlenu-rezoluciu-sodo-prav-ludini-u-krimu-pro-so-u-nij-jdetsa/> (дата звернення – 18.09.2025)
161. Про відзначення 100-річчя з дня народження Сабріє Ереджепової. Верховна Рада України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/DF81Y00A> (дата звернення – 06.11.2025)
162. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення – 18.10.2025)
163. Про імміграцію: Закон України від 07 червня 2001 р. № 2491-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text> (дата звернення – 30.05.2023)
164. Про корінні народи України: Закон України від 01 липня 2021 р. № 1616-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text> (дата звернення – 11.08.2025)
165. Про самоспалення Муси Мамута. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25450059.html> (дата звернення – 22.12.2025)

166. Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text> (дата звернення – 03.11.2025)
167. Про увільнення М.Джемілева від виконання обов'язків Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу: Указ Президента України від 18 травня 2019 р. № 278/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2782019-27045> (дата звернення – 21.03.2025)
168. Про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу: Указ Президента України від 20 серпня 2014 р. № 656/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656/2014#Text> (дата звернення – 20.09.2025)
169. Проект Постанови про Звернення Верховної Ради України до ООН, ПАРЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, національних парламентів держав світу щодо засудження порушення прав корінних народів у Російській Федерації. 2019. Верховна Рада України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65621 (дата звернення – 01.11.2024)
170. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 71/205 «Стан у сфері прав людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна)» від 19 грудня 2016 р. URL: <https://docs.un.org/en/a/res/71/205> (дата звернення – 22.11.2025)
171. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 77/229 «Ситуація з правами людини на тимчасово окупованих територіях України» від 15 грудня 2022 р. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/77/229> (дата звернення – 09.08.2025)

172. Реньов Є. Права корінних народів: міжнародний досвід та українські реалії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 53. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc53/juspradenc53.pdf#page=148> (дата звернення – 27.08.2025)
173. Рефат Чубаров закликав Європарламент направити місію в Крим, не визнаючи його анексії. 2014. URL: <https://ua.krymr.com/a/26725127.html> (дата звернення – 12.10.2025)
174. Росія звинувачує кримських татар в екстремізмі. Заборона Меджлісу. URL: <https://rusaggression.gov.ua/ua/zaborona-medzhlisu--c1a5fd7313f1a39a457c4326e2968218.html> (дата звернення – 09.02.2025)
175. Ротар Н. Динаміка політичного дискурсу партії «Блок Петра Порошенка Солідарність» у моделюванні реінтеграційних перспектив Криму та Донбасу. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. № 1 (5). 2019. С. 124-144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mvckrc_2019_1_15 (дата звернення – 17.01.2024)
176. Ротар Н. Розгортання деліберативної моделі політичної участі громадян ЄС в дискурсі майбутнього європейської демократії. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2023. Вип. 13. С. 51-78. URL: <https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/513> (дата звернення 14.08.2025)
177. Ротар Н. Європейський поступ до деліберативної демократії: транскордонні діалоги громадян ЄС. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2025. № 3 (23). С. 237-250. URL: <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2025-03-47-68> (дата звернення – 29.11.2025)
178. Ротар Н. Діджиталізація політичної участі громадян Європейського Союзу як інструмент подолання дефіциту демократії. 2022. Т. 45. С. 163-175.

- URL: <https://mhpi.chnu.edu.ua/mhpi/article/view/186> (дата звернення – 19.09.2025)
179. Ротар Н. Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевіоризму. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2011. Випуск 1. С. 149-158. URL: https://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/1_2016/17.pdf (дата звернення – 04.11.2025)
180. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rotar_politychna.pdf (дата звернення – 12.10.2025)
181. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/3942> (дата звернення – 10.10.2025)
182. Ротар Н. Трансформація характеру діяльності Верховної Ради України в умовах правового режиму воєнного стану. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2024. № 14. С. 59-88. URL: <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2024.14.59-88> (дата звернення – 31.10.2025)
183. Ротар Н. Функціонування інституту політичних партій в умовах цифрових трансформацій політичного поля: тенденції, проблеми та перспективи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2025. Вип. 51. С. 210-221. URL: <https://doi.org/10.31861/mhpi2025.51.210-221> (дата звернення – 05.08.2025)
184. Самозахоплення чи самоповернення: як кримські татари виборювали право жити в Криму. URL: <https://qirim.news/news/samozahoplennya-chi-samopovernennya-yak-krimski-tatari-viboryuvali-pravo-zhiti-v-krimu> (дата звернення – 22.09.2025)

185. Семенченко Ф. Г. Критерії ефективності політичної діяльності. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2013. № 1. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/Sem_s.pdf (дата звернення – 01.10.2025)
186. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О., Фомін П. В. Міжнародний інституційний механізм захисту прав корінних народів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2022. № 34. С. 161-170. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/21342> (дата звернення – 14.11.2025)
187. Суд ООН вимагає від РФ відновити роботу Меджлісу – МЗС. 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/07/19/7186838/> (дата звернення – 05.09.2025)
188. Ткачук Д. Особливості діяльності представницьких органів кримськотатарського народу як суб'єктів державної етнополітики. 2021. URL: https://researchgate.net/publication/352974678_Osoblivosti_dialnosti_predstavnickih_organiv_krimskotatarskogo_narodu_ak_sub'ektiv_derzavnoi_etnopolitiki (дата звернення – 01.05.2023)
189. Топалова Е., Тохтарова І. Міжнародно-правові принципи реалізації прав національних меншин на політичне представництво. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. № 2. 2013. С. 144-151.
190. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / пер. з нім. Н. Стороженко. Київ : Дух і літера, 2005. 262 с.
191. У Меджлісі розпочали підготовку до референдуму. Радіо Свобода. 2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25319287.html> (дата звернення – 22.03.2024)
192. У представництві Президента в АРК закликали караїмів і кримчаків створювати представницькі органи. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4080735-u-predstavnictvi-prezidenta->

v-ark-zaklikali-karaimiv-i-krimcakiv-stvoruvati-predstavnicki-organi.html

(дата звернення – 04.02.2026)

193. Угрин Л. Політична участь. Політологія: енциклопедичний словник. Львів, 2014. С. 365.
194. Указ Президента України «Про День спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» від 26 лютого 2020 р. № 58/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/582020-32537> (дата звернення – 08.08.2025)
195. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо консолідації українського суспільства» від 14 лютого 2022 р. № 53/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/2022#Text> (дата звернення – 14.11.2025)
196. Україна і Парламентська асамблея Ради Європи. 2022. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/rada-yevropi/ukrayina-i-parlamentska-asambleya-radi-yevropi> (дата звернення – 30.08.2025)
197. Умеров Р. Месседжі до шести столиць. Як у 2014-му кримські татари доносили світу правду про Крим. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/aneksiya-krimu-kogo-pidtrimali-krimski-tatari-v-2014-dzhemilyev-novini-ukrajini-50198925.html> (дата звернення – 17.03.2025)
198. Фараносова М. Ставлення кримських татар до окупації Криму та незаконного референдуму 16 березня 2014 р. Напрям 1. Давній схід. 2015. С. 144 - 147. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6445e8ea-e8bb-48c1-832b-19c5dc23c696/content#page=144> (дата звернення – 25.03.2024)
199. Фірсов Р. М. Етапи репатріації кримських татар в Крим. URL: <https://vmv.kymu.edu.ua/series/vmv/vipusk4/3.pdf> (дата звернення – 06.09.2025)

200. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. Київ: Наш Формат.2022. 192 с.
201. Хронологія окупації Криму. Прокуратура АР Крим та м. Севастополь. Офіційний сайт. URL: <https://ark.gp.gov.ua/ua/chronology.html> (дата звернення – 24.03.2024)
202. Центральна виборча комісія. Офіційний сайт. URL: <https://www.cvk.gov.ua/> (дата звернення 05.04.2025)
203. Цілі Сталого Розвитку у дії. UNDP. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku> (дата звернення – 04.02.2026)
204. Шевель І., Кравцова Н. Кримськотатарське питання у міждержавних відносинах Туреччини та України. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2019. № 3. С. 205-214. URL: <https://international-relations.knukim.edu.ua/article/view/159123> (дата звернення – 02.10.2025)
205. Шевчук В. Захист прав кримських татар як елемент деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території автономної республіки Крим. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції : матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу (м. Одеса, 24 лютого 2023 року)*. Видавництво «Юридика», Одеса. URL: https://www.researchgate.net/profile/Vasyl-Gorbachuk/publication/368752045_From_Yalta_to_the_Crimea_Platform/links/63f7f5f2574950594539339b/From-Yalta-to-the-Crimea-Platform.pdf#page=300 (дата звернення – 21.03.2024)
206. Шпаченко Я. Б. Європейські практики екстериторіальних автономій корінних народів: досвід для України. *Держава і право*. Вип. 97. С. 249-270. URL: <https://derzhava-i-pravo.com.ua/articles/97-249.pdf> (дата звернення – 17.11.2025)

207. Щерба О., Лібрук-Ліпкевич С. Результати виборів 2012 р. в Україні: уроки для кримськотатарської спільноти. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. № 25. 2013. С. 171-175.
208. Щерба О., Черник П. Особливості участі кримських татар у виборчих процесах України. *Гілея*. № 153. 500 с.
209. Щербанюк О., Сінкевич О. Деокупація та реінтеграція Криму: вплив правозахисних неурядових організацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Том 2. № 79. URL: <https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/289723> (дата звернення 23.03.2025)
210. Юксель Г. З. Інформаційна діяльність представницьких органів кримськотатарського народу під час окупації Криму 2014 року. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/155/4619/9717-1> (дата звернення 03.04.2025)
211. Юксель Г. З. Інформаційно-організаційна діяльність Меджлісу кримськотатарського народу у період окупації Криму (2014–2021). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. 2021. Т. 32 (71), № 6. С. 199–203. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/6_2021/part_3/35.pdf (дата звернення – 12.05.2025)
212. Як війська РФ за два тижні захопили Крим. Крим.Реалії. Радіо Свобода. 2024. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_d8MCbYPPf4 (дата звернення – 24.03.2024)
213. Якубова Л. Що означає статус корінного народу? *Крим: шлях крізь віки*. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 44-46. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/14.pdf> (дата звернення – 03.11.2025)

214. Янченко А. О. Форми політичної участі: аналітичні підходи до картування партисипації громадян. *Політикус*. 2021. № 3. С. 94-102. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/12409> (дата звернення – 25.10.2025)
215. Ярошенко Є. День корінних народів у Криму: утиски та порушення прав. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/9/7362522/> (дата звернення – 25.06.2024)
216. 10 things to know about Indigenous peoples. UNDP. URL: <https://stories.undp.org/10-things-we-all-should-know-about-indigenous-people/> (дата звернення – 03.02.2023)
217. Aboriginal and Torres Strait Islander people: Census. Australian Bureau of Statistics. URL: <https://www.abs.gov.au/statistics/people/aboriginal-and-torres-strait-islander-peoples/aboriginal-and-torres-strait-islander-people-census/latest-release> (дата звернення – 30.09.2022)
218. ATR. Official Website. URL: <https://atr.ua/> (дата звернення – 12.03.2023)
219. Australian Bureau of Statistics. Official Website. URL: <https://info.census.abs.gov.au/> (дата звернення – 04.07.2022)
220. Banchuk-Petrosova O., Madryha T. The role of civil society in the formation of public policy in Ukraine. *Public Management and Policy*. 2024. № 1. P. 11-20. URL: <https://doi.org/10.70651/3041-2498/2024.1.02> (дата звернення – 02.10.2025)
221. Clavero B. The Indigenous Rights of Participation and International Development Policies. *Arizona Journal of International and Comparative Law*. 2005. Vol. 22, № 1. P. 41-51.
222. Cobo M. Study of the Problem of Discrimination against Indigenous Populations. *UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1986/7/Add.4*. Para. 379. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/133666> (дата звернення – 25.09.2025).

223. Constitution act, 1982. Government of Canada. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/page-12.html#docCont> (дата звернення – 10.12.2022)
224. Dahl R. A., Coglianese C. *Democracy and Its Critics*. Yale University Press, 1989. URL: https://www.researchgate.net/publication/270032826_Democracy_and_Its_Critics (дата звернення – 30.09.2024)
225. Dalton R. J. Citizenship norms and the expansion of political participation. *Political Studies*. 2008. Vol. 56. No 1. P. 76-98.
226. Davis M. To Bind or Not to Bind: the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples Five Years On. *Australian International Law Journal*. 2012. Vol. 19. P. 17-48.
227. Declaration on Environment and Development. United Nations. 1992. URL: <https://www.un.org/esa/documents/ga/conf151/aconf15126-1.ht> (дата звернення – 08.09.2025)
228. Dukach N. Political Participation of the Crimean Tatars – the Indigenous People of Ukraine (1989-2022). *Wschodnioznawstwo*. 2024. Tom 18. P. 87-106. URL: <https://ejournals.eu/en/journal/wschodnioznawstwo/article/political-participation-of-the-crimean-tatars-the-indigenous-people-of-ukraine-1989-2022-peculiarities-of-development-and-functioning> (дата звернення – 03.11.2025)
229. Finland Sámi Parliament. URL: <https://samediggi.fi/en/> (дата звернення – 05.08.2023)
230. Gilbert J. *Indigenous Peoples' Land Rights under International Law: From Victims to Actors*. N-Y.: Ardsley, 2006. 349 p.
231. Goble P. A. Ancient Ukrainian church brotherhoods as forerunner of nation's civil society today. Euromaidan Press. URL: <https://euromaidanpress.com/2022/02/19/ancient-ukrainian-church->

[brotherhoods-as-forerunner-of-nations-civil-society-today-horyevoy-says/](#)

(дата звернення 28.04.2025)

232. Gosart U. Indigenous Peoples: Attempts to Define. 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/233953469_Indigenous_Peoples_Attempts_to_Define (дата звернення – 05.08.2025)
233. Graham L. M. Strategies for Protecting Indigenous Cultural Heritage. *South Atlantic Quarterly*. 2025. Vol. 114, No. 1. P. 45-68.
234. Graham L. M., Wiessner S. Indigenous Sovereignty, Culture and International Human Rights Law. *South Atlantic Quarterly*. 2011. Vol. 110, № 2. P. 403-427.
235. Haudenosaunee Confederacy. Official Website. URL: <https://www.haudenosauneeconfederacy.com/> (дата звернення – 04.06.2024)
236. Henderson J. Y. Indigenous Diplomacy and the Rights of Peoples: Achieving UN Recognition. Purich Publishing Inherited. 2008. 240 p.
237. Horska K., Dosenko A., Iuksel G., Yuldasheva L., Solomatova V. Internet platforms as alternative sources of information during the Russian-Ukrainian war. *Revista Amazonia Investiga*. 2023. Vol. 12, № 62. P. 353-360. URL: <https://amazoniainvestiga.info/check/62/36-353-360.pdf> (дата звернення – 18.10.2025)
238. Indigenous Australian parliamentarians in federal and state/territory parliaments: a quick guide. Parliament of Australia. URL: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_departments/Parliamentary_Library/Research/Quick_Guides/2020-21/IndigenousParliamentarians2021 (дата звернення – 16.02.2023)
239. Indigenous languages are disappearing. These linguists are trying to stop that. ABC. URL: <https://www.abc.net.au/news/2022-01-21/the-australian-linguists-working-to-renew-indigenous-language/100749336> (дата звернення – 01.04.2022)

240. Indigenous Peoples. United Nations URL: <https://www.un.org/en/fight-racism/vulnerable-groups/indigenous-peoples> (дата звернення – 03.11.2025)
241. Issues of Social Justice: Scheduled Castes and Scheduled Tribes and Other Backward Classes – An unfinished national Agenda. URL: <https://legalaffairs.gov.in/sites/default/files/IX.ISSUESOF%20SOCIAL%20JUSTICE%20%20SCHEDULED%20CASTES%20%20AND%20SCHEDULED%20TRIBES%20AND%20OTHER%20BACKWARD%20CLASSESAN%20UNFINISHED%20NATION.pdf> (дата звернення – 12.10.2024)
242. Iuksel G. Z., Sydorenko N. M., Dosenko A. K., Sytnyk O., Dubetska O. O. Crimean Citizen Journalism: Genesis and Trends in Communication Network. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. № 22 (2). P. 63-74. URL: http://paper.ijcsns.org/07_book/202202/20220209.pdf (дата звернення – 02.09.2025)
243. IWGIA (International Work Group for Indigenous Affairs). URL: <https://iwgia.org/en/> (дата звернення – 12.10.2025)
244. Kaase M., Marsh A. Political Action: A Theoretical Perspective. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. London : Sage, 1979. P. 27-56.
245. Karaimi Polscy. Official Website. URL: <https://karaimi.org/pl> (дата звернення – 11.04.2024)
246. Kormych L. I., Afanasieva M. V., Kuli-Ivanchenko K. K. The Crimean Tatar National Movement. *History Pages*. 2019. V. 48. P. 252-263.
247. Kravchenko E. Archaeological Sources of the Crimean Natives' Religion and Cults in the Early Iron Age. *Archaeology and Early History of Ukraine*. 47(2(47)). P. 23-35. URL: <https://adiu.com.ua/index.php/journal/article/view/550> (дата звернення – 24.03.2024)

248. Kuts H., Peresyphkina I., Kuts Y. Specific Features of Public Authority Functioning in Ukraine under Martial Law: The Problem of Legitimacy. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. Чернівці, 2025. Вип. 17. С. 194-204. URL: <https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/1033> (дата звернення - 20.01.2025)
249. Lewis J. Across that bridge: life lessons and a vision for change. New York: Hyperion. 2012. 220 p. URL: <https://archive.org/details/acrossthatbridge0000lewi> (дата звернення 03.04.2023)
250. Magna Carta. Medievalists.net. URL: <https://www.medievalists.net/> (дата звернення – 14.10.2025)
251. Maori. Official Website. URL: <https://www.maoriparty.org.nz/> (дата звернення – 13.09.2023)
252. Millar F., The Crowd in Rome in the Late Republic. University of Michigan Press, 1998. URL: https://books.google.it/books/about/The_Crowd_in_Rome_in_the_Late_Republic.html (дата звернення – 13.03.2024)
253. Milbrath L. W. Political Participation: how and why do people get involved in politics? Chicago : Rand McNally, 1965. 195 p.
254. Milbrath L. W., Goel M. L. Political Participation: how and why do people get involved in politics? 2nd ed. Lanham: University Press of America, 1977. 452 p.
255. Milbrath L. W., Klein W. W. Personality Correlates of Political Participation. *Acta Sociologica*. 1962. Vol. 6. Iss. 1. P. 53-66.
256. Nagel J. N. Participation. N.Y., 1976. 293 p.
257. National Indigenous Australians Agency. Official Website. URL: <https://www.niaa.gov.au/> (дата звернення – 03.04.2022)

258. Norway Sámi Parliament. URL: <https://sametinget.no/about-the-sami-parliament/> (дата звернення – 01.08.2025)
259. Over 1,000 Crimean Tatars elected to local councils of Crimea. Kyiv Post. URL: <https://archive.kyivpost.com/article/content/ukraine-politics/over-1000-crimean-tatars-elected-to-local-councils-89449.html> (дата звернення – 14.11.2024).
260. Parrot Z. Indigenous Peoples in Canada. The Canadian Encyclopedia. URL: <https://thecanadianencyclopedia.ca/en/article/aboriginal-people> (дата звернення – 08.12.2023)
261. Qirim Media. Official Website. URL: <https://qirim.news/> (дата звернення – 12.07.2025)
262. Raghavendra S. et al. Political Participation Of Tribals In India. IJCRT. 2024. Vol. 12. URL: https://www.researchgate.net/publication/396510587_Political_Participation_Of_Tribals_In_India_A_Systematic_Approach (дата звернення – 15.11.2025)
263. Sametinget (The Saami Parliament). URL: <https://sametinget.se/sametinget> (дата звернення – 12.10.2025)
264. Sámi Parliamentary Council. URL: <https://samediggi.fi/en/areas-of-expertise/international-affairs/sami-parliamentary-council/> (дата звернення – 15.08.2023)
265. Sarivaara E., Maatta K., Uusiautti S. Who is indigenous? *Definitions of indigeneity. European Scientific Journal*. 2013. P. 369-378.
266. Scheduled tribes in India. Census of India 2011. URL: <https://ruralindiaonline.org/en/library/resource/scheduled-tribes-in-india-as-revealed-in-census-2011/> (дата звернення – 03.02.2023)
267. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Civic Humanism. 2006. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2006/entries/humanism-civic/> (дата звернення – 02.10.2025)

268. Tarinski Y. Public Assemblies in Early Cities. URL: <https://www.aftoleksi.gr/2020/10/24/public-assemblies-in-early-cities/> (дата звернення – 11.04.2024)
269. Teorell, J., Torcal, M. i Montero, J.R. 13 Political participation. *Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis*, №17. 2007. URL: <https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=uIoHKa1ZfmgC&oi=fnd&pg=PA334&dq=The+concept+of+indirect+political+participation> (дата звернення – 23.07.2024)
270. The historical surroundings of Crimean Khans' capital in Bakhchysarai. UNESCO. URL: <https://whc.unesco.org/fr/listesindicatives/5774/> (дата звернення – 11.04.2024)
271. The Indigenous World 2025: United States of America. IWGIA. URL: <https://iwgia.org/en/usa/5762-iw-2025-usa.html> (дата звернення – 17.05.2025)
272. The Histories of Polybius. Vol. III. Loeb Classical Library edition. 1923. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/6*.html (дата звернення – 07.04.2024)
273. The situation of Maori people in New Zealand. The University of Arizona. URL: <https://un.arizona.edu/search-database/situation-maori-people-new-zealand> (дата звернення – 01.06.2022)
274. The White House Tribal Nations Summit progress report. 2024. URL: https://www.bia.gov/sites/default/files/media_document/12.5.24_tns_progress_report.508.pdf (дата звернення – 25.04.2025)
275. There have been considerable improvements in quality of life of Scheduled Tribes over the years. Government of India. Press Information Bureau. URL: <https://www.pib.gov.in/PressReleseDetailm.aspx?PRID=1778541&reg=3&lang=2> (дата звернення – 06.04.2023)

276. Understanding the Fifth and Sixth Schedules of the Indian Constitution. PolSci.Institute. URL: <https://polsci.institute/constitutional-gov-democracy-india/fifth-sixth-schedules-indian-constitution/> (дата звернення – 17.11.2025)
277. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples United Nations. 2007. URL: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf (дата звернення – 12.11.2025)
278. United States v. Wheeler, 435 U.S. 313. 1978. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/435/313/> (дата звернення – 10.02.2023)
279. Van Deth J. et al. (eds.) Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis. Routledge, 2007. URL: <https://www.routledge.com/Citizenship-and-Involvement-in-European-Democracies-A-Comparative-Analysis/vanDeth-RamonMontero-Westholm/p/book/9780415479608> (дата звернення – 21.09.2025)
280. Verba S., Nie N. H. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. Harper and Row, 1972.
281. Verba S., Nie N., Jae-on Kim. Participation and Political Equality: A Seven Nation Comparisons. Cambridge University Press, 1978. 248 p.
282. White House Council on Native American Affairs. URL: <https://www.bia.gov/whcnaa> (дата звернення – 21.04.2025)
283. White House Tribal Youth Forum: Young Leaders Speaking for Their Futures. URL: <https://www.cnay.org/white-house-tribal-youth-forum-young-leaders-speaking-for-their-futures/> (дата звернення – 15.12.2023)
284. Xanthaki A., O’Sullivan D. Indigenous Participation in Elective Bodies: The Maori in New Zealand. *International Journal on Minority and Group Rights* 16 (2009) P. 181-207.

285. Zelenyi V., Baieva I., Madryha T., Berezovska-Chmil O., Zubrytska L. The Role of Political Parties and Volunteer Organizations in the Process of Shaping Political Identity and Human Rights Protection during Military Aggression. *Pakistan Journal of Criminology*. URL: <https://www.pjcriminology.com/publications/the-role-of-political-parties-and-volunteer-organizations-in-the-process-of-shaping-political-identity-and-human-rights-protection-during-military-aggression/> (дата звернення – 08.09.2025)
286. Zinkina J., Alekseenko O. A., Ilyin I. V. Global struggle for suffrage expansion: the European case for male suffrage in the nineteenth century. URL: https://www.sociostudies.org/almanac/articles/global_struggle/#:~:text=France (дата звернення – 09.06.2024)
287. Zorell C. V., Van Deth J. Understandings of Democracy : New Norms and Participation in Changing Democracies. 2020. P. 1-17. URL: https://www.researchgate.net/publication/341204817_Understandings_of_Democracy_New_Norms_and_Participation_in_Changing_Democracies (дата звернення – 23.09.2025)

ДОДАТКИ

Додаток А

**Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про
апробацію результатів дисертаційного дослідження**

Статті, що опубліковані у наукових фахових виданнях України категорії «Б»:

1. Дукач Н. Політична участь кримськотатарського народу в контексті російської окупації Криму: український суспільно-політичний вимір. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2023. Т. 47. 360 с. С. 206-218. URL:

<https://mhpi.chnu.edu.ua/mhpi/article/view/73>

DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2023.47.206-218>

2. Дукач Н. Захист прав кримських татар як корінного народу України на міжнародній арені. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2023. № 13. С. 245-269. URL:

<https://journals.chnu.edu.ua/mediaforum/article/view/524>

DOI: <https://doi.org/10.31861/emediаforum.2023.13.245-269>

3. Дукач Н. Спротив кримськотатарського народу російській анексії Криму (лютий – березень 2014 року). *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2024. Випуск 53. С. 154-162. URL:

<https://doi.org/10.30970/pps.2024.53.18>

DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.53.18>

4. Дукач-Василенко Н. Представницька участь кримськотатарського корінного народу у Верховній Раді України: досвід, проблеми, перспективи. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2024. Т. 50. С. 107-119. URL:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ippss_2024_50_11

DOI: <https://doi.org/10.31861/mhpi2024.50.107-119>

5. Дукач-Василенко Н. Жінки в кримськотатарському русі: гендерні виміри політичної участі в умовах боротьби за права корінного народу. *Епістемологічні*

дослідження в філософії, соціальних і політичних науках. 2025. №8(2). С.167-179.

DOI: <https://doi.org/10.15421/342554>

Статті, що опубліковані в наукових періодичних виданнях інших держав:

6. Dukach N. Political Participation of the Crimean Tatars – the Indigenous People of Ukraine (1989-2022). *Wschodnioznawstwo*, 2024, Tom 18, P. 87-106

URL: <https://ejournals.eu/en/journal/wschodnioznawstwo/article/political-participation-of-the-crimean-tatars-the-indigenous-people-of-ukraine-1989-2022-peculiarities-of-development-and-functioning>

DOI: <https://doi.org/10.4467/20827695WSC.24.007.20622>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Дукач Н. Кримськотатарський корінний народ у російсько-українській війні. *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональний виміри. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково - практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 27-28 жовтня 2022 року) II частина*. Івано-Франківськ. 2022. С. 225-

243. URL: <https://kpol.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/102/2024/12/zbirnyk-materialiv-v-mizhnarodnoi-naukovo-praktychnoi-konferentsii-politychni-protsesy-suchasnosti-hlobalnyj-ta-rehionalnyj-vymiry-2024r.pdf>

8. Дукач Н. Політична участь кримських татар: супротив окупаційній владі. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції : матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу (м. Одеса, 24 лютого 2023 року)*. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 322 с. С. 54-58.

9. Дукач Н. Політична участь кримськотатарського корінного народу як чинник захисту української державності в умовах окупації Криму. *Теоретичні та практичні аспекти політичного розвитку в Україні і світі в умовах повномасштабної російсько-української війни: зб. ст. і тез за результатами наукової конференції «Теоретичні та практичні аспекти політичного розвитку в Україні і світі в умовах повномасштабної російсько-української війни» (пам'яті Любомири Степанівни Мандзій) від 9–10 травня 2023 року*. Львів: ЛНУ

ім. Івана Франка, 2023. С. 18-23. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/05/Conf_Memory_L_Mandziy.pdf

10 Дукач Н. Роль кримськотатарського корінного народу у боротьбі України за АР Крим на міжнародній арені. *Актуальні проблеми зовнішньої політики України: Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених, Чернівці, 30 листопада 2023 р.* Чернівці, 2023. 312 с. С. 141-144.

11. Дукач Н. Представництво кримськотатарського корінного народу у політичних партіях України: на прикладі парламентських виборів 2019 року та місцевих виборів 2020 року. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики. Випуск 8 за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Інституційні, партійні та виборчі чинники політичного процесу в Україні й інших країнах Європи в умовах війни і невизначеності: національний, наднаціональний і субнаціональний рівні» – восьмої у рамках серії міжнародних конференцій кафедри політології «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 24–25 листопада 2023 року.* Львів. С. 241-246. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/09/Parties_Vol_8.pdf

12. Матвієнків С. М., Дукач Н.Ю. Проблема представництва національних меншин в органах державної влади. *Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2023 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 1–5 квітня 2024 р., м. Івано-Франківськ.* Електронне видання. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. С. 78-80. URL: <https://nauka.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/122/2024/07/zbirnyk-tez-vykladachiv.pdf>

13. Дукач-Василенко Н. Меджліс як інституційний механізм реалізації політичної участі кримськотатарського корінного народу України. *IV міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного*

університету імені в. І. Вернадського до 106-ї річниці від заснування університету. Кримський форум. Крим та чорноморський регіон: реконструктивний розвиток у воєнний та повоєнний період 17–18 жовтня 2024 року м. Київ, Україна. С.51-54.

URL:https://www.researchgate.net/publication/387325297_Medzlis_ak_institucijnij_mehanizm_realizacii_politicoi_ucasti_krimskotatarskogo_korinnogo_narodu_Ukrai_ni DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-444-6-12>

14. Дукач-Василенко Н. Участь етнонаціональних меншин і корінних народів у виборчих процесах: міжнародний та національний досвід. *Партійно-виборчі процеси та політико-інституційні відносини в умовах російсько-української війни та кризи світового розвитку: український, європейський і світовий виміри, 15–16 листопада 2024 року Львів, Україна.* С. 176-181.

URL:https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/06/Parties_Vol_9.pdf

15. Дукач-Василенко Н. Жіночі обличчя спротиву: репресії проти кримськотатарських активісток у сучасному Криму. *VI Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 107-ї річниці від дня заснування університету : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 107-ї річниці від дня заснування університету, 16 жовтня 2025 р., м. Київ.- Львів-Торунь: Liha-Pres, 2025. 468 с.*

DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-570-2-87>

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

16. Дукач Н. Участь кримськотатарського корінного народу у виборах до Верховної Ради України (1994–2019 роки). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія.* 2024. Том 1 № 16. URL:

<https://journals.pnu.if.ua/index.php/politology/article/view/56>

DOI:

<https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-2-2>

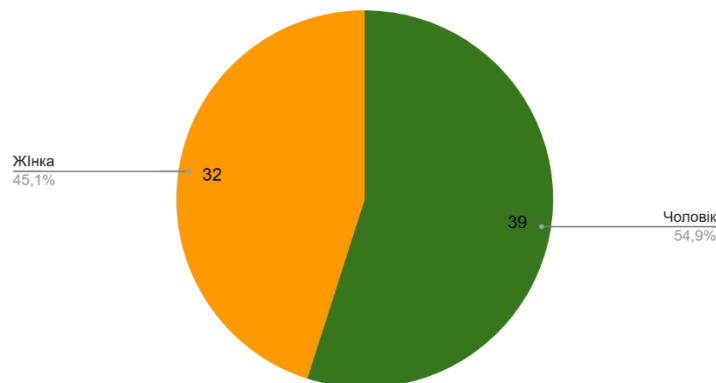
Результати експертного опитування щодо політичної участі етнонаціональних спільнот та корінних народів України

Впродовж 03.10.2024 – 06.10.2025 рр. було проведено експертне опитування серед населення України, зокрема українців, національних меншин та корінних народів України (увага приділялась кримськотатарському корінному народу). Вибір респондентів серед представників титульної нації, національних меншин і корінних народів України обумовлений застосуванням порівняльного дослідницького підходу, спрямованого на виявлення особливостей політичної участі в контексті етнополітичної диференціації населення. Такий підхід дозволяє проаналізувати як загальні, так і специфічні риси політичної участі, зумовлені відмінностями різних спільноти. Залучення зазначених груп респондентів забезпечує аналітичну глибину дослідження та дає змогу оцінити вплив етнонаціонального чинника на характер, інтенсивність і форми політичної участі та порівняти рівень політичної участі кримськотатарського корінного народу з іншими етнонаціональними спільнотами.

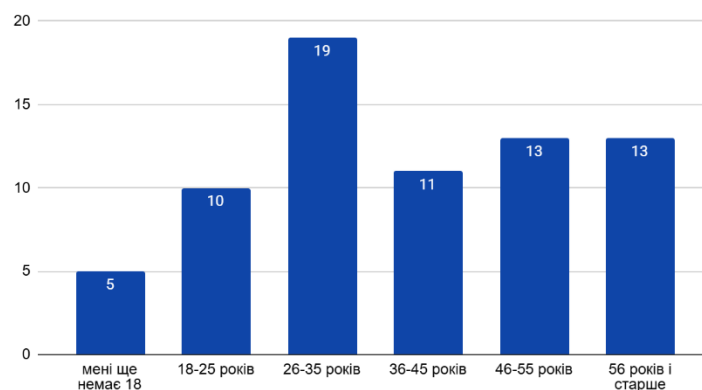
Інструментарієм дослідження виступила онлайн-анкета, розроблена відповідно до мети та завдань дослідження. Анкета складалася з 27 запитань і включала як закриті (альтернативні та множинного вибору), так і напівзакриті та відкриті запитання, що дозволило поєднати кількісний та якісний підходи до аналізу даних. Структурно анкету було поділено на кілька тематичних блоків, серед яких соціально-демографічний блок (вік, освіта, місце проживання, регіон, етнонаціональна приналежність тощо), блок оцінки рівня політичної участі (самооцінка, участь у виборах, політичних заходах, членство в організаціях), а також блок, спрямований на виявлення ставлення до державної етнополітики, оцінки чинного законодавства та визначення основних проблем і перешкод політичної участі респондентами. Окрему увагу було приділено включенню

відкритих запитань, які дали змогу респондентам висловити власні коментарі та пропозиції щодо покращення політичної участі етнонаціональних спільнот. Це забезпечило можливість поглибленого якісного аналізу результатів анкетування. Анкета була анонімною та поширювалася в електронному форматі у форматі гугл-форми.

Також, опитування проводилося із застосуванням не випадкової цілеспрямованої (експертної) вибірки з елементами мережевого відбору. Анкету було поширено серед працівників ДЕСС, Ukrainer, Кримська платформа, Кримський дім, телеканалу АТР, Семаат, QIRIM.Media, Голос Криму, а також серед таких організацій, як КРЦ, КримSOS, Меджліс, QIRIM YOUNG, Кримськотатарський культурний центр у Львові, Алєм, Кримські татари Одещини тощо, а також шляхом індивідуального поширення серед ймовірних респондентів. Участь в опитуванні була добровільною. В результаті всього в опитуванні взяли участь 71 респондент, серед яких 39 чоловіків та 32 жінок.

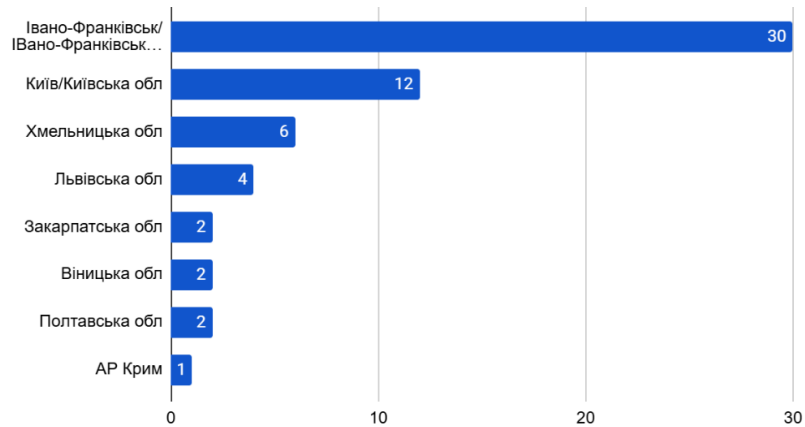
Серед опитуваних найбільшу частку становлять респонденти віком 26-35 років, а саме 19 осіб (26,8%). Далі представлені респонденти віком 46-55 років –

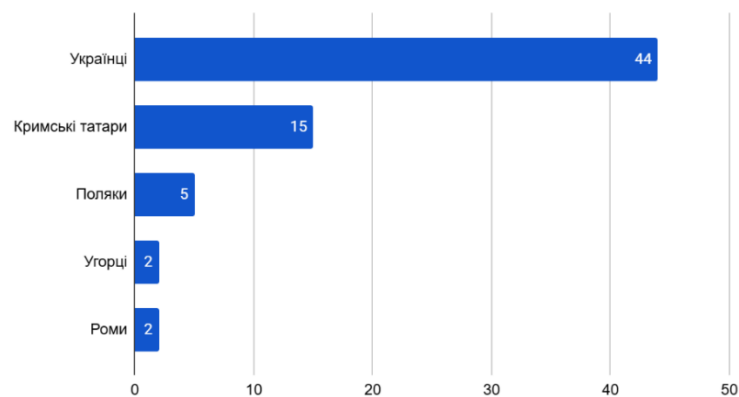
13 осіб (18,3%) та 56 років і старше – 13 осіб (18,3%). Вікова категорія 36-45 років представлена 11 респондентами (15,5%), тоді як група 18-25 років налічує 10 осіб (14,1%). Найменшою є категорія осіб, яким ще не виповнилося 18 років – 5 респондентів (7%). Загалом результати демонструють переважання респондентів середнього та старшого віку.

Також, 40 респондентів (56,3%) вказали, що мають вищу освіту. Досить значною є також частка осіб із науковим ступенем, а саме 15 респондентів (21,1%). Неповну вищу освіту мають 10 осіб (14,1%), водночас про наявність середньої освіти зазначили 5 респондентів (7%), а неповної середньої – 2 особи (2,8%), що становить найменшу частку опитаних. До того ж, абсолютна більшість опитуваних вказала, що проживає у місті – 61 респондент (85,9%). Частка осіб, які вказали, що проживають у сільській місцевості, є значно меншою і становить 9 осіб (12,7%). Окремо зафіксовано 1 відповідь «Київ» (1,4%), яку доцільно також віднести до міського типу проживання, що додатково підсилює домінування урбанізованої вибірки.

Регіональний розподіл респондентів свідчить, що в опитуванні взяли участь 30 (42,3%) респондентів з Івано-Франківської області. Другою за представленістю є Київ та Київська область – 12 осіб (16,9%), включаючи різні варіації відповідей («Київ», «Київська область», «м. Київ» тощо). Інші регіони представлені значно меншою кількістю респондентів, зокрема Хмельницька область – 6 осіб (8,5%), Львівська – 4 (5,6%), Одеська – 3 (4,2%), Закарпатська, Полтавська та Вінницька – по 2 респонденти (по 2,8%). Поодинокі відповіді (по 1 особі, 1,4%) зафіксовано з таких регіонів, як АР Крим, Дніпропетровська, Запорізька, Чернігівська, Миколаївська, Чернівецька, Харківська, Херсонська області, а також окремих міст (Яремче, Калуш, Біла Церква, Ужгород тощо).

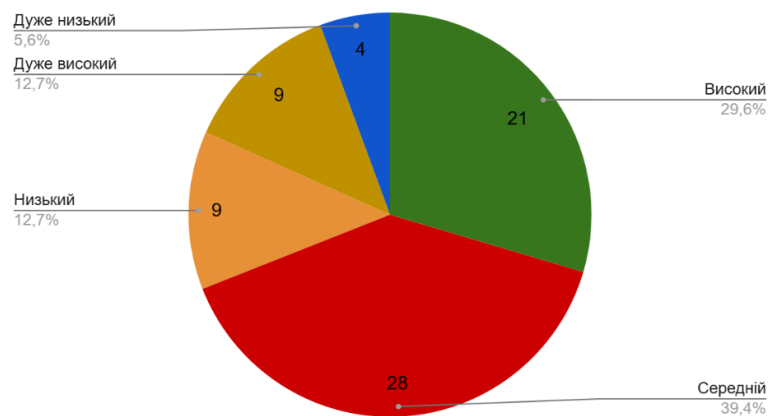

Аналіз відповідей на запитання щодо етнонаціональної приналежності свідчить про різноманітну, але з домінуванням титульної нації структуру вибірки. Серед респондентів ідентифікують себе як українці – 44 особи (62%). Другою за чисельністю групою є представники кримськотатарського корінного народу – 15 осіб (21,1%), що становить вагомую частку вибірки та є особливо значущим з огляду на тематику дослідження. Водночас зафіксовано випадки множинної ідентичності (наприклад: «українці, угорці, словаки, німці», «українці, євреї, вірмени»), що свідчить про складний і багаторівневий характер етнічної самоідентифікації частини респондентів. Інші етнонаціональні групи представлені значно меншою кількістю опитаних: поляки – 5 осіб (7%), угорці – 2 (2,8%), роми – 2 (2,8%), а також поодинокими відповідями (по 1 особі, 1,4%) – болгари, білоруси, молдавани, азербайджанці, євреї, німці, грузини, корейці, палестинці, росіяни тощо.

Також, серед представників кримськотатарського корінного народу 8 респондентів вказали, що не залишали територію АР Крим, а досвід вимушеного виїзду мали лише 4 респонденти, причому цей досвід був різномірним за часом і обставинами, то після початку повномасштабного вторгнення у 2022 р. частка осіб, які були змушені змінити місце проживання, зросла до 6 осіб. Таким чином, отримані дані підкреслюють важливість врахування досвіду вимушеної міграції як значущого чинника політичної участі.

Оцінюючи рівень своєю політичної участі респонденти вказали наступні відповіді: найбільшу частку становлять респонденти із середнім рівнем політичної участі – 28 осіб (39,4%). Досить значною є також частка тих, хто оцінив свою участь як високу – 21 особа (29,6%), а також дуже високу – 9 осіб (12,7%). Водночас низький рівень політичної участі зазначили 9 респондентів (12,7%), а дуже низький – 4 особи (5,6%), що разом становить близько 18,3% вибірки. Загалом отримані результати свідчать про те, що більшість опитаних (понад 80%) оцінюють свою політичну участь на рівні від середнього до дуже високого.

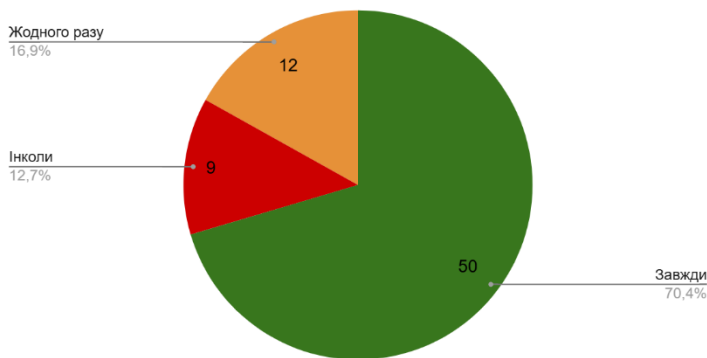

Наступний блок питань стосувався електоральної участі респондентів. Зокрема, 50 респондентів (70,4%) зазначили, що «завжди» беруть участь у виборах (голосування). Ще 9 осіб (12,7%) відповіли, що беруть участь «інколи». Водночас 12 респондентів (16,9%) зазначили, що «жодного разу» не брали участі у виборах, що може бути пов'язано як із віковими обмеженнями (недосягнення

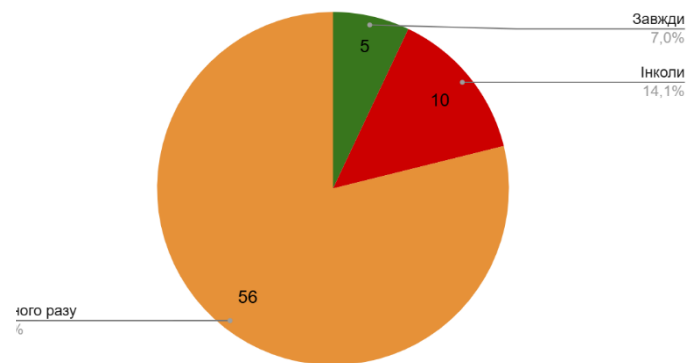
виборчого віку на момент проведення виборів), так і з іншими соціальними чи політичними чинниками.

Далі респонденти вже відповідали, чи мали вони досвід участі у виборах як кандидати до будь-якого рівня рад чи голів місцевого самоврядування. Аналіз відповідей свідчить про низький рівень залученості респондентів до активної (представницької) політичної участі, адже 56 респондентів (78,9%) зазначили, що жодного разу не брали участі у виборах як кандидати. Водночас 10 осіб (14,1%) відповіли, що брали участь у виборах як кандидати «інколи», а ще 5 респондентів (7%) зазначили, що роблять це на постійній основі («завжди»).

Чи брали Ви участь у виборах (місцевих, парламентських, президентських) в Україні ?

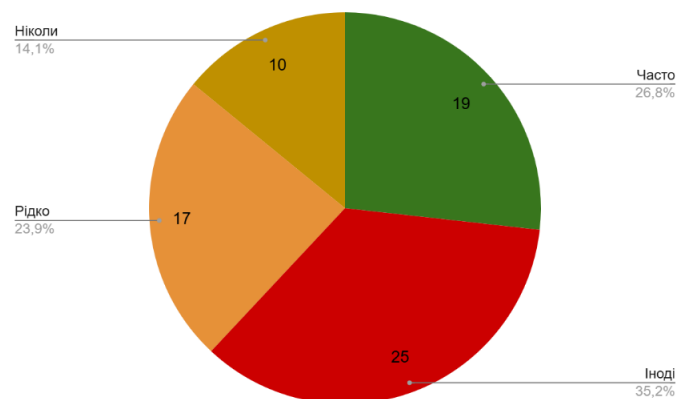
брали Ви участь у виборах (місцевих, парламентських, президентських) в Україні як кандидат?

Водночас серед респондентів, які мали досвід балотування, простежується домінування місцевого рівня виборів. Зокрема, згадуються участь у виборах до сільських, міських та районних рад («депутат сільської ради», «міська рада», «районна рада, 2020», «Тячівська міська рада, 2020», «Вільшанська селищна рада, 2015», «Київська районна рада м. Полтави, 2020»). Окремі респонденти мають досвід участі у виборах на вищих рівнях, зокрема до Верховної Ради України (2019), Верховної Ради АР Крим, а також у виборах на посаду міського голови (Бахмут, 2020). Хронологічно більшість згаданих випадків припадає на період 2015–2020 рр., що відповідає активним фазам виборчих кампаній в Україні, хоча зафіксовано й поодинокі більш ранні приклади (наприклад, «участь у виборах до Одеської міської ради на початку 1990-х рр.», «міська рада 2004 р.»).

В наступному питанні переважна більшість опитаних зазначили, що не отримували мандат або не брали участі у виборах як кандидати, що підтверджується численними відповідями типу «ні», «не отримував», «не балотувався». Водночас зафіксовано поодинокі випадки успішного обрання. Зокрема, окремі респонденти повідомили про отримання мандата на місцевому рівні («депутат міської ради», «депутат районної ради», «1 раз»). Крім того, зафіксовано один випадок багаторазового представництва на вищому рівні, зокрема у Верховній Раді АР Крим (2 скликання) та Верховній Раді України (4 скликання).

В наступному питанні респонденти відповідали, як часто вони беруть участь у політичних заходах (мітинги, демонстрації, збори). В результаті 25 осіб (35%) зазначили, що беруть участь «іноді», 19 респондентів (27%) – «часто», 17 осіб (24%) – «рідко», а 10 (14%) – ніколи не долучаються до подібних форм політичної активності. Загалом це свідчить про переважання помірною рівня залученості, адже найбільша частка опитаних обирає ситуативну участь. Водночас сукупно 62% респондентів беруть участь часто або іноді, що вказує на наявність потенціалу до активної громадянської позиції. Разом із тим 38% опитаних демонструють низький рівень або повну відсутність участі. Таким чином, отримані дані дозволяють охарактеризувати політичну активність респондентів як середню, із домінуванням епізодичної участі.

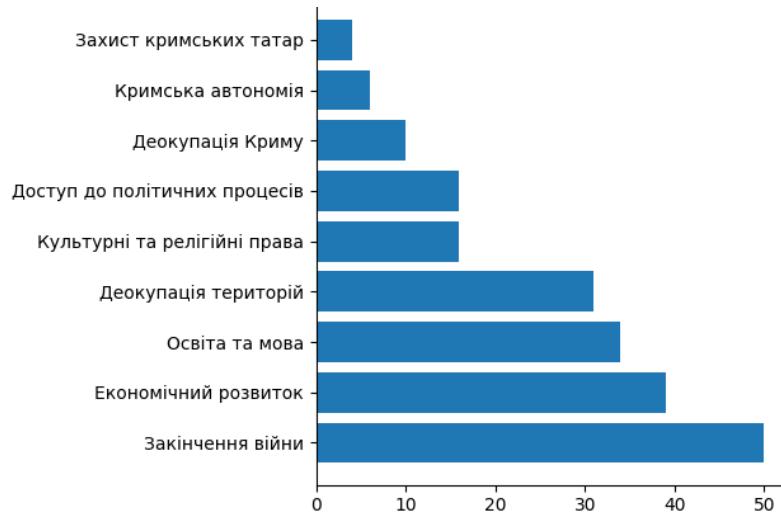
У результаті аналізу відповідей на запитання щодо членства у політичних партіях або громадських організаціях було встановлено, що із 71 респондента 27

осіб (38%) зазначили, що є членами певних організацій або партій, тоді як 44 особи (62%) відповіли, що не є членами жодних об'єднань. Це свідчить про переважання низького рівня інституціоналізованої участі серед опитаних. Водночас майже дві п'ятих респондентів демонструють залученість до організованих форм громадської чи політичної активності. Серед тих, хто зазначив членство, переважає кількість респондентів, які вказали на приналежність до ПП «Європейська Солідарність» (у різних формулюваннях: «ЄС», «ПП «Європейська Солідарність»», «Європейська солідарність»), а також до її молодіжного крила – «Солідарна молодь» (із зазначенням осередків, наприклад, Київ чи Дніпро). Окрім партійної участі, помітне місце займають громадські та культурні організації: наприклад, Пласт, «БФ Фонд культурної спадщини», а також «Одеський обласний ромський конгрес», «Союз поляків “Білий Орел”», «Грузинська діаспора Закарпаття», «Рада азербайджанців України в Полтавській області». Отже, можна зробити висновок, що хоча більшість респондентів не беруть участі в організованих формах політичного життя, серед активної меншості переважає залученість до конкретних політичних сил та різноманітних громадських і етнокультурних організацій, що відображає різні мотивації та форми політичної, громадянської участі.

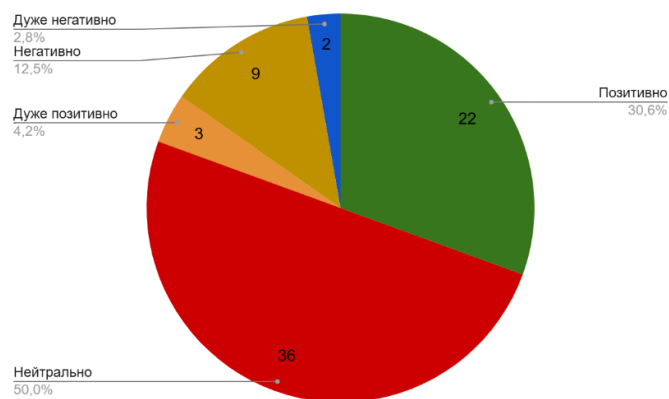
Відповідаючи на наступне питання щодо найбільш ефективних форм політичної участі, найчастіше респонденти обирали участь у виборах – 39 відповідей (55%), що свідчить про сприйняття виборчого процесу як основного та найбільш дієвого механізму впливу на владу. Другою за популярністю є участь у громадських організаціях – 32 відповіді (45%), далі йде участь у мітингах, акціях і демонстраціях – 28 відповідей (39%), що демонструє готовність значної частини опитаних до публічних форм протесту та мобілізації. Найменш популярною виявилася участь у політичних партіях – 25 відповідей (35%), що корелює з попередніми даними про відносно низький рівень партійного членства. Водночас важливо зазначити, що значна частина

респондентів обирала кілька варіантів одночасно, наприклад: «участь у виборах, громадських організаціях і мітингах» або всі перелічені форми, що свідчить про комплексне бачення ефективності політичної участі. Поодинокі відповіді, як-от «написання документів і контроль їх проходження» чи участь у спеціалізованих програмах, вказують на усвідомлення альтернативних, інституційно-правових механізмів впливу. Лише 1 респондент вагався з відповіддю («важко сказати»). Загалом результати демонструють, що респонденти найбільше довіряють інструментам представницької демократії та громадянського суспільства, тоді як партійна участь і протестні форми мають дещо нижчий, але все ж значний рівень підтримки.

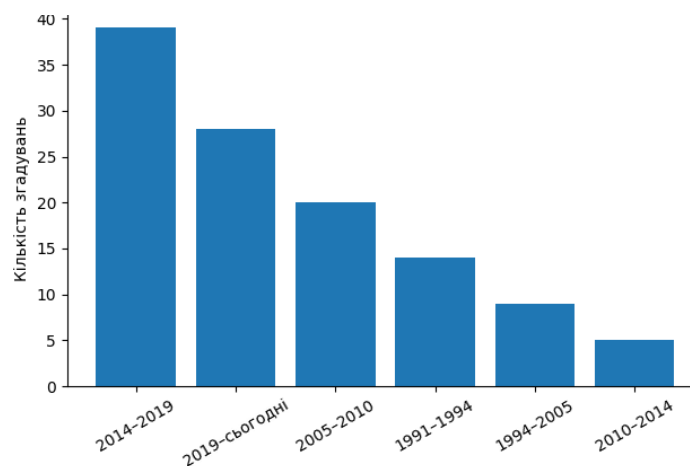
Відповідаючи на питання *«Які з наступних проблем є найбільш важливими для Вас в Україні?»* найбільш значущою проблемою респонденти вважають закінчення війни – 50 відповідей (70%). Другою за важливістю є економічний розвиток – 39 відповідей (55%), що відображає запит на стабільність і відновлення країни. Далі йдуть освіта та мова – 34 відповіді (48%) та деокупація тимчасово окупованих територій – 31 відповідь (44%). Менш представлені такі варіанти, як захист культурних та релігійних прав – 16 відповідей (23%) та доступ до політичних процесів – 16 відповідей (23%). Також такі варіанти, як деокупація Криму отримала 10 відповідей (14%), проголошення кримської автономії – 6 відповідей (8%), захист прав кримських татар – 4 відповіді (6%). Загалом результати демонструють, що на першому місці перебувають загальнонаціональні питання, пов'язані із закінченням війни та економічним становищем.

У результаті аналізу відповідей на запитання щодо оцінки ставлення української влади до вирішення проблем етнонаціональної спільноти, представниками якої є респонденти простежується переважання стриманої, нейтральної оцінки. Найбільшу частку становлять відповіді «нейтрально» – 36 осіб (51%). Позитивно оцінили політику влади 22 особи (31%), а ще 3 респонденти (4%) обрали варіант «дуже позитивно», що разом становить близько 35% позитивних оцінок. Водночас негативно висловилися 9 осіб (13%), а 2 респонденти (3%) – «дуже негативно», що в сукупності дає близько 16% негативних оцінок. Таким чином, можна констатувати, що хоча частка позитивних оцінок перевищує негативні, домінуючою є саме нейтральна позиція. Це може свідчити про недостатню поінформованість респондентів, неоднозначність державної політики або відсутність відчутних результатів для значної частини опитаних.

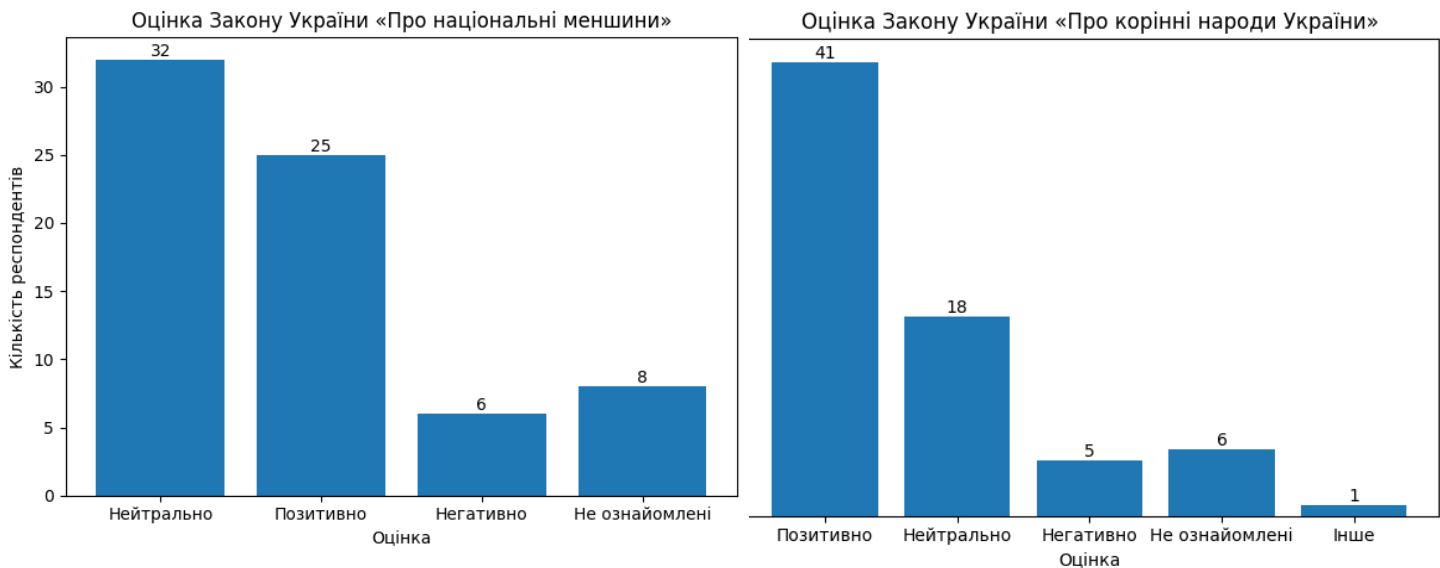

В наступному питанні, респондентам було запропоновано обрати період, в який на їхню думку, українська влада найбільше приділяла увагу проблемам міжетнічних взаємин. Найчастіше респонденти обирали період 2014–2019 рр., а саме 39 відповідей (55%), друге місце займає варіант «2019 р. – сьогодні» – 28 відповідей (39%). Дещо нижчі показники мають 2005–2010 рр. – 20 відповідей (28%). Ранні періоди незалежності оцінюються значно рідше: 1991–1994 рр. – 14 відповідей (20%) та 1994–2005 рр. – 9 відповідей (13%). Найменш значущим виявився період 2010–2014 рр. – 5 відповідей (7%), що може відобразити критичне ставлення до державної політики того часу. Загалом результати демонструють чітку тенденцію до оцінки ролі новітніх періодів (після 2014 р.) як найбільш активних у сфері міжетнічної політики, тоді як попередні етапи незалежності оцінюються як менш ефективні або менш помітні.

В наступному питанні респондентам було запропоновано оцінити Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». Зокрема, нейтрально оцінили закон 32 особи (45%), позитивну оцінку (включаючи варіанти «позитивно» та «здебільшого позитивно») надали 25 осіб (35%). Водночас негативно оцінили закон 6 осіб (8%). Окремо варто виділити групу респондентів, які вказали, що не ознайомлені із законом – всього таких 8 осіб (11%), що є важливим індикатором рівня поінформованості. Також поодинокі зустрічаються розгорнуті оцінки, наприклад, про невідповідність чинного закону Конституції України або необхідність його подальшого вдосконалення.

Своєю чергою, оцінюючи Закону України «Про корінні народи України», позитивно оцінили закон 41 особа (58%), нейтральну позицію зайняли 18

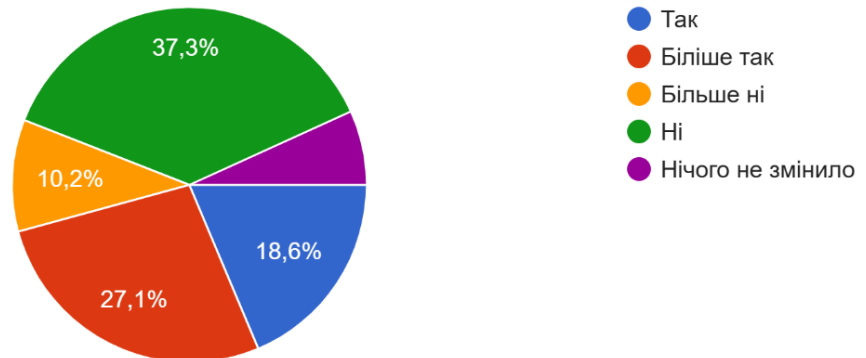

респондентів (25%). Негативно

закон оцінили лише 5 осіб (7%), водночас 6 респондентів (8%) зазначили, що не ознайомлені з його змістом, а ще 1 відповідь (1%) мала невизначений характер («питання для обговорення»). Таким чином, на відміну від попереднього закону, у цьому випадку спостерігається значно вищий рівень позитивного сприйняття. До того ж, 9 осіб (75%) вважають, що закон розширив політичні права кримських татар, тоді як 3 респонденти (25%) зазначили, що нічого не змінилося. Таким чином, більшість опитаних сприймає цей закон як ефективний інструмент посилення політичних прав корінного народу, хоча частина респондентів не відчували практичних змін, що може свідчити про розрив між нормативними положеннями та їх реалізацією на практиці.

Відповідаючи на питання щодо того, чи забезпечує українське законодавство гармонійний розвиток міжетнічних взаємин, відповідь «ні» обрали 22 особи (37%), водночас «так» відповіли 11 респондентів (19%). Помітною є також група проміжних оцінок: «більше так» – 16 осіб (27%) та «більше ні» – 7 осіб (12%). Варіант «нічого не змінило» отримав 3 відповіді (5%). Загалом результати демонструють, що хоча частина респондентів схильна

оцінювати законодавство скоріше позитивно, домінує критично-стримане ставлення, що свідчить про наявність відчутних прогалин у забезпеченні гармонійних міжетнічних відносин на практиці.

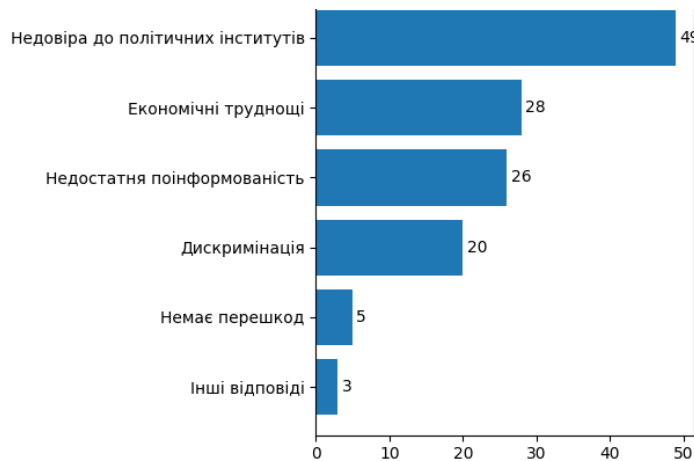

В наступному питанні респондентам було запропоновано вказати ключові кроки, на їх думку, які держава має здійснити для поліпшення гармонійного розвитку міжетнічних взаємин в країні (до 3 відповідей). Найчастіше респонденти зазначали заохочення до повернення після деокупації та реінтеграції – 45 відповідей (63%). Друге місце займає захист культурних і релігійних прав – 42 відповіді (59), далі підтримка у сфері освіти – 34 відповіді (48%) та поліпшення економічних умов – 33 відповіді (46%), збільшення представництва у владі – 30 відповідей (42%). На останньому місці надання більшої автономії – 18 відповідей (25%). Загалом відповіді свідчать про комплексне бачення респондентами необхідних змін із чітким акцентом на деокупацію і реінтеграцію українських територій.

40 (56%) респондентів, відповідаючи на питання *«Чи відчуваєте Ви підтримку своєї політичної участі з боку сім'ї, спільноти?»* обрали відповідь «так, завжди». Ще 25 респондентів (35%) обрали варіант «так, інколи», водночас лише 6 осіб (9%) відповіли «ні, ніколи». Таким чином, загалом понад 90% опитаних у тій чи іншій формі отримують підтримку своєї політичної участі від сім'ї та спільноти.

Далі респонденти мали вказати на найбільш поширену перешкоду для політичної участі спільноти, представниками ї якої вони є. За результатами

опитування, найбільш поширеною перешкодою є недовіра до політичних інститутів – 49 відповідей (69%). Другими є економічні труднощі – 28 відповідей (39%), далі йде недостатня поінформованість – 26 відповідей (37%). Помітною також є проблема дискримінації – 20 відповідей (28%). Також 5 респондентів (7%) вказали на відсутність перешкод, наявні окремі згадки про окупацію, небажання з боку частини суспільства тощо.

Відповідаючи на питання щодо участі у програмах, спрямованих на поліпшення міжетнонаціональної злагоди в Україні, «так» відповіли 20 респондентів (28%), тоді як «ні» – 51 респондент (72%). Це свідчить про те, що переважна більшість опитаних не була залучена до подібних ініціатив. Респондентам, які обрали відповідь «так», було запропоновано конкретизувати, в яких саме проєктах вони брали участь. В результаті було отримано 12 розгорнутих відповідей:

- *«Відкриття мистецьких виставок, які націлені показати автентичну культуру корінного народу України кримських татар»;*
- *«Програми розвитку та реалізації»;*
- *«Всеукраїнський форум національних меншин та корінних народів України»*
- *«так звані "ромські стратегії"»;*
- *«Освіта»;*
- *«Форум захист прав національних меншин»;*
- *«Стратегії інтеграції ромської національної меншини в укр. суспільство»*

- *«законотворчість»;*
- *«Різноманітні форуми, круглі столи, культурні акції та фестивалі»;*
- *«культурні програми (фестивалі, круглі столи...)»;*
- *«Товариство постійно брало участь у програмах та заходах, що проводилися Верховною Радою України, зокрема разом з ОБСЄ, Міністерством України та Державним комітетом України, Харківською обласною адміністрацією та Харківською міською радою з питань гармонізації міжнаціональних відносин в Україні, а також у програмах фінансової підтримки НКО та інших, які ведуть до зміцнення довіри та міжнаціональної злагоди в Україні»;*
- *«Програми спрямовані на міжетнічну взаємодію і комунікацію. Метою таких програм вбачаю краще розуміння етнічних особливостей кожного представника таких груп».*

Останнє питання *«Ваші коментарі та пропозиції щодо покращення політичної участі Вашої етнічної групи та/чи національної меншини в Україні»* було розгорнутим, на нього дали відповідь 28 респондентів:

- *«Довіра до нас»;*
- *«Тільки Кримськотатарська автономія зробить рівні умови для розуміння між українцями та кримськими татарами.»;*
- *«Можливе створення кримськотатарських шкіл і тимчасових автономій на території України адже багато кримських татар стали ВПО. А деокупація Криму доволі тяжкий і довготривалий процес тому. Можливо в свого юного віку мої ідеї децю абсурдні але вони мають право на життя.»*
- *«Залучення політично активної молоді в партійну діяльність країни»;*
- *«Створиння якоїсь організації якіб тримали звязок з усіма притставниками певної меншини яка розкидані по країні і ця організація представляла б її на політичній арені. Також більше самоврядування якихось громад, зменшення впливу угорщини на угорські громади на закарпаття»;*
- *«Уроки в школах та різні заходи на яких би розповідали про це і...»;*

- *«Ну по-перше, це не нагальне питання зараз. Є купа інших проблем, з якими треба рішуче діяти»;*
- *«Більше інформації потрібно доносити до громадськості»;*
- *«Формування проінформованості щодо небезпеки та ролі міжгрупового антагонізму (етноцентризму) серед представників різних етнічних груп, що виникають при внаслідок нерозуміння контексту формування ідентичності представників різних груп. Поширення ідей консолідації на основі спільних культурних конструктів для подолання регіональних протиріч, що виникли внаслідок різниці історичного досвіду різних груп»;*
- *«Мир»;*
- *«Незраджувати Україну. Бути щирим українцем. Та не ігнорувати думку народу, та дотримуватись закону. Створювати закон щоб не був проти людей»;*
- *«Все влаштовує.»;*
- *«Залучення справді продержавницьких сил до політичних процесів національно територіальна автономія для кримських татар в складі України»;*
- *«Інтеграція та рівна участь у політичному житті всіх національних меншин в Україні. Шляхи реалізації: проведення культурних заходів, форумів за участі на представників нацменшин та популяризація етнічного різноманіття; консультування влади та представників нацменшин з приводу етнополітики»;*
- *«Більший економічний контроль політичних еліт угорської нацменшини, які дезінформують Будапешт про соціо-політичну ситуацію в Україні для отримання фінансової підтримки. Перезавантаження Посольства України в Угорщині – мені відверто соромно за нашу дип. місію в Угорщині, через їх рівень професіоналізму»;*
- *«зміни до закону про політичні партії; квотування місць у ВРУ та місцевих радах (навіть сільських)»;*

- *«інформація про заходи»;*
- *«Політична участь може бути дієвою і ефективною при умові дійсної довіри до існуючих політичних інститутів»;*
- *«Для покращення політичної участі національних меншин в Україні необхідно забезпечити їхнє представництво у дорадчих органах при органах влади, підтримувати освітні та культурні ініціативи, які сприяють збереженню ідентичності, а також підвищувати обізнаність громад про їхні права. Це дозволить зробити участь національних меншин у політичному житті більш рівною та ефективною»;*
- *«Повага з боку держави до національних спільнот»;*
- *«заборонити всілякі партії, щоб люди вибирали депутатів з людей, а не з ділків»;*
- *«деокупація та інтеграція Криму»;*
- *«Коментарі та пропозиції»:*

Забезпечити реальне представництво у місцевих та національних органах влади через прозорі механізми консультацій, дорадчі ради при органах самоврядування та парламентські комітети.

Підтримувати культурні та освітні програми, які сприятимуть кращій інтеграції, збереженню ідентичності та розвитку взаємоповаги між усіма громадами.

Розширювати можливості участі у громадському житті через грантові програми, діалогові платформи та обговорення важливих для держави рішень за участю представників меншин.

Підвищувати рівень правової обізнаності членів національних меншин щодо механізмів участі у політичному процесі, виборчих правах, місцевого самоврядування.

Сприяли партнерству між державою і громадами, щоб політична участь не була формальністю, а реально впливала на рішення та політику.

Таким чином, посилення участі національних меншин у політичному житті сприятиме зміцненню демократії, єдності та розвитку України.»;

- *«Відкритість влади, робота Законів»;*
- *«Відновлення дії Конституції України та законів України, які регулюють міжнаціональні відносини в повному обсязі для всіх національних груп однаково.».*

Аналіз розгорнутих відповідей демонструє багатовимірне бачення проблеми, яке можна згрупувати за кількома ключовими напрямками. По-перше, чітко простежується запит на підвищення рівня довіри до держави та політичних інститутів. Респонденти прямо зазначають необхідність «довіри», «відкритості влади», дотримання законів і реальної, а не формальної участі. Це корелює з попередніми результатами про недовіру як головну перешкоду політичної активності. По-друге, важливим блоком є політико-інституційні зміни та представництво. Респонденти пропонують запровадження квот у парламенті та місцевих радах, створення дорадчих органів, посилення ролі громадських організацій, які представляли б інтереси меншин. Окремо підкреслюється потреба в інституційній комунікації між державою і розпорошеними спільнотами. По-третє, значна частина відповідей стосується кримськотатарського питання, зокрема ідеї національно-територіальної автономії, створення шкіл, підтримки ВПО та реінтеграції після деокупації Криму. Це свідчить про актуальність саме цього кейсу як центрального у дискурсі етнополітики. По-четверте, виразним є напрям освіти та інформування – респонденти наголошують на необхідності просвітницьких заходів, підвищення обізнаності про права меншин, подолання етноцентризму та міжгрупового нерозуміння. Це включає як формальну освіту (шкільні програми), так і публічні заходи. По-п'яте, виділяється культурно-інтеграційний підхід, який передбачає проведення форумів, культурних заходів, підтримку ідентичності та одночасно інтеграцію в українське суспільство на засадах

рівності. По-шосте, частина відповідей акцентує на зовнішньополітичних та регіональних аспектах, зокрема впливі інших держав на національні меншини (наприклад, угорський фактор на Закарпатті), що розширює проблему до рівня міжнародних відносин. Водночас присутні й поодинокі альтернативні або критичні позиції – від тверджень, що це «не нагальне питання», до радикальних пропозицій (наприклад, скасування партійної системи), що свідчить про різноманітність політичних поглядів. Узагальнюючи, можна сказати, що респонденти бачать покращення політичної участі через поєднання трьох ключових компонентів: представництво, соціокультурної інтеграції (освіта, культура) та відновлення довіри до держави. Окремо важливим є фокус на кримськотатарському питанні як показовому кейсі.

Проведене експертне опитування дало змогу виявити низку важливих тенденцій щодо рівня та особливостей політичної участі етнонаціональних спільнот. За результатами дослідження можна сформулювати такі висновки:

Порівняльний аналіз результатів опитування свідчить про наявність як спільних рис, так і відмінностей у рівні та формах політичної участі представників кримськотатарського корінного народу та інших етнонаціональних спільнот. Загалом, на основі зазначених результатів, рівень політичної участі в усіх групах можна охарактеризувати як середній, із домінуванням електоральної участі (голосування на виборах) та ситуативних форм залучення (участь у заходах, громадських ініціативах). Водночас, на думку респондентів, для корінних народів політична участь частіше має більш виражений ціннісно-ідентифікаційний характер і пов'язана з питаннями захисту прав, збереження культури та відновлення історичної справедливості. Представники корінного народу демонструють вищий рівень зацікавленості у політичній участі. У їхніх відповідях частіше акцентується увага на питаннях деокупації, автономії, представництва у владі, створення народних освітніх інституцій та підтримки внутрішньо переміщених осіб. Натомість для інших

етнонаціональних спільнот більш характерним є акцент на соціально-економічних питаннях, культурних правах та інтеграції у загальнонаціональний політичний простір. Водночас спільною для обох груп є наявність системних бар'єрів політичної участі, серед яких ключовими виступають недовіра до політичних інститутів, економічні труднощі та недостатня поінформованість. Це може свідчити про те, що проблеми політичної участі мають загальний суспільно-політичний характер.

Окремо варто зазначити, що респонденти найчастіше оцінювали ставлення української влади до вирішення проблем своїх етнонаціональних спільнот нейтрально, що може свідчити як про неоднозначність державної політики, так і про відсутність відчутних практичних результатів. При цьому Закон України «Про корінні народи України» сприймається загалом позитивніше, ніж Закон України «Про національні меншини (спільноти) України». Таким чином, політична участь корінних народів в Україні має більш виражений ідентифікаційний та правозахисний характер, тоді як участь інших етнонаціональних спільнот є більш інтеграційною та соціально орієнтованою. Разом із тим обидві групи стикаються зі спільними інституційними та соціально-економічними бар'єрами, що вимагає комплексного підходу державної етнополітики України, як сприяла б підвищенню рівня участі корінних народів та інших спільнот у суспільно-політичному житті нашої країни.

Таким чином, результати проведеного експертного опитування засвідчують, що політична участь етнонаціональних спільнот в Україні має значний потенціал для розвитку, однак потребує комплексної державної підтримки, зміцнення довіри до інститутів, розширення представницьких механізмів і належного врахування специфічних потреб корінних народів України.

Окрема подяка виловлюється ДЕСС, КримSOS, та іншим акторам, які посприяли у поширенні цього опитування.